

MÜBARİZ YUSİFOV

**AZƏRBAYCAN DİLİ
FONETİKASININ
ƏSASLARI**

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2012**

Redaktor: Nadir Məmmədli,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: Əbülfəz Quliyev
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

İsmayıl Kazımov
filologiya elmləri doktoru, professor

Yusifov Mübariz İmran oğlu *filologiya elmləri doktoru, professor.*
Azərbaycan dili fonetikasının əsasları.
Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 320 səh.

Kitab ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün təqdim olunan tədris planının tələbinə uyğun şəkildə hazırlanmışdır. Kitabda dilin fonetik sistemi və strukturu, fonetikanın əhəmiyyəti, növləri, nitq səslərinin təkamülü, keçidi, fonetik tarazlıqlar, fonemlərin söz tərkibindəki funksiyaları, onların sözyaratma şəbəkəsi, müxtəlif sistemli dillərdə universalıya müştərəkliyi, tonallıq, fonosemantika və s. Barədə müfəssəl məlumat verilir. Kitab, əsas etibarilə magistratura pilləsində təhsil alan tələbələrin istifadəsi üçün nəzərdə tutulur. Kitabdən, həmçinin, sadələşdirilmiş variantda bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələr də istifadə edə bilərlər.

4602000000
N 098 – 2012 *qrifli nəşr*

© «Elm və təhsil», 2012

**Fonetika haqqında ümumi məlumat.
Fonem və onun funksionallığı.**

Fonetika sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Bu söz dilçilikdə nitq səslərinin akustik və fizioloji (artikulyasiya) təbiətini öyrənən bəhsin adı mənasında işlədilir. Eyni zamanda, fonetika sözü hər hansı bir dilin səs tərkibinin fizioloji və akustik (artikulyasiya) quruluşu mənasını bildirir. Fonetika sözü, bir termin kimi *fon* (fone) sözü və *tika* vahidinin birləşməsi yolu ilə yaranmışdır. *Fon* sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası səs deməkdir. *Tika* (tike) tərkibi də mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. *Tika* (tike) hissəsi affiksəl vahiddir. *Fone* (fone) və *tika* (tike) hissələrinin birləşməsi ilə nitq səslərinin quruluşu və onların tərkibi mənasında yeni bir terminoloji vahid yaranmışdır.

Fonetika sözünün əsası olan *fon* tərkibi səs mənasında bir çox başqa sözlərin də yaranmasında iştirak edir. Məsələn, həmin köklə bağlı *fonem* (dilın səs sisteminə məxsus kiçik vahid), *fonietariya* (insanın səs aparatının fiziologiyasını və patologiyasını öyrənən elm sahəsi), *fonika* (bədi nitqin səs tərkibi, səsyazma, səs instrumentovkası, səslərin bədi xassəsinin tədqiqi sahəsi), *fonoqram* (fonoqraf vastəsi ilə səs yazılması), *fonoqraf* (səs yazan və həmin səsləri yenidən hasil edən aparat), *fonologiya* (dilçiliyin fonemlərdən bəhs edən sahəsi), *fonometr* (səsin gücünü ölçən cihaz), *fonoskop* (nitqin fonetik xüsusiyyətlərini və bununla əlaqədar dodaqların və əzələlərin hərəkətlərini tədqiq etmək üçün işlədilən cihaz), *fonoteka* (fonoqramlar, səs yazıları arxivi), *fonokardioqram* (ürəyin səs fəaliyyətinin qrafik yazısı) və s.

Fon (fone) tərkibi eyni zamanda bir çox sözlərin sonunda affiksə kimi işlənərək səs anlayışı ilə bağlı terminlərin yaranmasında iştirak edir. Məsələn, *patefon*, *qrammofon* (səs yazılmış valı səsləndirmək üçün işlədilən aparat), *telefon* (danışqı cihazı), *diktofon* (maqnit lentinə yazmaq üçün cihaz) *mikrofon* (danışığı ucadan səsləndirmək üçün işlədilən cihaz), *lingafon* (başqa dilin düzgün tələffüz və nitq vərdişlərini öyrənmək üçün işlədilən cihaz) və s.

Fonetika nitq səslərindən, onların akustik, sosioloji, məntiqi, psixoloji xarakterindən və tarixi-təkamül prosesindən bəhs edən elm sahəsidir. Konkret və qısa şəkildə desək, fonetika nitq səslərindən və onların tətbiqi prinsiplərindən bəhs edir.

Nitq səsdəri xüsusi bir sistemə və ardıcılığa malik olan dil vahidləridir. Təbiətdə səslər çox, rəngarəng və müxtəlifdir. İstər təbiət səsdəri, istərsə də nitq səsləri ümumilikdə akustik proseslərə daxildir. Bu səslər öz keyfiyyətinə görə bir-birindən fərqlənir.

Bütövlükdə, akustik prosesləri təşkil edən səsləri öz keyfiyyətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) fiziki proseslərin təsiri ilə yaranan səslər
- 2) bioloji proseslərin təsiri ilə yaranan səslər
- 3) fizioloji-akustik proseslərin təsiri ilə yaranan səslər.

Fiziki proseslərin təsiri ilə yaranan səslər təbiət səslərindən ibarətdir. Buraya göyün gurultusu, ildırımın şaqqıltısı, suyun şırıltısı, küləyin vıyıltısı, müxtəlif əşya və ya metalların toxuması ilə yaranan, həmçinin, təsir və əks təsir nəticəsində əmələ gələn tıqqıltı, taqqıltı, partıltı, cingilti səsləri və s. daxildir. Bioloji proseslərin təsiri ilə yaranan səslər təbiət səslərindən ibarətdir. Məsələn; inəyin böyürtüsü, qoyunun mələrtəsi, quşların cıvıltısı, cücülərin cırıltısı həmin prosesin təsiri nəticəsidir.

Fizioloji-akustik proseslərin təsiri ilə yaranan səslər isə insanların nitq zamanı tələffüz etdiyi səslərdən ibarətdir. İnsanların nitq üçün istifadə etdiyi səslər öz keyfiyyətinə görə digər səslərdən fərqlənir. Belə ki, nitq səsləri xüsusi tələffüz şəraitinə malikdir. Fiziki və bioloji təsirlərin nəticəsi olan səslər isə xüsusi tələffüz şəraitinə malik deyildir. İnsanların nitq üçün istifadə etdiyi səslər xüsusi tələffüz şəraitinə görə fərqlənərək müstəqilləşdiyinə (üzvləndiyinə) görə onlar mənalı vahid əmələ gətirir. Digər səslər isə müstəqilləşə bilmədiyinə görə (üzvlənə bilmədiyinə görə) mənalı vahid əmələ gətmir. Bununla birlikdə, fiziki və bioloji təsirlərin nəticəsi olan səslər insanların nitqində təqlidi yolla mənimsənilir.

Bu halda, insan nitqi həmin səslərdən imitativ səslər əmələ gətirir. Məsələn; göyün gurultusu insan nitqində *gurr...*, suyun şırıltısı *şurr...*, qoyunun mələrtisi *məə...* təqlidi ilə mənimsənilir. Bu səslər mənimsəniləndikdə insan nitqindəki səslərə bənzədiyi üçün onlardan müvafiq sözlər düzəlir. Məsələn; *gurr...* təqlidindən gurultu, *gurulda*, *şurr...*, təqlidindən *şırıltı*, *şırılma*, *məə...* təqlidindən *mələrti*, *mələmək* kimi sözlər yaranır. Beləliklə, fiziki və bioloji təsirlərin nəticəsi olan səslər tələffüz şəraiti üzrə fərqlənmədiyi üçün onlar fonetik vahid kimi formalaşmır. İnsanların nitq üçün istifadə etdiyi səslər isə tələffüz şəraitinə görə fərqlənir, müstəqilləşir (üzvlənir) və mənalı vahid yaradır. Ona görə də onlar fonetik vahid adlanır.

Dilçilikdə fonem və fonetik vahid məsələsi barəsində bir çox fikirlər mövcud olsa da onların hamısı bütövlükdə fonemin müstəqil vahid kimi təyin olunması üçün kifayət qədər inandırıcı dəlillərə malik deyildir. Məsələ burasındadır ki, nitq səsdəri ayrılıqda fizioloji-akustik proseslərin məhsulu hesab olunur. Bu halda, onları mənalı vahid kimi səciyyələndirmək mümkün deyildir. Onların iştirakı ilə yaranan sözlər isə mənalı vahiddir. Necə olur? Məna daşımayan bir vahid müvafiq strukturu formalaşdırır və

həmin struktur özünəməxsus mənə daşıyır. Fonemin müstəqilliyi məsələsinə də məhz bu aspektdən yanaşmaq müəyyən səmərəli nəticədə əldə etməyə gətirib çıxara bilər. Dilçilikdə fonem və onun müstəqil vahid kimi təyin edilməsində, başlıca olaraq aşağıdakı kimi yanaşma üsulları vardır.

Fonemi müəyyənləşdirməyin birinci üsulu struktur təhlil üsuludur. Bu üsula görə fonem o səs hesab edilir ki, həmin səs söz tərkibində öz müstəqilliyini, bir növ, fiziki cəhətdən qoruyub saxlamış olsun. Yəni səs söz tərkibində dəyişməsin, ya da dəyişməyə meylli olmasın. Bu halda, sözün səs tərkibindəki mövqeyi əsas götürülür. Sözün səs tərkibindəki mövqeyi onun güclü və zəif hesab edilən yerdə işlənməsi ilə təyin edilir.

Nitq səsləri üçün güclü mövqe, bir qayda olaraq, sözün əvvəlinci hecası hesab edilir. Sözün həmin mövqeyindəki səslər güclü artikulyasiyaya malik olur. Odur ki, həmin mövqedə variantların baş verməsi ehtimalı azalır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *qız, qar, qaş, qaz, qış, qan, qal, qapı, qayış, qazan* kimi sözlərin əvvəlində *q* samiti dəyişmir, başqa bir tələffüz şəraitinə məxsus səslə əvəz olunmur və digər bir variantla da əvəzlənmir. Samit səsdə olduğu kimi, söz əvvəlindəki sait səsdə də dəyişmə və ya variant müşahidə edimlidir. Məsələn, *ay, ayı, ana, arı, ada, ad, ali, ar, at, al, axır, arxa* və s. kimi sözlərdə *a* saiti güclü mövqeyə düşdüyü üçün onun fiziki tərkibində dəyişmə müşahidə edilmir. Ona görə də həmin səslər öz fiziki müstəqilliyini qoruyub saxlayır.

Zəif mövqe isə sözün son hissələri hesab edilir ki, bu mövqedə artikulyasiya öz təsirini zəiflədir. Nəticədə səs keyfiyyətcə dəyişib yumşaq variantla əvəzlənir. Belə mövqedə səsin öz fiziki müstəqilliyini itirməsi ehtimalı artmış olur. Məsələn, *ataya, anaya, babaya, saxlayır, gözləyir, izləyir* kimi sözlər öz struktur xarakterinə görə

normativ kök-şəkilçi ardıcılığına malikdir. Lakin nitqdə sözün sonuna doğru artikulyasiya intensivliyi zəiflədiyi üçün sait səslərdə keyfiyyət dəyişməsi baş verir: *ataya-atıya, anaya-anıya, babaya-bıbiya, saxlayır-saxlıyır, gözləyir-gözlüyür, izləyir-izliyir* və s.

Samit səslərə gəlincə, sözün sonuna doğru olan mövqedə onların da fiziki tərkibində dəyişmə baş verməsi müşahidə edilir. Məsələn, sözün əvvəlində *q* samiti sabit qaldığı halda, təkhecalı sözün sonunda həmin səs keyfiyyətcə dəyişib *ğ* variantına keçir. Belə ki, Azərbaycan dilində *dağ, bağ, yağ, ağ, sağ, çağ, yığ, bığ*, kimi sözlərdəki *q* samiti keyfiyyətcə dəyişərək *ğ* variantı ilə əvəzlənir: *daq – dağ, saq-sağ, çaq-çağ, yıq- yığ, bıq-bığ* və s.

Sözün heca tərkibi artdıqda variant ehtimalı daha da intensivləşir. Məsələn, struktur cəhətdən normativ sayılan *yarpaq, torpaq, qıraq, çıraq, inək, kəpək, çiçək* kimi sözlər tələffüzdə son samitə görə müxtəlif variantla üzləşir. *Q* samiti *x* və ya *ğ*-ya, *k* samiti *y* və ya *x'* (ih) qarşılığına çevrilir: *yarpaq- yarpağ – yarpax, qıraq-qırağ-qırax, çıraq-çırağ- çırax; inək-inəy- inəx', kəpək-kəpəy- kəpəx'; çiçək-çiçəy- çiçəx'*.

Bu üsulla mövqeyə görə fonemlərin xarakterini, onların dəyişmə, əvəzetmə və variantlaşma keyfiyyətlərini müəyyən etmək mümkün olsa da fonem müstəqilliyini müəyyənləşdirmək və söz tərkibində onun funksiyasını meydana çıxarmaq mümkün olmur. Digər tərəfdən, mənalı vahid olan söz tərkibində onların müstəqil mənə keyfiyyətləri təyin edilə bilmir. Başqa bir tərəfdən, o məsələni də aydınlaşdırmaq olmur ki, məsələn, qohum dillərdə söz əvvəlində dılarxası kipləşən kar *k* samiti işləndiyi halda nə üçün Azərbaycan dilində həmin səs *q* variantına çevrilmişdir. Müqayisə et: *kal* (türk), *qal*

(Azərbay.), *kalk* (türk), *qalx* (Azərbay.) *koyun* (türk), *qoyun* (Azərbay.) və s.

Söz sonuna gəlincə, Azərbaycan dilində *ğ* və *x* variantları yarandığı halda, qohum dillərdə *k* (*q*) variantı saxlanılır: *kork* (türk), *qorx* (Azərbay.), *kırk* (türk), *qırx* (Azərbay.), *daq* (türkm.), *dağ* (Azərbay.), *çaq* (türkm.), *çağ* (Azərbay.) və s.

Fonem müstəqilliyini təyin etmək üçün sözün güclü və zəif mövqeyinin araşdırılması ilə bir çox məşhur dilçi alimlər məşğul olmuşlar. Fonetika sahəsində ciddi elmi tədqiqatlar aparmış N. S. Trubetskoy, İ. A. Boduen de Kurtene, L. R. Zinder, R.İ. Avanesov, B.N. Qolovin, B. A. Serebrennikov, Y.S.Stepanov kimi alimlər güclü və zəif səslər məsələsini araşdırmışlar.

Güclü mövqedə olan səslər daha sabit, zəif mövqedə olan səslər isə variantlıq üzrə dəyişilməyə meyilli olan vahidlər kimi xarakterizə edilmişdir. Hətta, güclü mövqedə olan səslər fizioloji-akustik xarakterinə görə intensiv, zəif mövqedəki səslər isə intensiv olmayan səslər kimi nəzərə alınmışdır. Bütün bunlar fonemlərin sabitliyini və qeyri sabitliyini müəyyən etmək üçün irəli sürülən ciddi arqumentlər kimi qəbul oluna bilər.¹ Lakin həmin mülahizələr fonemin fonemliyini təyin etmək üçün qənaətləndirici əsaslar verə bilmir. Səslərin mövqeyə görə güclü və zəif xarakterə maklik olması türkoloji tədqiqatlarda qeyd olunmuşdur. Həmin tədqiqatlarda qəbul olunan ümumi prinsip bundan ibarətdir ki, kar samitlər sözün güclü mövqeyində daha çox iştirak edirlər. Cingiltili samitlərin

¹ Н. С. Трубетской. Основы фонологии. М. 1960.с. 175, И.А. Бордин де Куртэне. Избранные труды по общему языкознанию. Том 1. Изд. АН СССР, М. 1965, с. 353. Л.Р. Зиндер. Общая фонетика. М. 1979, с. 182. Р.И. Аванесов. Фонетика современного русского языка. М. 1956, с.193-194, Общее языкознание (под редакцией Б. А. Серебренникова). М.1977 с. 62-63. Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания. М. 1975 с 86.

yeri isə əsas etibarı ilə zəif mövqedir, yəni sözün ilk hecasından sonrakı mövqedə cingiltili samitlər daha çox işlədilir. Odur ki, kar samitlər fizioloji - akustik xarakterinə görə güclü, cingiltili samitlər isə zəif səslər hesab edilə bilər.² Azərbaycan dilçiliyində də səslərin güclü, zəif mövqeyinin təyin edilməsi fonemin müəyyən olunması üsullarından hesab edilir.

Fuad Kazımov söz kökünü sait fonemlər üçün güclü mövqe hesab edir. Saitlərdə olduğu kimi samit fonemlərin də müəyyənləşdirilməsində onların güclü mövqeyinin meydana çıxarılması zəruri hesab edilir.¹ Ağamusa Axundov yazır ki, “Müxtəlif dillərin fonemlərini müəyyənləşdirərkən, adətən birinci növbədə, fonemin güclü mövqeyini təyin edirlər. Azərbaycan dilinin fonem tərkibinin hərtərəfli geniş təhlilini vermək, habelə onu elmi əsaslarla müəyyənləşdirmək üçün bir sıra məsələlərin xüsusi olaraq nəzərdən keçirməsi lazım gəlir. Görünür, bu suala asanlıqda cavab vermək mümkün deyil”². Əhməd Mahmudov samitlər üçün güclü mövqeyi samitdən əvvəlki mövqe hesab edir³.

Fonemin müəyyənləşdirməyin ikinci üsulu müqayisəli qarşılaşdırmadan ibarətdir. Bu üsul vasitəsi ilə hər hansı sözün tələffüz variantları qarşılaşdırılır, söz tərkibindəki oxşar səslərdən yazı normasına müvafiq olanı fonem, nitq üçün səciyyəvi olanı variant hesab edilir.

² А.А. Пальмбах, Ф.Г.Исхаков. Придыхательные и непридыхательные смычные согласные в тувинском языке – ИСТГЯ, I ч. М,1955,с. 254; Н.З.Гаджиева. К истории анлаута в тюркских языках.-Тюркологическая исследования. М., 1976,с. 81-93; А.М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970,с. 158-165.

¹ Ф. Кязимов. Система гласных фонем азербайджанского языке. Изв. АН СССР. ОЛЯ, 1952, Т. XIII, вын.4.с. 295.

² А. Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984. S. 13 - 16

³ А. Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984. S. 14

Ağamusa Axundov müqayisə yolu ilə fonemlərin müəyyənləşdirilməsini aşağıdakı kimi izah edir:

1) “Dil vəzifəsi olan danışiq səsləri yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirən danışiq səsləri və 2) dil vəzifəsi olmayan yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirməyən danışiq səsləri. Birinci qismə daxil olan danışiq səslərinə fonem deyilir. Məsələn : *il, öl, əl, el, al* və s. sözlərdə *i, ö, ə, e, a* saitləri və *ab, at, ad, an, as, az, al, ac, ar, aş, ay, ax, ağ, ah* – sözlərindəki *b, t, d, n, s, z, l, c, r, ş, y, x, ğ, h* – samitləri Azərbaycan dilində müstəqil fonemdir. Çünki onlar yuxarıda göstərilən vəziyyətdə müəyyən leksik mənası olan dil vahidlərini(sözləri)bir-birindən fərqləndirə bilir.İkinci qismə aid olan danışiq səsləri isə fonem çalarlığı yaxud sadəcə çalarlıq adlanır”.¹ Belə çalarlığa nümunə göstərilən bunlardır- *süd, süt, kənd, kənt* və s². Nitqdəki digər variantlar məsələn, *xʹ, dodaqlanan, d,q incə, l,b,n* kimi səslər isə variasiya adlandırılır³.

Buludxan Xəlilov da fonemlərin müəyyənləşdirilməsində müqayisəli qarşılaşdırma üsuluna istinad edir. Belə ki, məsələn, *al, əl, ol, öl* sözlərində *a, e, ə, ö* saitləri, *an, ağ, ay, ax* kimi sözlərdə *n, ğ, y, x* samitləri fərqləndiricilik nümayiş etdirdiyi üçün fonem hesab olunur. Eyni qayda üzrə *qal, qul, qol* sözlərindəki *a, u, o* səsləri fərqləndiricilik yaratdığı üçün fonem sayılır. Qoşa saitli *maaş, saat, maarif, camaat, bədii, təbii, mətbəə* kimi sözlərdə qoşa saitlərin hər biri müstəqil fonem hesab olunur⁴. Bu təhlil və araşdırmalardan belə çıxır ki, harada fərqləndiricilik varsa, fərqləndiriciliyə səbəb olan səs fonem sayılır. Nəzrə almaq lazımdır ki, hər hansı sözün

¹ Bax: A. Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984. S. 12

² Bax: A. Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984. S. 12

³ Bax: A. Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984. S. 12

⁴ Bax: Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, 2007,s. 26 -28.

nitqdə ayrı-ayrı variantları varsa bunlar təsadüfi deyil. Məsələn; bir yerdə göz sözü *güz*, *od* sözü *ud*, *baba* sözü *boba*, *qardaş* sözü *qərdəş*, *diş* sözü *çiş* şəklində deyilsə, burada söhbət ancaq areal normalılığından gedə bilər. Yəni sözlərin bu və ya başqa nitq arealındakı variantı həmin nitq arealında normadır. Bir arealda məsələn, *diş* sözündəki – *d* – fərqləndiricilik yaradırsa, o birində – *ç* – səsi fərqləndiricilik yaradır. Həmçinin, *al*, *əl*, *ol*, *öl* kimi sözlərdə *a*, *ə*, *o*, *ö* fonem sayılırsa, bəs onda ikinci səs (l) nə sayılmalıdır. Fonem, yoxsa variant? Variantdırsa, onda nəyin variantıdır. Beləliklə, fonemin müəyyənləşdirilməsi üsulları çoxlu suallar doğurursa, deməli, bu sahədə hələ görülməmiş işlər qalmaqdadır.

Fonemi müəyyənləşdirməyin üçüncü üsulu eksperimental və ya semantik üsuldan ibarətdir. Bu sahədə də dilçilikdə bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda fonemin müstəqil bir vahid olmasının müəyyən edilməsi başlıca məqsəddir. Fonemin müstəqil olmasını, əlbəttə ki, söz tərkibindən ayrı təyin etmək mümkün deyildir. Bu halda, ancaq səsin fizioloji-akustik xarakterini aydınlaşdırmaq mümkün olardı. Söz tərkibində araşdırma isə tədqiqatçını semantik mühitlə qarşılaşdırır. Onda da fonem müstəqilliyi onun semantik funksiyası ilə birlikdə araşdırılmalı olur. Bu da istər-istəməz, tədqiqatçını sözün fonomorfoloji keyfiyyətlərinin araşdırılması istiqamətinə gətirib çıxarır. Başqa sözlə, tədqiqatçı fonemi müəyyənləşdirmək məqsədini qarşıya qoysa da o, əslində yeni bir tədqiqat istiqamətinin, fonomorfologiyanın izinə düşmüş olur. Fonemlərin müstəqilliyinin araşdırılması, bir qayda olaraq, birhecalı kök sözlər hüdudunda aparılır. Çünki belə bir əhatədə sözün semantik mühiti ilə fonemin funksiyasını araşdırmaq çətinlik törətmir.

Dillərin şəkilçisizlik mərhələsində mənalı vahid kimi formalaşmış kök sözlər (birhecalı köklər) müxtəlif anlayış-

ların ifadəsində başlıca yer tutmuşdur. Köksözlülük dövründə dilin struktur dəyişikliklər üzrə yeni sözyaratma imkanları məhdud olduğundan xarici aləm hadisələrinin insan təfəkküründə qavranılması nəticəsində yaranan anlayışlar mövcud birhecalı köklərin vasitəsi ilə ifadə edilmişdir. Belə hesab etmək olar ki, birhecalı köklərin formalaşdığı ilkin dövrdə təfəkkür imkanları dil imkanlarından daha irəli gedərək yeni anlayışlar yaratmışdır. Bu anlayışlar kəmiyyətə dil vahidlərindən artıq olduğu üçün bir neçə məna bir vahidin tərkibində yerləşmişdir. Çünki dilin hər bir yeni yaranan məna üçün bir söz forması əmələ gətirmək imkanları olmamışdır. Bununla birlikdə, hər bir yeni anlayış yarandıqca dilin ifadə imkanları məhdud vəziyyətdə qalmayıb getdikcə artmağa və zənginləşməyə başlayır.

Dildə xüsusi məna bildirən sözlərin ayrı-ayrı fonetik vahidlər əsasında necə yaranması prosesinə aid məsələlər daim mütəxəssisləri narahat edir. Belə bir suala hələlik tam cavab verilməmişdir ki, görəsən, sözlər xüsusi bir anlayış bildirən səslər əsasında törəyir, yoxsa, onların formalaşmasında ixtiyari fonemlər iştirak edir? Yəni sözlər müstəqil fonemlərin əsasında törəyir, yoxsa onların yaranmasında bu və ya digər variantlar və ixtiyari səslər də iştirak edir? Və ya, sözlərin strukturunda variantlar nəyə xidmət edir? Nə üçün nitq səslərinin bəziləri fonem, bəziləri variant sayılır? Suallar çoxdur, cavab isə sualları təmin edəcək qədər deyildir. Mövcud cavablar yenə də kök sözlərdəki fonemlərin üstünə qayıdır. Burada da səs simvolizmi barədəki tədqiqatlar xüsusi maraq doğurur. Belə tədqiqatlara görə fonem müstəqildirsə, onun özünün daxilində müəyyən bir məna xüsusiyyəti gizlənir. Fonem müstəqil deyilsə, onun semantik mühiti də yoxdur. Başqa sözlə, o səslər fonemdir ki, onlar semantik mühitə malikdir.

Semantik mühitə malik olmayan səs fonem yox, variant (və ya variasiya) səciyyəli hesab edilməlidir. Səs simvolizmi tədqiqatçılarından V. V. Levitski bu barədəki araşdırmaları ümumiləşdirərək göstərir ki, “O. Espersen bir çox sözlərdə *i*, *u* saitlərinin qapalıqla bağlı müəyyən məna çalarlıqları əmələ gətirdiyini iddia edir. Bu isə təsadüfi deyildir. Həmin fikrin irəli sürülməsində Platonun “Kratil” əsərindəki müddəalara əsaslanılır. Qədim yunan dilində səs simvolizmi probleminin açılmasına cəhd göstərən Platona görə *k* samiti hərəkəti və yarıb keçmə anlayışını ən yaxşı ifadə edən səsdir. *L* samiti incəlik, yumşaqlıq, *i* saiti qısalıq, kiplik, *ı* saiti böyüklük, uzunluq, *e* saiti daimilik, əbədlilik anlayışları üçün səciyyəvi olan səsdir”.¹

Platon tərəfindən irəli sürülmüş bu müddəa sonrakı dövrlərdə də müəyyən istiqamətlərdə inkişaf etdirilmişdir. Məsələn, Leybnits, Lomonosov, Humboldt, Herder, Qrimm, Kursius kimi alimlər və mütəfəkkirlər səs simvolikası problemlərini araşdırmış və bir çox hallarda bir-birini təkzib edən filirlər irəli sürmüşlər.

Səs simvolikasına aid tədqiqatlarda dil faktlarının müqayisə yolu ilə təhlili mühüm cəhətlərdən birini təşkil edir. Məsələn, E. Sepir *mil* və *mal* sözlərini misal göstərərək belə hesab edir ki, *mil* sözünün kiçik, *mal* sözünün böyük stol mənası bildirməsi heç də təsadüfi deyildir. Çünki, *i* saiti kiçiklik, *a* isə böyüklük anlayışını bildirmək üçün səciyyəvidir. S. Nüman isə daha irəli gedərək ingilis dilində böyüklük və kiçiklik anlayışını bildirən sözlərin bütöv siyahısını verir¹.

Səs simvolizmi məsələlərinin tədqiqinə son dövrlərdə, xüsusilə diqqət artırılmışdır. Bu sahə üzrə aparılan bütün tədqiqatlarda diqqəti cəlb edən başlıca cəhət budur ki, səslər

¹ В.В. Левитский. Семиотика и фонетика. Черновицы. 1973 с.9.

¹ П.Ф. Пелевина. О семантизации звуковой стороны художественного текста. – “Вопросы семантики”, вып 2, Ленинград, 1976,с. 88.

ayrılıqda müəyyən məna çalarlıqları yarada bilir və bu məna müvafiq səs kompleksləri hüdudunda meydana çıxır².

T.S.Filippova fonetik vahidlərin mənalarının mətndə daha aydın təsəvvür edildiyini göstərərək aşağıdakı şeir parçasını nümunə göstərir.

No ot no bolotom oqromniy,
İdet i revet beqemot
On idet, on idet po bolotam
İ qromko i qrozno revet³.

Mətnə *o* saitinin çox işlənməsini müəllif ifadə edilən obrazla əlaqələndirir. Həmin saitin böyüklük anlayışı bildirməsi fikrini irəli sürür. T. S. Filippovaya görə *o* saiti böyüklük, dəyirimi, səsin ucalığı, *i* saiti dəyirmi olmayan, küncvari kiçiklik, sakitlik kimi əlamətlərə malikdir¹.

A.P. Juravlyev və Y. M. Orlovun birlikdə yazdıqları bir məqalədə səslərin semantik əlamətlərə malik olması nəzəri cəhətdən iddia edilir. Bu müəlliflər, həmçinin, öz mülahizələrini dilin sistem-struktur mahiyyəti ilə izah etməyə çalışırlar².

Səs simvolizmi məsələlərinə həsr olunmuş digər tədqiqatlarda da fonetik vahidlərin ayrılıqda, söz tərkibində və ya mətnə böyüklük-kiçiklik, çoxluq-azlıq,

² Бах.Т.С.Филиппова. Звук и символ в стихах К. М. Чуковского. – “Вопросы семантики”. Вып. 2, Ленинград, 1976, с. 97

³ Т.С.Филиппова. Звук и символ в стихах К. М. Чуковского. - Вопросы синтактики. Вып. 2, Ленинград, 1976, с. 104.

¹ Т.С.Филиппова. Звук и символ в стихах К. М. Чуковского. – “Вопросы семантики”. Вып. 2, Ленинград, 1976, с. 104.

² А.П.Журавлев, Ю.М. Орлов, Признаковые семантическое пространство русских гласных - “Развитие фонетики современного русского языка”. М. 1971,с. 209

yuxarılıq-aşağılıq istiqamətində müvafiq assosialiyalarla səciyyələndiyinə dair fikir və mülahizələr vardır³.

Azərbaycan dilçiliyində Əbdüləzəl Dəmirçizadənin fonemlərə aid məna xüsusiyyətləri barədəki mülahizələri də maraqlıdır. Ə.Dəmirçizadə yazır: “Sövti təqlid səslərinin formalaşması aydın surətdə göstərir ki, dildə olan səslərin hamısı bu və ya digər məna çalarlığına malikdir. Məsələn, *u* səsi *uğultu*, *gurultu*, *qurultu* və buna bənzər hadisələrin səs rəngini vermək üçün; *ş* səsi atışmaq, çalışmaq, çarpışmaq kimi əməliyyatın və ya şırıltı, xışıltı kimi hadisələrin, yaxud, *şaqraqlıq*, *şənlik* kimi psixi-ictimai halların səs rəngini vermək üçün işlənir.

E -səsi sakitlik, süstlük kimi hadisələrin səs rəngini vermək üçün əhəmiyyətli hesab olunur. *N*, *m* səsləri dərd, qəm, inilti ifadəsi üçün *k*, *ç*, *ş*, *j* kimi səslər su şırıltısı, at çapışı, güllə atışı, əl çalmaq, şıqqıldamaq, şadlanmaq və bu kimi halların təsviri üçün; *t*, *d*, *p*, *b* kimi səslər daha çox titrəyiş, tappıltılı halları təsvir etmək üçün bir araya gətirilərək bir səs cərgəsi düzəldə bilər. Beləliklə, fısıltılı, vıjıltılı, fışılıltılı, vızılıltılı, iniltili, zingintili, cingiltili və ya digər məna çalarlığı üçün səs cərgələri düzəldilib işlədilə bilər¹.

Şübhəsiz ki, səslərin semantik əlamət daşması barəsindəki fikir və mülahizələr mənalı köklərin mövcudluğu ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Hər hansı məna və anlayış bildirən köklərin özləri müəyyən danışığa səsləri kompleksindən ibarət olsa da onlarda semantik

³ Е.В.Орлова.О восприятии звуков. Развитие фонетики современного русского языка.М. 1966. С.144-154. М. Б. Панов. О восприятии звуков. – «Развитие фонетики современного русского языка». М.1966. с.155-162. А. П. Журавлев. Фонетические значение. М. 1974. с.6.

¹ Бах. Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962, s. 55.

əlamətlərin hüdudunu meydana çıxarmaq çox çətinidir. Bununla belə, danışiq səslərinin müəyyən modellərə müvafiq şəkildə birləşib mənalı kök söz əmələ gətirməsində fonetik vahidlərin semantik potensialını da inkar etmək olmaz. Çünki dildə nə zamansa formalaşmış mənalı kök sözlər varsa bu o deməkdir ki, həmin sözlərin tərkib elementlərini təşkil edən fonemlər təsadüfi və ya ixtiyari səs komplekslərindən ibarət ola bilməz. Onların yanaşmasında və birləşməsində hər bir fonemin özünəməxsus olan anlayış mühiti aparıcı yer tutur. Lakin indiyədək bu sahədə ardıcıl tədqiqatlar aparılmadığından çox zaman fonemlərin semantikasi barəsindəki fikir və mülahizələr, hətta, mütəxəssislər arasında belə fantastika təəssüratı ilə qarşılanmışdır. Həmin sahədəki mövcud tədqiqatların özü də hələlik eksperiment səviyyəsindən yuxarı qalxmadığına görə bu sahədə metodoloji baza da yaradıla bilməmişdir. Odur ki, zəngin faktlarla təsbit edilməyən həmin eksperimentlərin nəticələri çox zaman inandırıcı olmur. Belə nəticələri birbaşa dilin tərkibinə aid nümunələrə tətbiq etmək praktik cəhətdən özünü doğrulda bilmir. Çünki sözlər yarandığı dövrlərdən bəri quruluşca dəyişmiş, onların mənalı da tamamilə sabit şəkildə qalmamışdır. Səs simvolizminə dair aparılan tədqiqatların təcrübəsinə əsasən belə nəticəyə gəlmək olur ki, sözlərin mənalı vahid kimi formalaşmasında iştirak edən fonemlərin özü də xüsusi məna daşımamışdır. Olsa-olsa fonetik vahidlər ümumi anlayışlar bildirə bilmişlər. Ümumi anlayış bildirən fonetik vahidlər bir söz kompleksində birləşdiyi zaman həmin ümumi anlayışlar konkretləşir. Buna görə sözün öz mənasında konkretləşmə baş verir. Məsələn, sözlərin mənalarına görə səslərin təhlilindən müəyyən etmək olur ki, *t*, *d* samitləri topluluq çoxluq, təpəlik, tappılı, *a* saiti genişlik, böyüklük, *ğ* samiti son, qurtaracaq, sonluğun kiçik

nöqtəsi anlayışları üçün səciyyəvidir. Həmin anlayışlar isə aralıq, hündürlük, böyüklük, ucalığa (sona) doğru kiçilmə mənasını özündə əls etdirən *dağ* sözündə konkretləşir. Yaxud *k* səsi üçün hündürlük, diklik, sonluq, *ö* səsi üçün həcm, hündürlük, *p* səsi üçün çoxluq, örtülülük, qapalılıq kimi anlayışlar səciyyəvidir. Həmin anlayışlar, tərkibində *k*, *ö*, *p* səsləri iştirak *edən köp, köpük, köpəşik, köpürtmək, kök, kökə, köklük* kimi sözlərdə konkretləşir. Fonemlərin ibtidai mərhələdə ümumi anlayış bildirməsinin izləri indi də öz ənənəsini yaşatmaqdadır. Məsələn, *h* səsinin güclü ifadəsi ilə güc vermək (hı...) *x* smitinin davamlı ifadəsi ilə kəsmək (x...), *ğ* səsinin davamlı ifadəsi ilə boğulmaq (ğ...) *s,ş* səslərinin davamlı ifadəsi ilə sakitləşmək (s..., ş...) və *s* kimi mənalar bildirilir. Həmçinin *a* saiti heyrat (a...), *o* saiti təəccüb (o...), *ı* saiti ağrı kimi assosiativ mənalar bildirir. Şübhəsiz, ayrı-ayrı səslərin ümumi anlayışları barədə qəti hökm vermək çətindir. Bununla belə, bəzi bədii nümunələrdə emosionallağı qüvvətləndirmək üçün səslərin anlayış xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə edilməsinə də rast gəlmək olur. Məsələn, *d* samiti üçün səciyyəvi olan anlayışlardan biri topluluğun (çoxluq) əlamətidir. Məndə bu samitin ardıcıl (təkrar) işlədilməsi ilə çoxluq bildirilir. Bu xüsusiyyəti aşağıdakı nümunələrdə də müşahidə etmək olur.

Dəhənin dərdimə dərman dedilər, cananın,
Bildilər dərdimi, yoxdur, dedilər dərmanın.

(M. Füzuli)

Dinəndə yandı dilim, dinməyəndə dil yandı,
Nə sirri gizlədə bildim, nə aşkar etdim.

(Laədri)

Birinci beytdə *d* samitinin təkrarı ilə dərdin, ikinci beytdə isə yanğının çoxluğu anlayışı bildirilir.

Aşağıdakı beytdə isə *k* və *s* səslərinin təkrarı tlə kəsilmək, çarəsizlik, ümidin sonu anlayışı bildirilir:

Hər kəsin var bir kəsi, mən bikəsin yox bir kəsi,

Mən kəsin sənsən kəsi, ey kimsəsizlər kimsəsi.
Dəstimi kəssən qalır damənin lütfündə əlim,
Damənin kəssən qalır, dəstimdə lütfün daməni¹

(Laədri)

Göründüyü kimi, səslərin semantik mühiti ilə əlaqədar aparılan eksperimental tədqiqatlar və təhlillər də fonemi müəyyənləşdirmək üçün mühüm vasitə deyildir. Çünki bu yolla ancaq müstəqil mənalı sözlər üzərində əməliyyat aparıla bilər.

Fonemi müəyyənləşdirməyin dördüncü üsulu fonem müstəqilliyi üsuludur. Nitqin fonetik vahidləri həm müstəqil mənası olan, həm də müstəqil məna daşımayan dil vahidlərinin (köməkçi nitq hissələrinin, bağlayıcıların və qrammatik şəkilçilərin) tərkibində işlədilir. Deməli, fonem haqqında düşünəndə onu mücərrəd, abstrakt bir anlayış kimi təsəvvür etmək düzgün deyildir. Fonemlər çox sadəcə olaraq, xüsusi tələffüz şəraitinə malik olan, yəni özünün tələffüz yeri olan, ağızdan çıxan hava axınının və nitq aparatı üzvlərinin iştirakı ilə yaranan müstəqil, üzvlənən nitq səsləridir. Fonem müstəqilliyi odur ki, hər bir səs üçün xüsusi bir yuva vardır. Ona görə də nitq səslərinin hər biri öz yuvasında(tələffüz mühitində) özünəməxsus fiziki keyfiyyətlərə məxsusdur. Heç bir səs tələffüzdə biri-digərinin eyni olmur, biri-digərinin tələffüz mühitinə daxil olmur. Məsələn, çətinləşdirən işə yazı və nitq normaları arasındakı fərqlərdir. Məsələn, tərkibində qoşa sait və ya qoşa samit işlənən sözlərdə və ya bir cür yazılıb başqa cür səslənən sözlərdə hansı səs fonem olması, digər tərəfdən, yazılı dil ilə nitq arasındakı variantlarda nəyin fonem olması fikirlərdə müxtəliflik yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilindəki qoşa və ya yanaşı saitslər alınma

¹ Bax: Nümunələr bu mənbədən götürülmüşdür. M. İ. Adilov, Z. N. Verdiyeva, F. M. Ağayeva. «İzahlı dilçilik lüğəti». Bakı, 1989, s-135.

sözlərdədir. Belə sözlərdə saitlərin qoşa və ya yanaşı işlənməsi onların fonem olmasına heç bir maneçilik törətmir, çünki həmin səslərin hər ikisi eyni funksiya daşıyır. Hər birinin öz funksiyası var. Məsələn, *saat, maas, maarif, təbii, bədii, biolog, müasir, sosioloq, müəyyən* kimi sözlərə hər bir fonemin öz funksiyası vardır. Bunun kimi qoşa samitli *müvəffəq, təsəvvür, müttəfiq, qrammatika, opponent* kimi sözlərdə də hər bir qoşa samit özünəməxsus funksiya daşıyır. Əgər onlar öz funksiyasını itirirsə onda işləkliyini də itirir. Və deməli bizim dildə fonem əhəmiyyəti daşıya bilmir. Məsələn, *gruppa* sözünün Azərbaycan dilindəki *grup, aparat* sözünün *aparat, proqramma, teleqramma* sözlərinin *prqoqram, telegram* kimi variantları buna misal ola bilər.

Azərbaycan dili üçün qoşa samitli sözlərdə qoşa kipləşən samitlərin ikincisi nitqə görə dəyişir. Ancaq buna baxmayaraq həmin səslər özlərinin daxili funksiyasını saxlayır. Buna görə də həmin səslər fonem əhəmiyyətini də mühafizə edir. Məsələn, *hoppan* (hopban), *toppuz* (topbuz), *toqqa* (tokqa), *hoqqa* (hokqa), *çaqqal* (çakqal), *saqqal* (sakqal) kimi sözlərdəki qoşa samitlər bu qəbildəndir. Alınma sözlərin bəzilərində də qoşa samitlərdən biri öz funksionallığını itirdikdə ixtisar olunur: Aliyə (Aliyyə), saniyə (saniyyə), Nuriyə (Nuruyyə), tövsiyə (tövsiyyə) və s. Bəzi iki samitli sözlər isə qoşa yazılsa da nitqdə onlardan biri ixtisar olunma vəziyyətindədir, *kəmiyyət, keyfiyyət, hədiyyə* və s. Söz tərkibindəki səslərin şifahi nitqdə dəyişməsi də onların fonem əhəmiyyətini aradan götürmür. Məsələn: *çıraq-çırax-çırağ, yarpaq-yarpax-yarpağ, dirək-dirəx'-dirəy, çiçək-çiçəx'-çiçəy* kimi sözlərdə birinci variant yazı üçün, ikinci və üçüncü variantlar areal nitqi üçün normaldır. Onların hər üçü öz mühitində fonem funksiyasını yerinə yetirir. Elə sözlər də vardır ki, tarixən öz fonem funksiyasını itirdiyindən söz tərkibində öz müstəqilliyini də saxlaya bilmir. Məsələn, *ulduz, ıldırım, alov* klimi sözlərin qohum

dillərdəki variantlarında anlaut üçün *y* samiti səciyyəvi görünür.

Azərbaycan dilində həmin samit öz fonem əhəmiyyətini itirdiyi üçün nitqdə ixtisar olunmuşdur. Buradan fonemin müstəqilliyi barədə fikir də konkretləşir. Belə ki, fonem hər hansı nitq vahidinin tərkibində öz funksiyasını yerinə yetirirsə o, öz müstəqilliyini saxlayır. Fonem müstəqilliyi sözün mənasının sabitliyini qoruduğu kimi köməkçi vasitələrin də (köməkçi nitq hissələrinin və şərtlilərin) müstəqilliyini, sabitliyini qoruyub saxlayır. Fonem müstəqilliyinin qorunması nitq normalarının qorunmasına bərabər bir hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan dilində müstəqil mənalı birhecalı kök sözlərin tərkibində fonemlərin hər birinin daxili funksionallığı vardır.

Birinci fonem sözlərdə mənanı fərqləndirir, ikinci fonem birinci və sonuncu samiti əlaqələndirməklə həm də məna fərqləndiriciliyinə xidmət edir. Üçüncü fonem söz tərkibində affiksəl funksionanı yerinə yetirir. Birhecalı sözün tərkibindəki sonuncu samitdən sonra işlənən samit fonem isə ikiqat affiksallıq funksiyası daşıyır. Birinci fonemin məna fərqi əmələ gətirdiyini *bağ, dağ, sağ; yağ, qar, dar, var; daş, baş, yaş; dal, yal, bal, qal, bal, sal* kimi sözlərin ayrı-ayrı anlayışlar bildirməsində görmək olar.

İkinci fonemin mənacə fərqləndiyi sözlərin arasında anlayışa görə həm də bir yaxınlıq müşahidə edilir: *cad - cod, köp-küp, küp-kip, bağ-boğ, top-tüp, böl-böl* və s.

Aşağıdakı kimi nümunələrdə isə üçüncü fonemin affiksəl xarakterini görmək mümkündür: *qar-qaz, qaç-qal, bar-bat-baş -bağ; bil-bir-biz- biç* və s. Bu tipli köklərdə müşahidə edilən bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, onların ya əvvəlindən, ya da sonundan nitqə görə tarixən samit ixtisar oluna bilər. Sözün əvvəlindən samit ixtisar olunduqda həmin samitin funksiyası sonrakı saitin üzərinə

düşür. Sözü sonundan samit ixtisar olunduğu halda da onun funksiyası əvvəlki səsin (saitin) üzərinə keçir. Məsələn *alov* (yalov), *ulduz* (yulduz), *ayaq* (yayaq) kimi sözlərdə, eləcə də nitq areallarındakı *ük* (yük), *uxarı* (yuxarı), *ürmək* (hürmək), *açar* (haçar) kimi sözlərdə ilk samitin ixtisarı ilə onun funksiyası sonrakı səsin üzərinə keçir. Bunun kimi, *de*, *ye*, *nə*, *yu*, *su* kimi sözlərdə son samit iştirak etmir. Buna görə sait səs həm də affiksəl funksiyasını öz üzərinə götürür. Həmin sözlərə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə son samit formal olaraq bərpa edilir: *de-deyir*, *ye-yeyir*, *nə-nəyin*, *yu-yuyur*, *su-suyun*.

Söz sonundakı ikinci samitin ikiqat affiksallığı isə aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə edilir: *sərt*, *sürt*, *bərk*, *dart*, *alt*, *üst*, *art* və s.

Fonetikanın (sahələri) növləri

Fonetika dilçilik elminin müstəqil bir sahəsidir. Fonetikanın özü müstəqil, xüsusi bir sahə olduğu kimi onun müvafiq növləri də vardır. Fonetikanın növləri bütövlükdə fonetik sistemin ardıcılığı üzrə ümumiləşir. Yəni fonetikanın inkişafı sayəsində onun ayrı-ayrı qolları yaranmış olsa da bütövlükdə onların hamısının təməli dilin səs sistemi ilə bağlıdır.

Fonetikanın növləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) təsviri fonetika

Təsviri fonetika nitq səslərinin sinxron vəziyyətini öyrənir. Başqa mənada təsviri fonetika müasir dilin fonemlər sistemini öyrənən sahədir. Müasir dilin fonemləri dedikdə hər hansı sinxron mühitdə fonemlərin vəziyyəti nəzərdə tutulur. Sinxron mühitdə səs sisteminin öyrənilməsi o deməkdir ki, dildə sait və samitlərin tərkibi, onların sistem-struktur xüsusiyyətləri, fonetik vahidlərə aid ardıcılıq, səs sistemində ierarxiya, cütlüklər, əksliklər,

vurğu, avazlanma, ton və s. əsas tədqiqat obyekti kimi nəzərə alınır.

Təsviri fonetikaya, eyni zamanda, lokal şəraitdəki fonemlərin sistem-struktur xüsusiyyətləri daxildir. Hər bir təsviri, sinxron fonetika dilin müəyyən mərhələsi üçün tarixi faktlara çevrilir.

Məsələn, deyək ki X, XI, XII və ya ondan əvvəlki və sonrakı dövrlərdə Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunu tədqiq edən bir mənbə mövcud olsaydı onlar müasir dilimizdə qədimliyi müəyyən etmək üçün ən etibarlı material bazası olardı.

2) tarixi fonetika

Tarixi fonetika dilin müəyyən dövrlərində fonetik sistemin öyrənilməsi ilə məşğul olan bir sahədir. Dilin tarixi fonetikasını, nitq səslərinin tələffüz və ifadə xarakterini tədqiq etmək üçün sinxron mühit mövcud olmasa da fonem tərkibinin quruluşu mövcud tarixi mənbələr əsasında öyrənilir. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasını öyrənmək baxımından “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarının və Həsənoğludan tutmuş ta sonrakı əsrlərə qədər ana dilində yazan yazıçı və şairlərimizin əsərləri əsas tədqiqat mənbəyidir.

Tarixi fonetikanın öyrənilməsində təsviri fonetikanın tədqiqat üsullarından istifadə olunur. Təsviri fonetikanın tədqiqi üçün material mənbəyi dilin sinxron vəziyyəti olduğu kimi tarixi fonetika üçün ayrı-ayrı yazılı nümunələr material mənbəyi ola bilər.

3) müqayisəli fonetika

Müqayisəli fonetika qohum və qohum olmayan dillərin, dilin sinxron vəziyyətinin və ya tarixi faktların, eləcə də lokal nitq xüsusiyyətləri bazasındakı materialların təhlili ilə məşğul olan elm sahəsidir.

Tarixi materialların müqayisəli təhlili ilə sözlərin fonetik tərkibi, quruluşu eləcə də fonem tərkibi və fonemlər sisteminin vəziyyəti öyrənilir.

Müqayisəli fonetika ilə həmçinin, fonemlərin tarixi evolyusuya (təkamül) prosesləri də öyrənilir. Müqayisəli fonetika sayəsində qohum dillərin səs tərkibi, fonetik ardıcılıqlar, fonetik normalar müəyyənləşdirilir.

Müqayisəli fonetika qohum dillərin fonem təbiətini öyrəndiyi kimi, qohum olmayan dillərin fonem təbiətini də öyrənməklə məşğul olur. Bununla da həm müxtəlif sistemli dillər arasındakı müştərək elementlər öyrənilir, həm də dillərarası kontaktlarda transferlərin fonetik və qrafik inifikasiyası sistemləşdirilir.

4) təcrübi və ya eksperimental fonetika

Təcrübi və ya eksperimental fonetikanın da tədqiqat obyektı nitq səsləridir. Fonetikanın bu sahəsində də mövcud nitq səsləri təhlil olunur. Ancaq səslərin təhlilində linqvistik üsullardan yox, səsin uzunluğunu, qısalığını, qalınlığını, incəliyini, tonunu və ahəngini öyrənmək üçün müvafiq cihazlardan istifadə olunur.

5) fizioloji fonetika

Fizioloji fonetika da bilavasitə nitq səslərinin öyrənilməsi ilə məşğul olur. Fizioloji fonetikanın tədqiqat obyektı nitq aparatıdır. Nitq aparatı insanın bədən üzvlərindən ibarət olduğu üçün dilçiliyin bu sahəsi fizioloji fonetika adlandırılır. Fizioloji fonetika səslərin akustik xarakterini, onların nitq aparatındakı yaranma yerini, yaranma vəziyyətini, eləcə də səslərin səda, küy və tona görə fərqlənən cəhətlərini öyrənir. Fizioloji fonetikanın tədqiqat və təhlil bazası olan nitq aparatına ağ ciyər, nəfəs borusu, boğaz, dilin arxa, orta, ön hissəsi, aşağı və yuxarı damaq, dişlər və dodaqlar daxildir. Nitq səslərinin yaranmasında nitq aparatına daxil olan bu fizioloji vasitələr iştirak edir.

6) semantik fonetika

Semantik fonetika fonetikanın digər növlərinə nisbətən yenidir. Semantik fonetika nitq səslərinin ayrılıqda malik olduğu ümumi anlayış xüsusiyyətlərini və bu anlayışların söz tərkibində reallaşma vəziyyətini öyrənir. Semantik fonetika həmçinin, kök sözlərdə bu və ya digər fonemin funksiyaca dəyməməsi əsasında baş verən fonetik söz yaradıcılığı prosesini də öyrənir. Semantik fonetika yeni elm sahəsi olduğu üçün onun təhlil nəticələri də bir çox hallarda, qeyri-müəyyən görünür. Bununla belə, semantik fonetika kök sözlərin mənaca öyrənilməsində, xüsusən, etimoloji tədqiqatlarda, eyni zamanda, müxtəlif sistemli dillərdə sözlərin oxşar mənə xüsusiyyətlərinin təhlilində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

7) fonomorfologiya

Fonetik semantika sahəsi kimi, fonomorfologiya da dilçilikdə son zamanların məhsuludur. Fonomorfologiya birbaşa nitq səslərinin xarakterini öyrənməklə məşğul olmur. Fonomorfologiya nitq səslərinin monosillab və şəkilçi morfemlərdəki funksiyasını öyrənir. Dilçilikdə kök sözlərin fonetik quruluşundan bəhs edərkən çox zaman güclü mövqe, zəif mövqe ifadələri işlədilir. Fonomorfologiya məhz güclü və zəif mövqelərdə səslərin funksional xüsusiyyətlərini öyrənir. Fonomorfologiya sözün fonetik quruluşunu öyrənərkən güclü mövqedə duran birinci səsin və zəif mövqedəki sonuncu səsin funksiyası ilə birlikdə daxili səsin funksiyasını da öyrənir. Elə sözlər vardır ki, onların bəzilərinin əvvəlindən, bəzilərinin isə sonundan bir nitq elementi ixtisar olunur. Fonomorfologiyanın vəzifəsi ixtisar şəraitini öyrənməkdir. Şəkilçilərə gəlincə, sözün son elementini öyrənmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bəzi sözlərdə kök sonuna iki samit elementin bitişdiyi müşahidə edilir. Fonomorfologiyanın vəzifəsi həmçinin bitişən samitin həm fonetik, həm də morfoloji xüsusiyyətini öyrənməkdir. Fonomorfologiya kök sözlərin etimologiyasını öyrənmək baxımından maraqlı olan bir elm sahəsidir.

8) *morfonologiya*

Morfonologiya da dilçilikdə yeni sahələrdən hesab olunur. Çox vaxt fonomorfologiya ilə morfonologiya eyni tədqiqat obyektı ilə məşğul olan elm sahəsi kimi qiymətləndərilir. Lakin, fonomorfologiya ilə morfonologiya arasında incə bir fərq vardır. Morfonologiya kök və şəkilçi morfemlərin quruluşu ilə məşğul olur. Məsələn, kök morfemlər bir, iki və ya üç hecadan idarət olur və tərkib hissələrinə bölünmür. Bu hadisə ona görə baş verir ki, kök öz mənə funksiyasını itirir, (asemantikləşir), yəni kökü təşkil edən fonemlər öz semantik funksiyasından məhrum olur. Şəkilçilər də öz növbəsində öz semantik funksiyasından uzaqlaşır. Sözü də daxilindəki həm birinci, həm də ikinci şəkilçi köklə birləşib vahid bir kök və şəkilçi tərkibi əmələ gətirir. Lakin kök və şəkilçi tərkibindən şəkilçi ixtisarlaşması şərt deyildir. Məsələn, *qabırğa*, *qurbağa*, *əsirgə* kimi sözlərdə fonetik vahidlər ixtisar olunmur. Ancaq onlar birlikdə kökə birləşərək bir vahid kimi formalaşırlar. Bəzi qrammatik şəkilçilərdə isə həm söz kökünə yaxınlaşma, həm də söz kökündən uzaqlaşma baş verir. Məsələn, *almayı*, *gəlməyir* kimi sözlərin *almur*, *gəlmir* variantlarında şəkilçidən bir element ixtisar olunur, şəkilçi kökə yaxınlaşır. Lakin *nəyi*, *suyu*, *gözünü*, *quzusu* kimi sözlərə *n*, *y*, *s* şəkilçi elementləri də artırılır. Morfonologiya tədqiqat obyektı dildəki bu kimi vahidlərdən ibarətdir¹.

Fonetikanın əhəmiyyəti

¹ Fonetikanın növləri ilə əlaqədar. Бах.Н.С.Трубецкой. Основы фонологии. М.1960: Л.Р.Зиндер. Общая фонетика. М.1979: А.М.Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.1970: Общее языкознание. М.1972:Б.Н.Головин. Введение в языкознание.М.1977: Ә.Дəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972: A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi.Bakı, 1984:Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.Фонетика. М.1964.М.Yusifov. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, 1984. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, yazı, əlifba, qrammatika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, 2007. F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1989.

Fonetika dilçilik elminin və onun tətbiq sahəsinin açarındır, onun, obrazlı desək, gizli qapısıdır. Fonetikanı öyrənmədən, fonetikanın sistem və strukturunu öyrənmədən dilçiliyin başqa sahələrinə yiyələnmək mümkün deyildir. Fonetika dil üçün və bütövlükdə dilçilik elminin aşağıdakı sahələri üçün əhəmiyyətlidir.

1) əlifbanın tərtibində

Hər bir dilin əlifbası bu dilin səs tərkibini əks etdirir. Ayrı-ayrı dillərdə eyni əlifba sistemindən istifadə edilsə də bütün dillərdə əlifba qaydası eyni deyildir. Çünki iki müxtəlif dilin səs tərkibi oxşar olmur. Ona görə də əlifba formalaşdırılarkən mütləq mövcud dilin səs tərkibi, xarakteri nəzərə alınır. Məsələn, Azərbaycan əlifbasında uzun dövrlər ərzində (VII əsrdən ta XX əsrin ikinci onilliyinin sonuna kimi) ərəb əlifbasından istifadə edilmişdir. Ərəb dilində *ç, p, j, g* samitlərini ifadə edən səslər yoxdur. Odur ki, ərəb əlifbasında həmin səslərin xüsusi işarəsi də olmamışdır. Azərbaycan dilində həmin səslər mövcuddur. Ona görə də ərəb əlifba sistemindən istifadə edərkən Azərbaycan dilində ərəb işarələri əsasında həmin səslərə müvafiq yeni hərflər formalaşdırılmışdı. Məsələn, (ha) işarəsinin altında üç nöqtə qoymaqla (ç), (be) işarəsinin altında üç nöqtə qoymaqla (p), (ze) işarəsinin üstünə üç nöqtə qoymaqla; (je), (ke) işarəsinin üzərinə xətt qoymaqlar (ge) hərfləri düzəldilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan dilində olmayan və ərəb dili üçün xas olan bəzi səslərin işarələri də Azərbaycan yazısında ənənə üzrə işlənmişdir. Bunlar ayn, ğayn, za, zal, zad, sad, se, ta hərflərinin işarələrdən ibarətdir.

1928-ci ildə ərəb əlifbasından latına keçid zamanı əsas etibarlı ilə bir səs, bir işarə prinsipinə üstünlük verilir. Lakin bu əlifbada dilin ümumi fonetik normaları tam əks olunmurdu. Odur ki, işləndiyi on il müddətində (1928-1939)

bu əlifbada müəyyən dəyişikliklər edilmişdi. Kiril əlifbasına keçid zamanı (1 yanvar 1940-cı ildən) da əsas prinsip bir səs bir işarə olmuşdur. Lakin kiril əlifbasından istifadə edən digər ittifaq respublikalarında bu əlifbaya çox da müdaxilə edilmirdi. Əlifba neçə var elə də qəbul edilirdi. Hətta ģ (məaqky znak) c (tverdiy znak) ü, h, ə, ö, g kimi işarələr də əlifbaya müxaniki şəkildə köçürülürdü. Belə halda, səs əlifbaya uyğunlaşdırılırdı. Yəni işarəni ləğv etməmək xatirinə süni şəkildə müəyyən bir səsin ifadəsi üçün uyğun olmayan işarədən istifadə edilirdi. Məsələn, deyək ki, səsin incə variantını bildirmək üçün müvafiq bir işarənin yanında ģ (məaqky znak) qalınlığını bildirmək üçün c (tverdiy znak) işarəsi yazılırdı. Bu xüsusiyyət kumık, noqary, qaraçay-balkar dillərinə tətbiq edilmişdi. Azərbaycan əlifbasına rus əlifbasındakı ü, ə, ö, g işarələri mexaniki surətdə daxil edilmişdi. 1947-ci ildə əlifbadan ü işarəsi, 1958-ci ildə isə ə, ö, g işarələri çıxarıldı. Rus əlifbasındakı y işarəsi isə y ilə əvəz olundu.

1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan əlifbasının bərpası (latın əsaslı əlifbaya qayıdış) haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu olmuşdur. O zamandan 2001-ci il iyunun 18-nə kimi həm latın, həm də kiril əsaslı əlifbadan istifadə edilmişdir. 2001-ci il iyunun 18-də Azərbaycan dilinin tətbiqi ilə əlaqədar imzalanan sərəncama əsasən latın qrafikalı əlifbaya birdəfəlik keçid qərarlaşdırıldı. Əlifbada bir səs, bir işarə prinsipi əsas götürülmüşdür. Ona görə də burada artıq işarələr yoxdur. Hətta, kiril əsaslı əlifbadakı apostrof Azərbaycan dilində heç bir səsin xüsusi təmsilçisi olmadığı üçün əlifbadan çıxarıldı. Ancaq dünya xalqlarının əlifbasında hər hansı bir səsi ifadə etmək üçün iki işarədən istifadə prinsipi saxlanmaqdadır. Məsələn, latın əlifbasında ş, f, ç səsləri üçün xüsusi işarə yoxdur. İngilis dilində ş səsini ifadə etmək üçün SH hərflərindən, yunan

dilinə məxsus sözlərdə *f* səsinə bildirmək üçün PH hərflərindən, *ç* səsinə bildirmək üçün CH hərflərindən istifadə olunur. Azərbaycan dilində isə bir səs bir işarə prinsipinə görə *ş* səsi üçün *ş*, *f* səsi üçün *f*, *ç* səsi üçün *ç* işarəsindən istifadə olunur. Beləliklə, səsin tələffüzünün işarə vasitəsində və yazıda çətinlik baş verməməsi üçün əlifbadakı mövcud işarələrdə dəyişiklik aparılmasına üstünlük verilmişdir. Bu da əlifba formalaşdırılması sahəsində işlədilən üsullardan biridir.

2) *orfoqrafiya qaydalarının tənzimlənməsində*

Orfoqrafiya qaydalarının tənzimlənməsində fonetikanın mühüm əhəmiyyəti vardır. Orfoqrafiya qaydalarının uzunömürlü olması informasiyaların gələcək zamana maneəsiz ötürülməsinin başlıca şərtlərindən biridir. Orfoqrafiya qaydalarında dəyişmələr, daha çox nitq və yazı (əlifba) prinsipləri ilə bağlıdır. Əlifba bütövlükdə dəyişdikdə və ya onun tərkibində prinsiplər əvəz edildikdə bu yazı qaydalarına da öz təsirini göstərir. Məsələn, Azərbaycan yazısı uzun dövrlər ərzində ərəb əlifbası əsasında qrafika ilə aparılmışdır. Buna görə də bu gün bəzi sözlərdə *k-x-q* səslərinin işlənmə normasını dəqiqləşdirmək çətinləşir. Belə ki, məsələn, *bax* sözünün *baq* və ya *bak* şəklində olması, *dağ*, *yağ*, *sağ* kimi sözlərin sonunda *ğ* və ya *q* samitinin səciyyəvi olması, söz kökü əvvəlində *k* (*ka*) və *q* samitinin mövqeyi (*kadın* – *qadın*, *karşı* – *qarşı*, *kol-qol*, *kısır* – *qısır*, *kutu-qutu*) aydın deyildir. Eləcə də söz kökü sonunda *k* və *y* səslərinin mövqeyini aydınlaşdırmaq çətin olur. Məsələn, *bək-bəy*, *kök-köy*, *dög-döy* kimi sözlərdə hansı variantın norma olduğu aydınlaşdırıla bilmir. Yaxud, söz əvvəlində *h-q* samitlərinin paralelliyində normanı aydınlaşdırmaq çətin olur. Məsələn, *hansı*, *harada*, *hanı* kimi sözlərin *qansı*, *qanğı*, *qanda*, *qanı* kimi variantlarının necə yarandığı və yazıya gəldiyi

aydınlaşdırıla bilmir. Ərəb əlifbasında sait işarələrinin olmaması və *z* samitinin dörd, *s* samitinin üç, *t* samitinin iki işarə variantının olması da orfoqrafiyada norma qeyri-sabitliyinin mövcudluğunu göstərir.

Orfoqrafiya qeyri-sabitliyi 1940-cı ildə qəbul olunan kiril əlifbasında mövcud da olmuşdur. Burada qoşa səslə *ö, ə, õ, ě* işarələrinin orfoqrafiyası, xüsusilə sətirdən-sətrə keçid qaydalarında problem yaratmışdır. Apostrof da bu qəbildən idi. Müasir dilimizdə əlifbaya görə orfoqrafiya problemi demək olar ki, yoxdur. Lakin bəzi sözlərdə samit səslər dəyişdiyinə görə orfoqrafiyada tənzimləmə aparılır. Məsələn, dildəki ənənəvi prinsipə görə sonu *q* və *k* ilə bitən sözlərdə yazılış qaydası həmin samitlərə görə tənzim edilir. *Çörək, ipək, atək* sözləri tələffüzdə iki variantda deyilir: *çörək – çörəx' – çörəy; ipək-ipəx' -ipəy; atək -atəx' -atəy*. Lakin variantlığa yol verməmək üçün doğru olaraq yazıda ənənəvi prinsipə riayət edilir. Bu sözlərə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda *k* səsi *y* ilə əvəzlənir: *çörək-çörəyin, inək-inəyin, atək-atəyin*. Nitq bu dəyişmənin özünü vahid normaya gətirir. Doğrudur, bəzi lokal(yerli) nitq areallarında *y* samitinin *g* variantı da müşahidə edilir: *çörək- çörəgin, inək-inəgin, atək-atəgin*. Lakin, *y* variantı daha ümumi olduğu üçün bu variant norma kimi qəbul edilir. Belə sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə iki nitq variantı yaranır. *Çörək-çörəx'də, çörəydə, inək-inəx'də-inəydə, atək-atəx'də-atəydə*. Buna görə də yazı üçün sonu *k* samiti variant norma hesab olunur: *çörək-də –inək-də- atək-də*. Ənənə üzrə sonu *q* ilə bitən sözlərdə də oxşar variant yaranır. Məsələn, *qonaq, cıraq* kimi sözlərin lokal nitqdə aşağıdakı variantları vardır: *qonaq-qonax-qonağ, papaq-papax-papağ, cıraq-cırax-cırağ*. Ancaq yazı qaydası üçün vahidlik səciyyəvi olduğundan sonu *q* variantlı yazılış norması kimi qəbul edilir. Bu sözlərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə olunduqda *q* samiti *ğ* ilə əvəzlənir. Yazı norması isə nitq vasitəsi ilə tənzim edilir : *qonaq-qonağın, papaq-papağın, cıraq-cırağın*.

Belə sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə iki nitq variantı yaranır: *qonaq-qonaxda-qonağda, papaq-papaxda-papaqda*. Yazıda ikili varianta yol verilməməsi üçün belə halda söz sonunun *q* variantı norma kimi qəbul edilir.

Fonetik vahidlərə görə yazı norması müəyyən alınma sözlərin unifikasiyasında da tətbiq edilir. Məsələn: rus və Avropa dillərinə məxsus alınmalarda *q-h, q-j, q-g, ü-s, h-ş, ə-ya, ö-yu* kimi orfoqrafik tənzimləmə səciyyəvidir *qandbol*-(ing)-həndbol, *qarmonika*(yunan)-*harmonika*, *qeqemon* (yunan) - *hegemon*, *fizioloqiçeskiy*-(şəkilçi rus) *fizioloji*, *filoloqiçeskiy* - *filoloji*, *qerb* (polşa)-*gerb*, *qermetika* (yun)-*germetika*, *qiqiena* (yun)-*gigiyena*, *qeneral* (lat)-*general*, *qeoqrafiya* (yunan) -*geoqrafiya*, *üeytnot* (alm)-*seytnot*, *üellofan* (yunan)-*selofan*, *üellöloza*-*sellüloza*, *üement*(alman)-*sement*, *üenzura*(lat) *senzura*, *şetka* (rus)-*hotka*, *hi*(rus)-*şi*, *hit*(rus)-*şitlövhə*, *əxta*(ing)-*yaxta*, *əquar*(rus)-*yaquar*, *öbiley* (lat)- *yubiley*, *ömor*(ing)-*yumor*, *öpiter*(lat)-*yupiter*, *bödjət* (fr)-*büdcə*, *bölleten* (fr)-*bülleten*, *böro* (fr)-*büro*, *karbörator*(fr) – *karbüurator* və s.

Orfoqrafik qaydaların vahidliyi, daimiliyi və sabitliyi yazılı mətnlərin diaxron və sinxron vəziyyətlərdə maneəsiz mənimsənilməsinin ən etibarlı təminatçısıdır.

3) orfoepiya qaydalarının tənzimlənməsində

Orfoepiya qaydalarının tənzimlənməsində də fonetikanın mühüm rolu vardır. Orfoepiya normaları, bir qayda olaraq, nitq vasitəsi ilə tənzim edilir. Ona görə də nitqin təsiri ilə fonetik vahidlərin dəyişməsi və yenidən normalaşması yollarını öyrənmək vacibdir. Nitqin təsiri ilə sözün və ya şəkilçinin tərkibindəki fonemin dəyişməsi normalaşma ilə başa çatırsa deməli şifahi və yazılı nitq arasında bərabərləşmə yaranmasının bir üsulu da bu tipli dəyişmələrdən ibarətdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, nitq çevikdir və dil strukturuna çox tez təsir göstərə bilər. Ona görə də nitqdə baş verən bütün dəyişiklikləri dil strukturuna tətbiq etmək norma fərqlərinin artması baxımından düzgün

sayıla bilməz. Odur ki, artıq çoxdan normalaşmış variantları saxlamaqla nitqin özünə aid olan variantların da sabitliyini qorumaq gərəkdir.

Azərbaycan dilində nitq vasitəsi ilə dəyişən və həm yazı, həm də nitq üçün normaya çevrilən variantlara dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar :

a) indiki zamanın inkarı

İndiki zamanın inkarı dil strukturuna görə belə olmalı idi: fel+inkar+indiki zaman: al-ma-ır.Belə söz strukturu tələffüzdə ağırlıq əmələ gətirir. Ona görə də nitq burada iki variant yaradır.Bunlardan biri budur ki, sözdə iki sait yanaşı işlənə bilmədiyindən həmin saitlərin arasına bir samit daxil olur və deyiliş ağırlığı aradan qaldırılır: *almayır*. Bu variant bəzi lokal nitq areallarında hətta, *almayır* və ya *almeyir* şəkillərində də işlədilir. Bu variantın özü nitqdə yenə də çoxvariantlılıq əmələ gətirdiyinə görə yazıda vahid normaya düşə bilməmişdir. Belə variantlar lokal nitqdə işlədildiyi kimi, bəzi yazılı mənbələrdə də fərdi üsluba xas nümunələr kimi işlədilmişdir.

İkinci variantda nitq çoxkomponentliliyi azkomponentlilik ilə əvəz etmişdir. Nəticədə *almayır* tipli strukturda inkar şəkilçisinin *a* elementi öz fonem müstəqilliyini itirərək ixtisar olunmuş və həmin struktur *almır* kimi qısa formaya düşmüşdür. Bu strukturda isə digər nitq variantı yoxdur. Odur ki, *almır* tipli struktur ümumi norma qazanaraq yazıya da eyni qaydada keçmişdir. Nəticədə həm də yazı və nitq arasında norma vəhdəti yaranmışdır.

b) qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarının dil strukturu üzrə ifadə forması belədir: fel + inkar + qeyri-qəti gələcək: al-ma-ar.Burada da ikili variant yaranır. Birincisində sözün şəkilçi tərkibində iki sait arasına samit daxil olması tamamilə mümkün olan haldır: *almayar*. Ancaq belə bir variant nitqi daha da ağırlaşdırır. Ona görə nitq bu variantı ümumişlək norma kimi qəbul etmir.

İkinci variant qasalma variantıdır: almır. Bu variant asandır, əlavə bir variant mövcud deyildir. Ona görə də bu variant yazıda və nitqdə ümumi normaya daxil olur.

Qeyri - qəti gələcək zamana şəxs şəkilçisi qoşulduqda isə daha bir variant əmələ gəlir. Birinci şəxsin təkində struktur dəyişməsi baş vermir: *almaram, almarıq*. İkinci şəxsdə isə *r* samiti *z* samiti ilə əvəzlənir: *almazsan*(almazsınız).Üçüncü şəxsdə şəxs şəkilçisi iştirak etmir. Ancaq *r-z* əvəzlənməsi öz yerini tutur: *almaz, almazlar*. Burada baş verən *r- z* əvəzlənməsi də bilavasitə nitqə aiddir. Nitq öz intensivliyi ilə daha asan variant axtardığı üçün titrəyici və çətin tələffüzlü *r* səsini daha asan tələffüzlü *z* səsi ilə əvəz etmişdir. Bu əvəzlənmə ümumnitq normasına çevrildiyi üçün yazıda da özünə möhkəm mövqe tutmuşdur. Doğrudur, qeyri-qəti gələcəyin inkarında *r* variantı tamam itməməlidir. Ancaq bu variant tam lokal şəraitdədir:*almarsan-almarsınız*.¹ Ona görə də onlar ümumi dil-nitq normallığına daxli deyildir. Nitqin təsiri ilə sözün şəkilçi tərkibində baş verən digər səs dəyişmələrinə də təsadüf olunur. Ancaq bütün dəyişmələrin hamısı ümumi dil-nitq normasına daxil ola bilmir. Məsələn, indiki zamanın ikinci şəxsinin cəmi və nəqli keçmiş zamanının ikinci şəxs şəkilçisinin tək və cəmi buna nümunədir. Nəqli keçmişin ikinci şəxsinin cəmi üçün yazı norması belədir: fel+indiki zaman+şəxs şəkilçisi-*alırsınız*.

Nitqin intensivliyi ilə bu strukturda transformasiya baş verməsi müşahidə olunur. Belə ki, nitq asan ifadə üçün şəxs şəkilçisinin *n* elementinin fonem təbiətini neytrallaşdırır. Ona görə də *n* samiti ixtisar olunur. Yeni yaranan formada söz *alırsız* şəklinə düşür. Lokal şəraitdə

¹ M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.s.246-248. R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı. 1965. s. 248-249.

həmin formanın hətta *alırsıyız, alırsığız* (alırsınız) variantları da müşahidə olunur.¹

Alırsız variantında iki sait ağırlıq etdiyi üçün onlardan biri fonem mövqeyini itirir və düşür. Söz isə *alırsız* variantında qalır. Nitq öz intensivliyi ilə həmin variantı özü üçün normaya çevirmişdir. Lakin yazı normasında sabitlik mühüm şərt olduğu üçün nitq variantı yazı norması ilə eyniləşdirilmir.

c) nəqli keçmiş zaman

Nəqli keçmiş zamanın ikinci şəxsinin tək və cəmində də eyni hal müşahidə olunur. Nəqli keçmiş zamanın ikinci şəxsinin tək və cəmi üçün struktur belədir: fel+nəqli keçmiş+şəxs şəkilçisi: *almışsan* (tək), *almıssınız* (cəm).

Şəkilçi tərkibində *ş* və *s* samitləri yanaşı olduğu üçün nitqi çətinləşdirir. Odur ki, *ş* samiti öz fonem mövqeyini itirir və ixtisar olunur. *Almısan, almıssınız*. Bu variantlar nitqdə özünəməxsus normaya malikdir. Ona görə nitq üçün də ümumi norma deyildir. Çünki bu anlayışın ifadəsi üçün *alıbsan, alıbsınız* paralelləri də vardır. Odur ki, *almısan, almıssınız* variantları yazı və nitq üçün vahid norma yaratmır.

ç) eynicinsli samitlərin ardıcıl işləndiyi fellərə zaman və şəxs şəkilçisi qoşulması

Şifahi nitq üçün norma olan və yazılı dil normasına çevrilməyən digər strukturlar da mövcuddur. Məsələn, *saxla, gözlə, səslə, dinlə* kimi fellərə zaman və şəxs şəkilçisi qoşulduqda nitq üçün müvafiq variantlar yaranır: *saxlayıram-saxlıyıram, gözləyirəm-gözlüyürəm, səsləyirəm-səsliyirəm, dinləyirəm-dinliyirəm* və s. Belə variantlar orfoepik normaları əks etdirir. Yazı normasında isə sabitlik gözlənilir.²

¹ Bax. M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s.224-234

² Bax.M.Yusifov. Dövlət dili və norma.s. 108

Dilimizdə yanaşı gələn samitlərin tələffüzü ilə yaranan nitq normaları da bu qəbildəndir: *qazlar-qazdar, gözlər-gözdər, oğlanlar-oğlannar* və s. Burada da yazı və nitq normasında özünəməxsusluq müşahidə edilir. Ancaq elə sözlər də vardır ki, onlar zaman-zaman nitqdə işlədilərək vahid normaya çevrilə bilməzlər. Məsələn: *satdıq(at), çatdaq(qab) batdaq* (palçıqlı yer), *xirtək* (boğaz) *cızdaq* (*qızartma*) və sair kimi sözlərdə yazı və nitq norması ümumiləşmişdir.

Nitqin təsiri ilə fonetik vahidlərin dəyişməsi sayəsində vahidlik yaranması norma sabitliyi üçün mühüm amillərdən biridir.

d) etimoloji təhlildə

Etimologiya sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası –*etimon*-həqiqi, əsl, sözün əsl mənası, *loqos* isə elm, anlayış deməkdir. Ümumilikdə etimologiya sözün əsl, həqiqi, əsas mənasını öyrənən elm sahəsi deməkdir. Etimoloji tədqiqatlarda fonemlərin öyrənilməsinin və fonetik ardıcılıqların, səslərin keçidinin, ixtisarının və bərpasının tətbiqi vacib məsələlərdəndir. Etimoloji təhlil yolu ilə həm qohum dillərdə səslərin ilkin mənasını və həm də qohum olmayan dillərdə müştərək əlaqələri müəyyənləşdirmək mümkündür. Bir dilin sözləri üzərində aparılan təhlildə isə dilin tarixiliyi və müasirliyi arasındakı əlaqələr müəyyənləşdirilir.

Qohum olan dillər üzrə etimoloji təhlil aparılarkən səs keçidlərini bilmək vacib məsələlərdəndir. Məsələn, türk dillərində l-ş əvəzlənməsinə görə dillər arasında müəyyən sözlərə də variantlıq yaranması müşahidə edilir. Belə ki, çuvaş dilində *l* samiti müəyyən sözlərin tərkibində *ş* ilə uyğun gəlir: *xel* (çuv) *qış* (Azərb), *çul* (çuv) *daş* (Azərb), *kalak* (çuv) *qaşiq* (Azərb), *şal* (çuv) *diş* (Azərb).

Etimoloji təhlil ilə müəyyən edilir ki, *ş* əvəzinə çuvaş dilindəki *l* variantı Azərbaycan dilində də vardır. Məsələn,

Çaldaş (yer adı) tərkibindəki *çal* sözü *çuvaş* dilindəki *çul* (daş) sözünün başqa bir variantıdır. Deməli, iki eyni mənalı söz (daşdaş) bir vahiddə birləşmişdir. Yaxud *Səngəçal* (yer adı) sözündəki birinci komponent *səng* fars dilində daş deməkdir. *Çal* sözü isə *Çaldaş* sözündə olduğu kimi, daş sözünün variantıdır. Lokal nitqdə *qasıq-qulaq* yedizdirmək, *qasıq-qulaq* toplamaq ifadələri mövcuddur. Burada *qulaq* sözü, əslində *çuvaş* dilindəki *kalak* (*qasıq*) sözünün variantıdır. *Bu mənada qasıq-qulaq yedizdirmək, qasıq - qasıq* (az-az) yedizdirmək, *qasıq-qulaq* toplamaq isə *qasıq-qasıq* (az-az) toplamaq deməkdir.

Azərbaycan dilində, həmçinin başqırd dili ilə müqayisədə *h – s* keçidi (uyğunluğu) vardır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *su* sözü başqırd dilində *huu*, *siz* sözü *hez*, *sən* sözü *hen* kimi ifadə olunur. Azərbaycan dilində də *s* əvəzinə *h* səsinin mövcudluğunu təsdiq edən faktlar vardır. Məsələn, *su* anlayışı bildirən *hovuz*, *hovlamaq* (yaranın su udması) kimi sözlərdə *h* səsinin mövqeyi həmin səsin *s* ilə tarixi keçidini nümayiş etdirir.

Qohum olmayan dillərə məxsus müəyyən sözlərin etimoloji təhlilində də fonetik vahidlərin keçidi bir vasitə rolu oynayır. Bu mənada türk dilləri üçün səciyyəvi olan *k – s* keçidini (kəmik-sümük, koyun-sarıq), qohum olmayan dillərdə də müşahidə etmək olur: *köpək-sobaka*, *kırk-sorok*, *kedr-sidr* və s.

Etimoloji təhlildə qohum olmayan dillər arasındakı oxşarlığın təyin olunması üçün belə keçidlərin mühüm rolu vardır. Etimoloji təhlildə dilin tarixiliyi ilə müasirliyi arasındakı fərqlər bilavasitə, səslərin dəyişməsi (əvəzlənməsi, ixtisarı, bərpası) yolu ilə müəyyən edilir. Məsələn, *ıldırım*, *ilxı* kimi sözlərdə saitlərin tarazlığı pozulmuşdur. Etimoloji təhlil yolu ilə müəyyən edilir ki, həmin sözlərin əvvəlindən tarixən samit ixtisar olunmuş və sözlərin sait tərkibində də dəyişmə baş vermişdir. Türk dilində həmin sözlərin *yıldırım* və *yılxı* variantlarının mövcudluğu bunu tətqiq edir.

e) fonetink söz yaradıcılığının tədqiqində

Fonetik söz yaradıcılığının araşdırılması söz köklərinin fonetik və semantik diferensiallaşmasının təyin edilməsi üçün mühüm amillərdən biridir. Fonetik söz yaradıcılığı prosesində həm saitlərin, həm də samitlərin dəyişməsi baş verir. Bu halda, yeni mənalı söz əmələ gəldiyi kimi, müəyyən qrup sözlərdə də məna yuvası yaranır. Məsələn, sözlərin müəyyən qisminin tərkibində səs dəyişmir, məna dəyişir və sinkretik omonimlər yaranır: *kök* (meyvə), *kök* (şişman), *bit* (həşərat), *bit* (bitmək), *göy* (səma), *göy* (rəng).

Bəzi, sözlərdə isə səs dəyişməsi yolu ilə yeni məna yaranırsa da ümumi məna yuvası itmir. Məsələn, *kəs* kökündən *qas* (gödək), *qıs* (a) (gödək), *küs* (üz döndərmək-məcəzi mənada, münasibəti kəsmək), *qay* kökündən *qayğı*, *qayıq*, *qıyıq* (əyri iynə), *qıyqac* (üçkünc örtük), *qıyma* (xırda doğranmış ət) kimi eyni yuvaya aid sözlər törənir.

Fonetik vahidlərə məxsus ardıcılıqlara istinadən bu istiqamətdə araşdırma aparılması, *qohum* dillərlə tarixi əlaqələrin, eyni zamanda, sözlərin struktur və semantik diferensiallaşmasının səbəblərini öyrənmək baxımından maraqlıdır.

ə) fonemlərin təkamülünün araşdırılmasında

Fonemin öyrənilməsi hər hansı dilin səs tərkibinin tarixən formalaşması imkanlarını araşdırmağa şərait yaradır. Azərbaycan dili fonemlərinin təmsalında onu demək mümkündür ki, dilin ən ibtidai mərhələsində, əlbəttə ki, müasir dövrdəki qədər danışq səsinin birdən-birə formalaşması çətin idi. Fonetikaya aid tədqiqlərin təcrübəsi də göstərir ki, nitq səsləri nitq prosesinin intensivliyi sayəsində ayrı-ayrı mərhələlərdə formalaşmış və dil normasına keçmişdir. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, ilkin samit səslər xarakter etibarı ilə nitq aparatında birdəfəlik deyilə bilən, güclü küyün ifadəsi ilə yaranan, sərt

tələffüzlü səslərdən ibarət olmuşdur.¹ Bu mənada yuxarı sərt damaqda tələffüz olunan K (ka) orta damaqda kütlə tələffüz olunan T və dodaq tələffüzlü güclü küylə müşayiət olunan P səsləri müvafiq səs yuvasında öz intensivliyi ilə dominant xarakteri daşımışdır. Dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində nitqin intensivliyi səs yuvalarının mövqeyini genişləndirmiş və kipləşən kar, sərt tələffüzlü səslərin bazasında novlu , cingiltili və musiqili səslər törəmişdir. Azərbaycan dilində, məsələn, K(ka) səsinin tələffüz yeri olduğu halda müasir dövrdə həmin səs öz yerini q səsinə vermişdir. (*kadın-qadın, kaldır-qaldır, kırıx-qırıx, kuş-quş, kış-qış, kutu-qutu , kılça-qılça* və s.).

Q samitinin isə nitq prosesində x və ğ səslərinin paralelləri kimi işlənməsi müşahidə edilir: *yaraq – yarax – yarağ, yarpaq-yarpaxda-yarpağda* və s. Başqa səs yuvalarında da müvafiq paralellər mövcuddur. Əlbəttə ki, belə paralellər, dəyişmə və keçidlər səbəbsiz deyildir. Onların araşdırılması, faktik materialların müqayisəli təhlili səslərin təkamülü barədə müvafiq anlayışların təsbit edilməsi işində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Saitlərin təkamülünə gəlincə, onların içərisində açıq, geniş və intensiv tələffüz edilənlərin ilkin hesab olunmasına dair mülahizələr üstünlük təşkil edir¹. Belə ki, burada yuxarı damaq üzrə *a* səsinə, aşağı damaq üzrə *ə, e* səslərinə daha çox üstünlük verilir. Nitq səslərinin təkamülü fonetikada xüsusi bir mövzudur. Onun araşdırılması fonetikaya dair tədqiqatların vacib istiqamətlərindən biridir.

¹ Бах.Сравнительно – историческая грамматика тюрских языков. Фонетика. М.1984,с.11-57

¹ Вах: Сравнительная грамматика тюрских языков. Фонетика. М.1984, с.118 -169

Fonetik vahidlər

Nitq aparatı

İnformasiyanın ən kiçik ünsürü olan danışq səsləri insanın nitq aparatında yaranır. Nitq aparatı insan fiziologiyasına məxsus daxili və zəhiri bədən üzvlərindən ibarətdir . Bunlar aşağıdakılardır:

Ağ ciyər. Ağ ciyərin vəzifəsi nitq aparatı üzvlərinə hava ötürməkdən ibarətdir.

Bronxlar. Bronxların vəzifəsi ağ ciyərdən gələn hava axınını nəfəs borusuna ötürməkdən ibarətdir.

Nəfəs borusu. Nəfəs borusunun vəzifəsi hava axınının maneəsiz qırtlağa keçirməkdən ibarətdir.

Qırtlaq. Qırtlağın vəzifəsi hava axınını nəfəs borusundan alıb səs tellərinə keçirməkdən ibarətdir.

Səs telləri. Səs tellərinin vəzifəsi özünün sürətindən, azlığından, çoxluğundan, zəifliyindən, güclülüyündən asılı olaraq hava axınının səsə çevirilməsi üçün onu ağız boşluğuna (yuxarı orqanlara) ötürməkdən ibarətdir. Səs telləri hava axınının təsiri ilə müvafiq titrəyişi, açılıb-yumulmanı, genişləniş – daralmanı təmin edə bilməsə nitq səsi yarana bilməz. Səs telləri zədələndikdə və ya soyuqlamadan deformasiyaya uğradıqda nitq səsi normal tembrdə və ya tonda yarana bilməz. Səs tellərinin incəliyi musiqili avaz yaradır. Belə səslər sözlərin avazla səslənməsinə səbəb olur. Adətən, avazlı ifadə mahnı oxuyanlarda, müğənnilərdə müşahidə edilir.

Ağız boşluğu. Ağız boşluğu əslində şərti mənada işlədilir. Çünki ağız boş deyildir və burada həm ümumi səs yuvalarının və həm də hər bir səsin özünün xüsusi yeri vardır. Bunlar da ağız boşluğu deyilən sahədəki üzvlərin fəaliyyəti ilə yaranır.

Burun boşluğu. Səslərin tələffüzündə burun boşluğu deyilən sahənin də rolu vardır. Burun boşluğu üçün sə-

ciyyəvi olan səslərin tələffüzündə ağız boşluğunun hava məkanı bağlanır, hava burun boşluğuna daxil olur və nitq aparatı burun səslərini yaradır.

Yuvaqlar. Yuvaqların vəzifəsi dilin yuvaqlara sıxılması şəraitinə müvafiq olaraq yuvaq səslərini yaratmaqdan ibarətdir.

Dil. Dilin vəzifəsi ağız boşluğunun müvafiq yerlərində hərəkət etməklə sait və samitlərin tələffüzünə şərait yaratmaqdır.

Dişlər. Dişlərin vəzifəsi hava axınının dağılmasına və itkisinə yol verməməkdən ibarətdir. Dişlər olmayanda hava axını dağılır, yayılır, itir və səsi düzgün tələffüz etmək olmur.

Dodaqlar. Dodaqların vəzifəsi müəyyən səslərin tələffüzü zamanı hava axınının paylaşıldılmasını tənzimləməkdən ibarətdir.

Alt çənə. Alt çənə mütəhərrik olmaqla sait və samitlərin yaranmasında fəal iştirak edir.

Nitq aparatı insanın düşüncəsindən, fəaliyyətindən, nitqin qurulmasından asılı olaraq beyinlə, xüsusilə, əsəb sistemi ilə tənzim edilir. Sait və samitlərin xarakteri onların nitq aparatında tutduqları mövqeyə görə müəyyən olunur. Nitq aparatında hər bir səsin özünün xüsusi rolu və mövqeyi olmaqla hava axınının müvafiq qaydada paylaşdırılması səslərin tələffüzü prosesində bir ardıcılıq və sıra əmələ gətirir. Bu sıra və ardıcılıq onları bir- biri ilə keyfiyyətə əlaqələndirir. Ona görə də istər saitlər və istərsə də samitlər arasında bir ierarxiya (yəni yuxarıdan aşağıya doğru daxili bir əlaqə) və sistem yaranır. Ona görə də saitlər və samitlər barədə ümumilikdə bəhs edərkən onların ardıcılığı saitlər sistemi və samitlər sistemi kimi səciyyələndirilir.

Fonemlərin sistemi və strukturu

Dildə bütün elementlər bir-biri ilə sistem və struktur vəhdətinə malikdir. Dil vahidlərinin sistem və struktur əlaqələri onların mənalı vahidə çevrilib informasiya vasitəsi kimi formalaşmasının əsasını təşkil edir. Dildəki sistem ardıcılığı struktur elementlərin bazasında formalaşır. Bu cür daxili, üzvi əlaqə təbiət hadisələri arasındakı sistemli və çoxelementli əlaqələrin bir tərkib hissəsindən ibarətdir. Təbiətdəki çoxelementli üzvi əlaqələr olmasa materiyanın tərkibində çoxsaylı transformasiyalar baş verə bilərdi. Dildə də bütün elementlər bir-biri ilə sıx bağlı olduğu üçün transformasiya baş vermir, ancaq dil elementləri nitq vasitəsi ilə təkmilləşir, canlanır, müvafiq bir ardıcılıqla tandemşəkilli inkişaf prosesi keçirir. Dil elementlərinin sistemi və strukturu fonetik vahidlərdən başlanır, bütün dil proseslərini əhatə edir. Fonetik vahidlərdə sistem onların ierarxiya qaydası üzrə baş verən əlamətlərindən ibarətdir. Struktur elementlər isə sistemin tikinti materialıdır. Başqa sözlə, fonetik vahidlərin sistemi onların xətti, üfüqi ardıcılığında özünü göstərir. Bu ardıcılıq *sintaqmatika* adlandırılır. Struktur elementlər isə *paradiqmatik* əlaqələr hesab edilir. Fonetik vahidlərin tikinti materialı sait və samitlərdən ibarətdir. Hər bir sait və samitin xüsusi tələffüz şəraiti olduğu kimi, onların özlərinə məxsus səs yuvaları da vardır. Bu səs yuvalarından ya yaxın tələffüz şəraiti ilə səciyyələnən bir neçə səs törəyir və ya tək bir səs yaranır. Tək səslər nitqdə fəallaşdıqda digər səs yuvaları ilə təmas yaradır. Azərbaycan dili fonemlərinin paradiqmatikası onların şaquli əlaqələrindən ibarətdir. Fonemlərin şaquli əlaqəsi (paradiqması) səs yuvaları arasında baş verir. Sait səslərin formalaşması üç şaquli əlaqə əsasında verir: dilarxası, dilortası və dilönü tələffüz yeri.

Samitlərin şaquli əlaqəsi (paradiqması) isə beş şaquli əlaqə əsasında əmələ gəlir: boğaz, dilarxası, dilortası, dil-diş, dodaq.

Saitlərin dilarxası tələffüz yerində dörd, dilortası yerində bir, dilönü yerində dörd səs formalaşmışdır. Samitlərin boğaz tələffüz yerində bir, dilarxası yerində dörd, dilortası yerində üç, dil-diş yerində on bir, dodaq tələffüz yerində isə beş səs vardır. Səslərin bazasında nitq vahidləri formalaşdıqda bu struktur elementlər qarşılıqlı əlaqə yaradır. Ayrı-ayrı yuvalardakı səslərin struktur əlaqələri mənalı söz vahidlərini formalaşdırır. Fonemlərin xətti, üfqi, sintaqmatik əlaqələri səs yuvalarına toplanmış səslərin arasında müşahidə edilir. Məsələn, dilarxası saitlərdə ardıcılıq bu prinsip üzrə baş berir: dilarxası, damaq: a-ı; dilarxası dodaq: o –u; dilarxası açıq: a-o; dilarxası qapalı: u – ı.

Fonemlərin şaquli – yuvalararası əlaqələri paradiqmatik əlaqədir. Bu əlaqələr struktur elementlər arasındakı əlaqələrdir. Məsələn, saitlərdə dilarxası, dilönü, açıq damağa görə:a-ə; dilarxası, dilönü, açıq dodağa görə: o –ö; dilarxası – qapalı damağa görə: ı –i; dilarxası – dilönü qapalı dodağa görə:u –ü.

Samitlərdə də belə bir qayda vardır: Dilarxası, dilortası, dil-diş, dodaq və kipləşməyə, karlığa görə: k (ka) – k (ke) –t – p.

Dilarxası, dilortası, dil-diş, dodaq kipləşməyə, cingiltiliyə görə:q, g (y), d,b. Samitlərin sistemli, xətti, ardıcıl, sintaqmatik əlaqələri də saitlərdə olduğu kimidir. Məsələn, dilarxası samitlərin əlaqəsi belədir: dilarxası kipləşməyə görə: g-q; dilarxası cingiltiləşməyə görə: q-ğ; dilarxası novluluğa görə: ğ-x; dilarxası karlığa görə: k –x.

Sait və samitlərin sistem - struktur əlaqələri dildaxili şəbəkə yaradır və mənalı sözləri formalaşdırır. Məsələn, *dağ, bağ, kip* kimi sözlərin müqayisəsində bu şəbəkəni, nitq

vahidlərinin hörgüsünü aydın görmək olur. *D* dil-diş samiti, *a* dilarxası sait, *ğ* dilarxası novlu samit, *k* dilortası kipləşən samit, *i* dilönü, qapalı, damaq saiti, *p* dodaq, kipləşən kar samitdir. Dildə bütün nitq vahidləri sait və samitlərin sistem-struktur əlaqələri əsasında bir hörgü materialı kimi formalaşır.

Sait fonemlər

Sait səslər hava axınının udlaqda dirənib səs tellərinə birdən təsir göstərməsi şəraitində yaranır. Səs tellərindən keçən hava ağız boşluğuna daxil olur. Ağız boşluğunda isə dilin arxası və ön hissəsi müvafiq səs yuvalarına çevrilir. Saitlərin tələffüzündə ağız boşluğu gen və ya dar açıla bilər. Yaxud, bəzi səslərin tələffüzündə dodaqlar fəallıq göstərə bilər. Saitlərin yaranma şəraiti səslər arasında həm də bir daxili əlaqə əmələ gətirir. Belə daxili əlaqə sait səslərin ierarxiyasını və sistemini formalaşdırır. Səslərin tələffüz şəraiti bunlardan ibarətdir: 1) səslərin yaranma yeri; 2) ağız boşluğunun vəziyyəti; 3) damaq və dodaq.

Saitlərin yaranma yerləri

a) dilarxası saitlər

Saitlərin yaranma yeri bəzi hallarda dilin üfiqi vəziyyəti kimi də təqdim edilir. Saitlərin yaranma yerində və ya dilin üfiqi vəziyyətində yaranması zamanı dil fəal üzvə çevrilir. Dilin arxa hissəsinin yuxarı, arxa damağa doğru qalxması şəraitində bir silsilə səslər yaranır. Belə səslər dilarxası saitlər adlanır. Dilarxası saitlərin özlərinin arasında bir sıra, qayda və daxili əlaqə mövcud olduğuna görə onlar arxasına saitlər də adlandırılırlar. Dilarxası (arxasına) saitlər bunlardır: *a, ı, o, u*.

Dilarxası (arxasına) saitlər nitq aparatında səs tellərinə yaxın olan yerdə tələffüz edildiyinə görə hava axını

güclü xaric olunur. Ona görə də səslərin tembrində qalınlıq müşahidə edilir. Bunun üçün də bəzi kitablarda dilarxası (arxasına) saitlər həm də qalın saitlər adlandırılır.

b) dilönü saitlər

Saitlərin dilönü tələffüz yerində yaranması zamanı dilin ön hissəsi ön damağa doğru dartılmış (qabarmış) vəziyyətdə olur. Sait səslər dilin ön hissəsindəki yaranma şəraitində onların tələffüz yeri səs tellərindən uzaqlaşır. Ağızdan çıxan hava axınının intensivliyi azalır. Ona görə də səs tembri dəyişir, zəifləyir. Nəticədə dilin önündə yaranan səslərin tələffüzü dilarxası saitlərin tələffüzündən fərqlənir. Dilin önündə yaranan saitlər yerinə görə dilönü, daxili əlaqələrinə görə önsıra, tembrinə görə incə saitlər adlanır. Dilönü (önsıra və ya incə) saitlər aşağıdakılardan təbətdir: *ə, u, ö, ü*.

Dilarxası və dilönü saitlərin daxili əlaqəsi onlarda sıra yaradır. Saitlər sistemində sıra yaratmayan səs *e* səsindən ibarətdir. *E* saiti dilarxası və dilönü səslərdən fərqli olaraq dilin orta hissəsində tələffüz olunur. Azərbaycan dilində *e* saitinin dilortası tələffüz yerində yaranması barədə Ə. Dəmirçəməzadənin fikri xüsusi maraq doğurur. Ə. Dəmirçizadə *e* saitinin yaranma yeri ilə əlaqədar yazır: «Dilortası saitlərin əmələ gəlməsində dilin ön və orta hissəsi bütövlükdə damağa doğru qalxmış olur ki, belə vəziyyətdə ağız boşluğu təqribən iki bərabər hissəyə bölünür. Rezonansın bərabərləşməsi nəticəsində dilortası saitlər əmələ gəlir».¹

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilinin saitlər sistemində dilin ortası üçün yalnız *e* saiti səciyyəvidir. Ona görə də həmin mülahizədəki «saitlər» sözüne diqqətlə yanaşmaq lazımdır. *E* saiti ilə əlaqədar Ağamusa Axundov yazır ki, «Azərbaycan dilində yalnız *e* ortasına saيتدır. Həmin səsi tələffüz etmək üçün dilin ucu azca geri çəkilir və

¹ Ə. Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. (fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya). Bakı 1972 s. 30.

dil özü isə bir qədər qalxır. Dilin qalxma dərəcəsi *u* saitindəkindən xeyli aşağı, *ə* saitindəkindən azca yuxarı olur. Hava axını nisbətən geniş arxa rezonatorndan keçib özünəməxsus tembr kəsb edərək çıxır. Beləliklə, ortasına, yarımacıq, qeyri- gərgin qısa *e* saiti əmələ gəlir. *E* saitinin tələffüzü zamanı dodaqlar neytral olur»².

E saitinin dilortası tələffüz yerində yaranması fikri Buludxan Xəlilov tərəfindən də davam etdirilir: “*E* saiti dilortası (incə) yarımqapalı, dodaqlanmayan saitdir».³

E saitinin dilarxası mövqedə xüsusi sistemi mövcud olmadığı üçün bu sait dilönü sıradakı *ə* saiti ilə müəyyən mövqələrdə yaxınlaşa bilir. Məsələn, *ə* saiti *i* saitinə izləyir: *gəlir*, dəyir. *E* Saiti də *i* saitinə izləyir: *gedir*. *E* saiti dilortası mövqedə tələffüz olunmaqla birlikdə bir çox hallarda *ə* səsinin yerində işlənməklə onu əvəz edə bilər. Odur ki, *e* sitinin *ə* ilə birlikdə dilönü saitlər sisteminə daxil olması imkanları da istisna deyildir. Dilarxası və dilönü (həmçinin, dilortası) saitlərin hər biri norma baxımından müstəqil fonem funksiyasını yerinə yetirsə də ayrı-ayrı nitq areallarında onların bu və ya digər nitq variantları da vardır. Lakin ümumi dil norması baxımından sait variantları mövcud tələblərə cavab vermir. Ona görə də saitlərə aid variantlar (yəni *ı* səsinin *u*-ya bənzər tələffüzü, *ı* səsinin *i*-yə bənzər tələffüzü, *ə* səsinin *a*-ya bənzər tələffüzü) ancaq öz arealında norma sayıla bilər (aldın – aldın^u n, qaldı- qaldıⁱ, gəldin – gəldin^a və s).

Ağız boşluğunun vəziyyətinə görə saitlər.

Ağız boşluğunun vəziyyətinə və ya dilin şaquli vəziyyətinə görə saitlər iki yerə bölünür.

² A Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984. S. 47.

³B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. (fonetika, yazı, əlifba. qrafika, orfoqafiya, orfoepiya). Bakı, 2007.s.82.

a) açıq saitlər

Açıq saitlərin yaranmasında ağız boşluğunun vəziyyəti əsasdır. Açıq saitlər tələffüz edilərkən ağız boşluğuna daxil olan hava axınının sərbəst xaric olması üçün ağız boşluğu geniş açılır. Açıq səslərin tələffüzü zamanı bəzi saitlərin əmələ gəlməsində dodaqlar da iştirak edir. Bu halda dodaq saitləri dodaqların tam daralmaması şəraitində tələffüz olunur. Ona görə də dodaq saitlərinin bəziləri açıq saitlər arasına daxil olur.

Açıq saitlər sırasına (sisteminə və ya ardıcılığına) həm dilarxası, həm də dilönü (və dilortası) saitlər də daxil olur. Odur ki, bu tələffüz zamanı dilin üfüqi yaranma yeri dəyişir. Dilin şaquli vəziyyəti əsas hesab olunur. Şaquli vəziyyət hər üç üfüqi vəziyyəti yarıb keçir. Dilin şaquli vəziyyətinə görə yaranan açıq saitlər aşağıdakılardır: *a, o, e, ə, ö*.

b) qapalı saitlər

Dilin şaquliu vəziyyətində qapalı saitlər də yaranır. Qapalı saitlərin tələffüzü zamanı ağız boşluğunda daralma baş verir. Ağız boşluğuna daxil olan hava axını daralmaya görə tam sərbəst və intensiv xaric oluna bilmir. Bunun nəticəsində isə dilarxası və ya dilönü şəraitindəki tələffüzdən asılı olmayaraq qapalı saitlər əmələ gəlir. Qapalı saitlər aşağıdakılardan ibarətdir: *ı, u, i, ü*

Damaq və dodağa görə saitlər

Damaq və dodağa görə saitlər iki qrupa bölünür:

a) damaq saitləri

Saitlərin bəzilərinin tələffüzü damaqda baş verir, bəzilərinin tələffüzündə isə dodaqlar fəal üzvə çevrilir. Damaq dilin şaquli istiqamətində üç keçidə malikdir. Dilarxası, dolortası və dilönü. Damaqda tələffüz zamanı hava axını ağız boşluğundan sərbəst xaric olur. Ancaq bütün səslərin tələf-füzündə hava axını eyni intensivliyinə

malik olmur. Ona görə də damaq tələffüzlü saitlərin bəziləri açıq, bəziləri isə qapalı səslər sırasına daxil olur. Damaq saitləri bunlardır: *a, ı, e, ə, i*.

b) dodaq saitləri

Saitlərin bir qisminin tələffüzündə dodaqlar fəal üzvə çevrilir. Dodaq saitlərinin də bəziləri hava axınının intensivliyinə görə açıq və qapalı səslər arasına daxildir. Dodaq saitləri bunlardır: *o, u, ö, ü*

Damaq saitləri bəzən dodaqlanmayan, dodaq saitləri isə dodaqlanan saitlər adlanır.

Azərbaycan dilində dodaqlanan və dodaqlanmayan terminləri məntiqcə düzgün deyildir, süni təəssürat yaradır. Bu mənada, damaq saitlərini damaqlanan və ya damaqlanmayan deyə adlandırmaq mümkün deyildir. Odur ki, dodaqlanan və dodaqlanmayan kimi məntiqsiz terminlərin əvəzinə damaq və dodaq saitləri terminlərini işlətmək daha məqsədəuyğundur.

Saitlərin ierarxiyası

İerarxiya sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası- *hieros* müqəddəs, *arxe* – hakimiyyət deməkdir. İerarxiya sözü termin kimi elementlərin yuxarıdan aşağıya doğru qayda üzrə düzülüşü, yerləşməsi mənasında işlədilir. İerarxiya termini məncə saitlər sisteminə də tətbiq edilir.

Yuxarıdan aşağıya doğru düzülüş qaydası sait səslərin ağız boşluğundan intensivlik üzrə xaric olmasında özünü, tamamilə doğruldur. Beləliklə, ierarxiya qaydası üzrə saitlərin düzülüşünü aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

a) dilin üfiqi vəziyyətində yaranan saitlərinin ierarxiyası.

Dilarxası saitlər.

A saiti. *A saiti* açıq damaq saitidir. Nitq aparatında hava axınının sərbəst xaric olmasına görə ən intensiv

səsdır. *A* saiti öz tələffüz yerində intensivliyə görə aparıcıdır.

I saiti. Bu sait dilin arxasında tələffüz edildiyinə görə intensiv sayılır. Lakin dılarxası damaq istiqamətinə görə *a* samitinə nisbətən ikinci yerdə durur.

O saiti. *O* saiti açıqlığına görə intensiv tələffüzlüdür. Lakin, dodaq tələffüzünə görə bu intensivlik *a* saitindən zəifdir. Dodaq tələffüzü həтта *o* saitinin intensivliyini *ı* saitindən sonraya keçirir.

U saiti. *U* saiti dılarxası tələffüzünü görə *a* və *ı* saitlərindən, qapalılığına və dodaq tələffüzünə görə açıq *o* saitindən geri qalır. *U* saiti dılarxası tələffüz yerində intensivliyə görə sonuncu yeri tutur. Beləliklə, dılarxası saitlərin ierarxiyası bu istiqamətdədir: *a- ı-o u*.

Dilönü saitlər

Dilin üfiqi vəziyyətinə görə tələffüz olunan səslər sistemində *e* saiti *ə, i, ö, ü* saitləri ilə bir sıraya daxil olur. Dilönü (və dilortası) saitlərin ierarxiyası aşağıdakı kimidir:

Ə saiti. *Ə* saitinin tələffüzü zamanı ağız boşluğu sərbəst vəziyyət alır. Hava axını intensiv olaraq xaric olunur. *Ə* saiti tələffüzə görə dilönü saitlər sırasında ən intensividir.

E saiti. *E* saiti dilortası tələffüz yerində yarandığı üçün onun əmələ gəlməsi zamanı dilin orta hissəsi yuxarı damağa doğru dartılmış vəziyyətdə olur. Odur ki, *e* saitinin tələffüzündə hava axını *ə* səsinde olduğu kimi tam sərbəst xaric ola bilmir. Buna görə də öz tələffüz yerində sistem təşkil edə bilməyən *e* saiti dilönü sırada *ə* saitinin cərgəsinə daxil olur. Ancaq intensivliyinə görə *ə* saitindən sonra ikinci yerdə durur.

İ saiti. *İ* saiti *ə* və *e* kimi damaq tələffüzlüdür. Ancaq *i* saitinin tələffüzü zamanı ağız boşluğunda daralma baş verir. Ona görə də *i* saiti intensivliyə görə *ə* və *e* saitlərindən geri qalır.

Ö saiti. *Ö* saitinin tələffüzündə dodaqlar fəal iştirak edir. Ağız boşluğundan sərbəst xaric olmaq istəyən hava axını dodaqların maneəsi ilə qarşılaşır. Odur ki, *ö* saitinin tələffüzündə hava axınının intensivliyi *ə, e, i* saitlərindəkindən azdır. Bununla belə, *ö* saitinin tələffüzündə dodaqlar müəyyən dərəcədə açıq vəziyyət alır. Odur ki, *ö* saiti dilönü, açıq dodaq tələffüzlü səs kimi intensivliyə görə *ə, e, i* saitlərindən sonrakı sıraya daxil olur.

Ü saiti. *Ü* saitinin tələffüzündə də dodaqlar fəal üzv olur. *Ü* saitinin tələffüzündə *ö-yə* nisbətən daralma vəziyyəti daha artıqdır. Ona görə də dilönü sırada *ü* saitinin intensivliyi başqalarından zəifdir. Beləliklə, intensivliyə görə dilönü saitlərin ierarxiyası aşağıdakı cərgədə olduğu kimidir: *ə, e, i, ö, ü.*

b) *dilin şaquli vəziyyətində yaranan saitlərin ierarxiyası.*

Dilin şaquli vəziyyətində yaranan saitlərin ierarxiya ardıcılığını dilarxası, dilortası və dilönü saitlərinin intensivliyi üzrə müəyyənləşdirmək olur:

Dilarxası–dilortası saitlərin ierarxiyasında sait səslər açıqlıq, qapalıqlıq, damaq; açıqlıq-qapalıqlıq dodaq xüsusiyyətlərinə görə cərgə təşkil edir.

Bu xüsusiyyətə görə *a* saiti açıq damaq istiqamətində *ə* (*e*), qapalı damaq istiqamətində *i* saiti ilə cərgə yaradır: *a, ə* (*e*) *i*. *I* saiti isə ancaq *i* ilə cərgə yaradır: *ı –i*.

O saiti açıq dodaq istiqamətində *ö* və *ü* ilə cərgə təşkil edir. *U* saiti isə *ü* saiti ilə cərgə yaradır: *o-ö-ü; u –ü*.

Beləliklə, dilin üfüqi və şaquli istiqamətində səslərin ierarxiya cərgəsində intensivliyə görə sırası aşağıdakı kimidir : 1) *a, ı, o, u; ə, e, i, ö, ü*; 2) *a- ə* (*e*)-*ı-i; o-ö-ü; u-ü*.

Bu ardıcılıqlıq üzrə, *a* səsi dilarxası sırada ən intensivdir. Dilönü sırada *ə* ən intensividir. Dilarxası sırada *ı* damaq saiti olduğu üçün *o* -dan və *u*-dan üstündür. Bu sırada *u* ən az intensiv səsdir. Dilönü sırada *e* səsi damaq tələffüzünə görə *ö*,

i və *ı*-dan güclüdür. *İ* saiti damaq tələffüzünə görə *ö*-dən, *ö* saiti isə *ü*-dən intensivdir. Dilönü sırada ən az intensivlik *ü* saitinin payına düşür. *Ü* saiti səslər sırasında intensivliyə görə ən zəif səsdir.

Bütövlükdə, bütün sait səslər intensivlik üzrə yuxarıdan aşağı bir-biri ilə daxili, üzvi bir əlaqəyə malikdir.

Saitlərin dixotomiyası (oppozisiyası)

Dixotomiya sözü, mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası *dixa*-iki hissə, *tome*-bölünmə, ayrılma deməkdir. Oppozisiya sözü latın dilinə məxsus oppozitiya sözündəndir. Mənası qarşılaşma (qarşılaşdırma) deməkdir. Dixotomiya və oppozisiya sözlərinin mənaca fonemlərə tətbiqi özünü tamamilə doğruldur. Belə ki, sait səslər yaranma yerinə görə, açıqlıq və qapalılığa görə cüt-cüt, qoşa-qoşa bölünərək qarşılaşdırıla bilirlər. Saitlərin dixotomiyasını onların üfüqi və şaquli istiqamətdəki tələffüz yuvaları üzrə oppozisiyasında aydın müşahidə etmək olur:

a) üfüqi vəziyyətdəki oppozisiya üzrə baş verən dixotomiya

Üfüqi vəziyyətdəki oppozisiyada dixotomiyaya aşağıdakı cütlüklər daxil olur: damaq saitləri – *a-ı*: dodaq saitləri *o-u*: qapalı saitlər *ı-u*.

Dilönü saitlər üzrə qarşılaşmadakı cütlüklər isə aşağıdakılardan ibarətdir: damaq saitləri *ə (e)-i*; açıq saitlər *ə(e)-ö*; qapalı saitlər *i-ü*; dodaq saitləri *ö-ü*:

b) şaquli vəziyyətdəki oppozisiya üzrə baş verən dixotomiya.

Şaquli vəziyyətdəki dixotomiya səslərin aşağıdakı oppozisiyası üzrə baş verir: açıq damaq saitləri: *a-ə(e)*; açıq dodaq saitləri – *o-ö*; qapalı damaq saitləri *ı-i*; qapalı dodaq saitləri – *u-ü*; damaq saitləri *a-ı, ə(e)i*; dodaq saitləri *o-u, ö-ü*.

Beləliklə, Azərbaycan dilinə məxsus doqquz saitin hər birini səciyyələndirən üç əlamətinin mövcudluğu müşahidə edilir :

a - dilarxası, açıq, damaq.
I – dilarxası, qapalı, damaq.
o – dilarxası, açıq, dodaq.
u – dilarxası, qapalı, dodaq.
e – dilortası, açıq (və ya yarımacıq)damaq
ə - dilönü, açıq damaq
i - dilönü, qapalı, damaq.
ö - dilönü, açıq dodaq.
ü – dilönü, qapalı, dodaq.

Saitlərin təkamülü

Sait səslərin fizioloji-akustik cəhətdən intensiv olması müəyyən səs yuvasında səslər silsiləsinin yaranmasının təməlini təşkil edir. Dilin müəyyən inkişaf mərhələsində anlayışların ifadəsinə yaranan zərurətə görə nitq aparatında ayrı-ayrı səs yuvaları əmələ gəlmişdir. Həmin səs yuvaları saitlər üçün dilin arxası və arxa damaq, dilin ortası və orta damaq, dilin önü və öndamaq hissələrindən ibarətdir.

Dilin arxası və arxa damaq tələffüz yerində nitqin intensivliyi ən güclü kök saitdən digər saitlərin yaranmasını şərtləndirilmişdir. Dilortası və ortadamaqda yalnız bir səs formalaşmış, sistem yaranmamışdır. Dilönü, öndamaq tələffüz yerində isə nitqin intensivliyi sistem yaratmışdır. Fonetikaya dair tədqiqatlarda saitlərin təkamülündən bəhs edərkən, güclü səslərin müvafiq sözlərdə həmin yuvadan olan digər səslərlə əvəz edilə bilməsinə istinad edilmişdir. Məsələn, A.M. Şerbak şərti kök hesab edilən *pəş* sözünün *bies* (beş), *pər* sözünün *bier* (ver), *töş* sözünün *düş* (deş), *tart* sözünün *tırt* kimi variantlarının mövcudluğu əsasında

güclü saitlərdən az intensiv olan digər səslərin yaranması imkanlarının mövcudluğunu əsaslandırır.¹

Saitlərin təkamülü ilə əlaqədar digər tədqiqatlarda da belə bir üsul qənaətləndirici qayda kimi qəbul edilir.²

Dil faktlarının müqayisəli qarşılaşdırma yolu üzrə təhlili zamanı müşahidə olunan səs uyğunluqları (həmçinin, səs keçidləri) səslərin eyni yuvada bir- birindən törəməsi haqqındakı mülahizələri istisna etmir. Bu mənada, keçidin və ya törəmənin güclüdən zəifə doğru baş verməsi məntiqi cəhətdən əsaslandırıcı sayılmalıdır. Çünki səslərin bir yuvadan törəməsində zəifdən güclüyə doğru təsiri məntiqi görünür. Güclü səs isə nitqin intensiv təsiri ilə eyni yuvada başqa səslərin törəməsinə təsir göstərə bilər. Belə səslərin müvafiq sözlərdə bir-birinin variantı kimi çıxış etməsi əlbəttə ki, təsadüfi sayıla bilməz. Bu cür variantlar, xüsusən, leksik vahidlərin yaranmasında iştirak etdiyi kimi, ayrı-ayrı qohum dillərdə və bir dilin areallarında biri digərinin variantı kimi də işlənir. Beləliklə, eyni yuvadan müvafiq səslərin törənməsini səs yuvaları hüdudunda aşağıdakı kimi təxmin etmək olar:

a) dilarxası səs yuvası üzrə

Dilarxası saitlərin içərisində *a* saiti fizioloji- akustik cəhətdən ən güclü səsdir. *A* saitindən dilarxası istiqamətində qapalı *ı* saitinə doğru təkamül mümkündür. Nitq intensivliyi əsasında ağız boşluğunda yaranan daralmaya müvafiq olaraq *ı* səsinin törəməsi ehtimal edilə bilər. Eyni qayda üzrə yəni güclülükdən zəifliyə təsir əsasında dilarxası tələffüz yerində dodaqların iştirakı ilə *a* saitindən *o* törəməsi ehtimalı özünü döğruldur. *O* saitindən

¹ Бах. А.М. Щербак. Сравнительная фонетика торкских языков. Л, 1970, с. 143-144

² Бах. А. Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984. səh. 73-74

isə dodaqların daha çox daralması yolu ilə *u* saiti yaranması ehtimalını irəli sürmək olar.

b) dilortası səs yuvası üzrə

Dilortası səs yuvasındakı *e* saiti tələffüzün ağırlaşdığı yerdə deyilir. Dilortası tələffüz yerində digər variantların yaranması nitqə görə çətinliklə üzləşir. Odur ki, həmin tələffüz yerində başqa variantlar törəməmişdir. Nəticədə nitq *e* səsinin özünü daha asan tələffüzlü dilönü (öndamaq) səslər sırasının variantına çevirmişdir.

c) dilönü səs yuvalı üzrə

Dilönü səs yuvasında *ə* səsi fizioloji –akustik baxımdan ən intensiv saitdir. Bu saitin dilönü qapalılıq istiqamətində *i* saitin yaranmasına təsiri mümkündür. Dilönü açıq damaq saitindən açıq dodaq *ö* saitin törəməsi də reallığa uyğundur. Dilönü dodaq istiqamətində açıqlıqdan qapalılığa doğru inkişafın nəticəsi kimi *ü* saitin törəməsi məntiqi cəhətdən özünü doğruldur.

Beləliklə, *ə* kök saitindən dilönü qapalı *i*, açıq dodaq *ö* saiti törəməsi ehtimalı özünü doğruldur. Məntiqi cəhətdən dilönü açıq dodaq *ö* saitindən dilönü qapalı *ü* saitinə keçidin mümkünlüyü *ü* saitin həmin istiqamət üzrə törəməsini istisna etmir.

Saitlərdə uzanma

Fonetik vahidlərin bir qrupu kimi sait səslərin söz əmələ gəlməsində mühüm rolu vardır. Sait səslərin funksiyası həm mənaferqləndiricilikdən və həm də morfem daxilində əlaqəyaradıcılıqdan ibarətdir. Sait səslər müəyyən sözlərin yaranmasında həm qısa variantda, həm də uzanan variantda çıxış edir. Uzanan variant oxşar səs tərkibli sözlərdə işlənərək oxşar tərkibli sözlərlə müqayisədə tam müstəqil fonem kimi çıxış edir.

Bu hadisə Azərbaycan dilinin daxil olduğu türk dilləri ailəsində eyni tipli deyildir. Dillərin bəzilərində uzanan səs müstəqil fonem kimi işləndiyi halda, bəzilərində uzanan səsin fonem olması səciyyəvi hal deyildir. Ancaq səslərin uzun tələffüzü, demək olar ki, dillərin hamısı üçün səciyyəvi hal hesab olunur. Dillərin bəzilərində uzanan səs xüsusi fonem təbiətinə malik olmayıb qısa səsin variantı kimi çıxış edir. Səslərin uzanması fonetikaya aid tədqiqatlarda onların ikili xarakterinə görə fərqləndirilir. Morfem daxilində fonem keyfiyyətinə malik uzanma, dilticilikdə ilkin uzanma, morfem daxilində variant keyfiyyətli uzanma isə ikinci uzanma adlandırılır.

a) ilkin uzanma

İlkin uzanma türk dillərinin müəyyən qismində mövcuddur. İlkin uzanma daha çox türkmən, yaqut, qaqauz, tuva (toflar), altay, xakac, çulım-türk və çuvaş dilləri üçün səciyyəvidir. İlkin uzanma zamanı saitə xüsusi fonem kimi çıxış etməsi onu göstərir ki, dilin qədim dövrlərdə fonetik söz yaradıcılığı prosesində səs uzanması da mənə fərqləndiricilik üçün səciyyəvi əlamət olmuşdur. Zaman keçdikcə saitlərin uzanması nitqdə ağırlıq, dolaşdırıcılıq əmələ gətirdiyi üçün aradan çıxmağa və keyfiyyətə qısa tələffüzlü səslərlə bərabərləşməyə başlamışdır. Bununla belə, bəzi dillərdə səs uzanması keyfiyyətə mühafizə olunmuşdur. Səs uzanması bəzi dillər üçün (məsələn, Azərbaycan, türk, qazax, qaraqalpaq, kumık, noqay və s.) norma olmasa da lokal nitq areallarında ilkin uzanmanın bu və ya digər izləri saxlanmaqdadır. İlkin uzanmanın aradan çıxması ilə kök morfemlərdə omonimlik baş verməsinə zəmin yaranmışdır.

İlkin uzanmanın təbiətini ilkin uzanmanı mühafizə edən dillərin materiallarında aydın müşahidə etmək olur: *at* (heyvan) *aat* (ad); *baş* (bədən üzvü), *baaş* (yara) – türkmən; *al* (qaldır) *aal* (kənd), *ay* (sərma cismi), *aay* (rəy, fikir), *taş*

(uzaq), *taaş* (cism, daş), *ar* (arıq), *aar* (ağır)- tuva; *ben* (mən) *been* (bəyən) – tuva; *pil* (fil), *piil* (bel) *bil* (bilmək) *biil* (kürək, arxa) *iş* (toxumaq), *iiş* (iş)- türkmən; *düş* (düşmək) *düüş* (yuxu) – türkmən; *qız* (qızmaq, isinmək) *quz* (qız)- türkmən və s.

Səslərin ilkin uzanmasına dair tədqiqatlar çoxdur. Bu tədqiqatlarda ilkin uzanmanın saxlanılmasına dair faktik materiallar çoxçeşidlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təhlil edilən nümunələrin bir qismi fonetik fərq yaratmayan faktlardır. Ancaq həmin nümunələr ilkin uzanmanın bu və ya digər şəkildə saxlanması baxımından maraq doğurur.¹

İlkin uzanmanın izləri Azərbaycan dilinin yerli nitq areallarında da müşahidə edilir. Belə nümunələrdə uzanma fonem xarakteri daşımır. Ona görə də tərkibində qısa sait iştirak edən morfemlə variant hədudunda çıxış edir. Məsələn, ilkin uzanmaya dair nümunə kimi göstərilən *baari*, *saarı*, *daarı*, *qaadın*, *aarı*, *qaarı*, *dəərin*, *dəəri*, *əərik*, *dəəli*, *qooru*, *qoorx*, *booru*, *öölü*, *köörük* ² kimi sözlərdə sait uzanması ancaq ilkin uzanmanın izlərinin göstəricisidir. Özlərinin isə oxşar müstəqil vahid kimi struktur qarşılığı yoxdur. Odur ki, bunları fonem müstəqiliyini itirmiş uzanmanın ancaq izləri kimi qiymətləndirmək

¹ Вах:А.Поцелуевский.Фонетика туркменского языка. Ашхабад. 1936.с.29-49. А.М.Щербак. Сравнительная фонетика тюрских языков.Л.1970.с.47-65. Сравнительно-историческая грамматика тюрских языков. Фонетика М.1984-с.23-48; Э.Ю. Уразов. Узбекские говоры южной Каракалпакии. (Автореф.канд. дисс.); Ташкент, 1966, с. 84 Г. Кульманов. Геолингвистический диалект туркменского языка. (Автореф.канд. дисс). Ашхабад, 1960, с. 7-9; N.Мəmmədov. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları., Bakı, 1971,s. 38-43.

² Вах: М. М. Исламов. Нухинский диалект. (Автореф.канд. дисс. Баку, 1961, с.8.; М.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 24. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967. s.7.

mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, həm də mövcud tədqiqatlarda ilkin uzanmanın müasir dil materialları ilə izah edilməsinin mümkünsüzlüyü də qeyd edilir. Bəzi tədqiqatlarda isə ilkin uzanmanın səbəbləri başqa dillərin substrat təsirləri kimi də izah edilir. İlkin uzanmanın baş verməsində altay, monqol təsirləri, söz əvvəlindən *h* samitinin düşməsi və ya kök morfemin sonundan samit düşməsi ehtimalları da istisna edilmir.

İlkin uzanma onu mühafizə edən dillərdə fonem təbiətini də saxlayır. Belə dillərdə həm sait səsin uzun variantı, həm də qısa variantı fonem olur.

b) ikinci uzanma.

İkinci uzanma nitqin intensiv təsiri ilə bağlı fonomorfoloji hadisədir. İkinci uzanma dildə ümumi norma sayılmır. Yalnız lokal şəraitdə nitqin güclü təsiri ilə söz tərkibindən hər hansı bir samitin fonem funksiyasını itirməsi nəticəsində düşməsi ilə saitdə uzanma baş verir. Yəni ikinci uzanma əslində söz tərkibindən düşən samitin yerini tutmaqdan başqa bir funksiya daşımır. Başqa sözlə, saitin birinci normativ tələffüzü onun öz funksiyasıdır. İkinci uzanma isə itən samitin yerinin səs uzanması vasitəsi ilə doldurulmasından ibarətdir. İkinci uzanma hadisəsini lokal nitqə aid aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə etmək olur:

A saitinin uzanması

Sözün tərkibində *n* samitinin zəifləyərək düşməsi ilə lokal nitqə məxsus *sana*, *mana* kimi sözlərdə *a* saitinin uzanması baş verir: *saa*, (*sana*), *maa* (*mana*).

O saitinin uzanması.

Söz tərkibindən *y*, *v* samitlərinin düşməsi ilə *o* saitinin uzanması baş verir. *soyuq-sooq*, *toyuq-tooq*, *dovğa-dooğa*, *çovğun-çoğun*, *sovur-soor*, *qovurma-qoorma*, *yovşan-yooşan* və s.

Ö saitinin uzanması.

Ö saitinin uzanması söz tərkibindəki *v* və *ya* *y* samitinin zəifləyərək düşməsi nəticəsində baş verir. *Çöyür-çöör, tövlə-töölə, kövşən-kööşən, göyçək-gööçək, böyük-böök, söyud-sööd, böyürtkən-böörtkən.*

Ü saitinin uzanması.

Söz tərkibində *y* samitinin düşməsi ilə *ü* saiti uzanır: *güyüm-güüm, yüyür-yüür, şüyüd-şüüd, düyü-düü.*

İkinci uzanmanın baş verməsi dildə yazı ilə nitq arasındakı fərqlənmənin mövcud olması ilə bağlıdır. Lokal şəraitdə yazı norması çox zaman qorunmadığı üçün yazı ilə nitqin fərqi samit düşümünə və səs uzanmasına səbəb olur. Odur ki, kütləvi informasiya vasitələrinin cəmiyyətdə getdikcə artan rolu və əhəmiyyəti bu cür fərqlərin azalmasına və aradan qaldırılmasına mühüm təminat kimi qiymətləndirilməlidir.

Diftonq

Diftonq da səs uzanması kimi lokal nitqin təsiri nəticəsində baş verir.

Diftonqlar da bir qayda olaraq *y* və *ya* *v* samitlərinin zəifləyərək düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Diftonqların əmələ gəlməsi eyni saitin uzanmasından fərqlənir. Burada iki sait yanaşı gəlir. Ancaq yanaşı gələn saitlərin uzanması sait uzanması kimi davamlı olur. Çünki yanaşı saitlərin biri açıq, digəri qapalı saitdən ibarət olur. Açıq sait nisbətən uzun, qapalı sait isə qısa tələffüz olunur.

Diftonqlaşmada adətən, birinci səs açıq olur, ikinci qapalı, ya da birinci qapalı, ikinci açıq olur. Diftonq sözü yunan dilinə məxsusdur. Mənası isə ikiqat səs (di-ftonqos) deməkdir. Diftonqlaşmanı aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə etmək olar:

a) *birincisi açıq, ikincisi qapalı saitdən ibarət olan diftonqlar.* Belə diftonqlarda birinci səs uzun, ikincisi qısa deyilir.

Oy diftonqu: *tovuz-touz, hovuz-houz, soyuq-souq, qovurma-qourma, soyutma-soutma, ovuc-ouc, qarovul-qaroul, qırqovul-qırqoul.*

Öü diftonqu: *cövüz-cöüz, söyüd-söüd, çevirmək-çöürmək, bənövüş-bənöüş.*

b) *birincisi qapalı, ikincisi açıq saitdən ibarət olan diftonqlar.* Belə diftonqlarda birinci səs qısa, ikincisi uzun tələffüz edilir:

Ua diftonqu: *cuvar-cuar, suvaq-suaq, duvaq-duaq, suya-sua, çuval – çual.*

Üə diftonqu: *dəvə-düə, nüvə-nüə.*

Bəzən diftonqlaşmada yanaşı açıq saitlərin işlənməsinə də rast gəlmək olur: *Oa-oyanmaq-oanmaq, qovala-qoala.*

Öə – *böyələk-böələk, gavalı-göəli, göyəm-göəm;*

Azərbaycan dilindəki səs uzanması və diftonq lokal nitqə məxsus olduğu üçün ancaq öz lokal şəraitində norma hesab edilə bilər.

Qoşa və yanaşı saitlər

Azərbaycan dilində müəyyən qrup sözlər də vardır ki, onların tərkibində qoşa və yanaşı saitlər işlənsə də onlar norma kimi qəbul olunur. Belə sözlər, əlbəttə ki, Azərbaycan dilinə məxsus olmayıb başqa dillərdən alınan vahidlər sırasına daxildir. Başqa dillərdən alınan sözlərdəki qoşa və yanaşı saitlər Azərbaycan dilində fonem müstəqilliyini qoruyaraq həm yazıda, həm də nitqdə eyni qaydada işlədilir.

Tərkibində qoşa və yanaşı sait işlənən sözlər mənşəcə həm ərəb-fars dillərinə, həm də rus-Avropa dillərinə məxsusdur. Belə sözlərə aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

a) *tərkibində qoşa sait işlənən sözlər:*

AA: maaş, maarif, saat, camaat, taarif.

ƏƏ: əmtəə, təəssüf, təəccüb, mətbəə.

İİ: bədi, təbi.

OO: zoologiya, kooperativ, koordnat.

Bu, sözlərdə iki qoşa sait ona görə yazılır ki, onların hər biri müstəqil bir fonem funksiyasını yerinə yetirir.

Bəzi sözlər də vardır ki, onlarda sait səs uzun tələffüz edilir. Ancaq sait səs bir işarə (hərf) ilə ifadə olunur. Belə sözlərdəki uzanan sait yazıda bir işarə ilə verildiyi halda nitqdə uzun tələffüz edilir. Görünür, sözdə bir işarə ilə yazılan səs nitqdə uzanmaqla şərti olaraq iki səsin fonem funksiyasını yerinə yetirir. Belə sözlərə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olur: *məna, alim, arif, aydın, adil, ahəng, əla, əmanət, dəvət, tərif, elan, emal, etibar, şöbə, möcüzə, mötəbər, şölə, bixud, halət, tale, binəva, vadi, vazeh, vaqif, hasil, vahid, qiyamət, qənimət, əsatir, əruz, ibarə, nazim, nazir, maddi, nemət, mədən, məvacib, məlum, naqil, məlul, naqis, namus, namizəd, namərd, mülayim, münasib* və s.

b) *tərkibində yanaşı sait işlənən sözlər.*

Belə sözlərdə də yanaşı saitlər uzun tələffüz edilərək diftonqu xatırlatsa da onlar başqa dillərdən yanaşı sait tərkibli alındığı üçün hər biri fonem funksiyası daşıyır. Belə sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar;

Aİ: dairə, xain, sait, sail;

İƏ: təbiət, şəriət, müdafiə, faciə;

ƏA: səadət, fəaliyyət, müddəa;

ÜA: müavin, müasir, müalicə, müayinə, şüar;

Əİ: Səidə, məişət, müddəi;

ÜƏ: müəllim, müəyyən, müəmma, müəzzin;

AE: aerostat, aerokassa, aeroplan;

İA: diametr, diaqram, dialekt,;

İO: pioner, bioloq, radio;

İU: radius, kalium, kalsium;

Eİ: ateist, piramein, pirkofein;

EA: reaksiya, reaktor, teatr;
EO: teorem, feodal, teoriya
OE: poema, poetika, orfoepiya;
Oİ: selliloid, sinusoid;
UE: duel, duet;
UA: aktual, proseseessual, dualist.
AU: fauna, raund, laureat, trauler.

Saitlərə aid keçidlər.

Kök sözlərin quruluşunda daxili element kimi saitlərin çox mühüm rolu vardır. Lakin köklərin diferensiallaşması və yeni allomorfların törəməsi prosesində sait fonemlər neytral olmamışdır. Ona görə də sait keçidlərinin istiqamətini müəyyənləşdirmək bilavasitə kök sözlərin rekonstruksiyası məsələlərində praktik cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Saitlərin dəyişməsində və əvəzlənməsində onların güclülük-zəiflik ierarxiyası əsas yer tutur. Saitlərə aid keçidlər onların dilarxası-dilönü, açıq-qapalı və damaq-dodaq istiqamətindəki ierarxiyasında özünü göstərir. Saitlərin güclülük-zəiflik ierarxiyası onların keçid istiqamətlərinin əsasını təşkil edir. Sait səslərin keçidi, eyni zamanda, bir səs yuvasındakı güclü saitdən digər reflekslərin törəməsinin əsası kimi də qiymətləndirə bilər. Başqa sözlə, keçid güclülükdən zəifliyə doğru olduğu kimi, səs reflekslərinin yaranması(və ya səslərin təkamülü) da güclü səsdən zəif səsə doğru olan istiqamətdə baş verir. Beləliklə, saitlərin güclülük-zəiflik ierarxiyasından doğan keçid istiqamətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

A saitinə aid keçidlər:

A saiti dilarxası, açıq damaq səsidir. Tələffüz şəraitinə görə nitq aparatında hava axını *a* saitinin yaranma nöqtəsinə daha yaxındır. Odur ki, bu yaxınlıq *a* saitinin

fizioloji–akustik cəhətdən digər saitlərə nisbətən daha güclü olmasını təmin edir.

A - I keçidi.

A saiti dilarxası tələffüz yerində *ı* saitindən açıq-qapalı münasibətinə, *o* saitindən damaq-dodaq münasibətinə, *u* saitindən həm açıq –qapalı həm də da-maq-dodaq münasibətinə görə intensivdir. Ona görə də dilarxası məxrəcdə fizioloji- akustik cəhətdən ən güclü səs olan *a* saitindən *ı, o* və *u* saitinə doğru keçid vardır. Bu keçidlərin aşağıdakı kimi ümumi və səciyyəvi əlamətləri müşahidə edilir:

Diarxası tələffüz yerinə görə *a* və *ı* saitləri eyni hüquqludur. Lakin, ağızın vəziyyətinə görə *a* açıq, *ı* qapalıdır. *A* saiti ağızın vəziyyətinə görə *ı* saitindən güclü olduğuna görə keçid istiqaməti *a* dan *ı*-ya doğrudur. Bu keçid yerli nitq aşağıdakı kimi faktlarla təsdiq olunur: *manat-manıt, daha-dayı//tayı, yaxa-yıxa, aşağı-aşağı, hana-hanı, sarmaşiq-sırmaşiq* və s¹.

A – ı keçidi türk dillərinə aid nümunələrdə də müşahidə edilir: daşarı- (türkmən)–dışarı (Azərbaycan), taxmaq (Azərbaycan) –takmak(türk), dakmaa (qazax) - dıkmak(türkmən), ağla (Azərbaycan)- aqla (türkmən), ağla (türk) aala(qazax), jılau (qaz), yıla(noq), yıla(kumık); ağac (Azərbaycan), ağac (türkmən), ağac(türk), aaç (qazax), yıvas(kar), yıvas(tuva).

A – o keçidi.

A – o keçidində açıqlığa və dilarxası əlamətinə görə eynilik vardır. Fərqlənmə *a* saitinə, *o* saitinə, damaq, *o* saitinə, dodaq tələffüzü olmasına görədir. Saitlərə aid fonem allofonlarının yaranmasında dodaq variantları damaq səslərinə görə ikinci yerdə durur. Odur ki, *a* saiti intensivliyə

¹ Bax. M. Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962 s. 50. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s.20. М.Исламов Нухинокий диалект. (Авторыф. канд. дисс.); Баку, 1961.с. 11

görə *o* saitindən üstün sayılmalıdır. Dilarxası açıq məxrəcdə *o* saitin yaranması, dilçilikdə damaq saitlərindən dodaq saitinin törəməsi və palatalıqdan labializasiyaya doğru inkişaf prosesinin başlanması ilə əlaqələndirilir. Bununla yanaşı, həmin prosesin meydana gəlməsində tarixi səs dəyişmələri qanunauyğunluqlarının əvəzinə bəzən də substrat təsirlərinin rolu olduğu göstərilir.¹

A – o keçidi türk dillərinə aid aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə olunur: *av* (türk,türkm.qaq.kum), *ov* ((Azərb), *tavuk* (kum,türkm.), *tavik*(tat), *tauk*(qaz), *toyuq* (Azərb), *took*(qırğ.), *avuc*(türk), *auç*(qaq), *ovuc*(Azərb), *ata* (Azərb,türk), *ota*(özb.), *ana* (Azərb, türk, türkm), *ona* (özb).

A-o keçidi Azərbaycan dilinin lokal nitq arealında da müşahidə edilir: *qavın*(qovun), *davşan*(dovşan), *avıc* (ovuc), *avcı*(ovcu)², *savux*(so-yuq)³, *bormaq*(barmaq), *boba* (baba), *boş*(baş), *yoxun*(yaxın), *bobat*(ba-bat), *hovayı* (havayı)¹.

A - U keçidi.

A saiti *u* saiti ilə müqayisədə həm açıqlığa, həm də damağa görə intensivdir. *A* saitindən *u* -ya keçid dilarxası açıq damaq saitindən dilarxası qapalı dodaq saitinə doğru inkişaf prosesini əks etdirir. Bu istiqamətdəki keçidi

¹ Е.Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент. 1933. с. 22-23. Н.К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-Л. 1948. с. 8; Л. З.Залаяй. Развитие татарской диалектологии. Казань. 1955, с. 9; Ф.Абдуллаев. К вопросу об оканье в узбекском языке. «Материалы узбекской диалектологии». I, Ташкент, 1987. с. 263-267. А.М.Щербак. Сравнительная фонетика тюрских языков. Л. 1970. с. 40; Сравнительно-историческая грамматика тюрских языков. Фонетика. М. 1984, с.71-72.

² Бах. М.М.Джафарзаде. Говоры Имишлинского района Азербайджанского языка. (Автореф. канд. дисс.); Баку 1969. с.6

³ Бах. С.М.Моллазаде. Говоры Кахского района. Азербайджанской ССР. (Автореф.канд. дисс.); Баку, 1966.с.9

¹ Бах. М.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 54

aşağıdakı nümunələrdə müşahidə etmək olur: *yavaş* – *yuvaş*, *yavan* – *yuvan*, *savuk* – *suuk*² və s.

A *saiti* nitq aparatında hava axınının çıxışına daha yaxın olduğuna görə ierarxiya üzrə bütün başqa saitlərdən daha intensivdir. Odur ki, bu saitdən təkcə dilarxası saitlərə yox, həm də dilortası *e* saitinə və dilönü saitlərə keçid vardır. Bu keçidlərdə əsas istiqamət açıqlıq prinsipindən ibarətdir. Həmin prinsipə görə *a* saitindən *e*, *ə* və *ö* saitlərinə keçid vardır. Dilönü saitlər silsiləsində *a* saitindən *i* və *ü* saitlərinə keçid müşahidə edilmir. Çünki *a* *saiti* *i* saitindən həm dilönü, həm qapalı, *ü* saitindən isə dodaq və qapalılıq xarakterinə görə ikiqat uzaqlaşır. *A* *saiti* dilönü açıq saitlərdən ancaq dilarxası məxrəcə görə fərqlənir. Açıqlıq xarakteri imkan verir ki, *a* saitindən *e*, *ə* və *ö* saitlərinə keçid yaransın. Bu keçidlər aşağıdakı kimi faktlarla təsbit olunur: *qayış- qeyiş*, *qaymaq- qeymaq*, *qayın – qeyin*, *yaylaq- yeylaq* (*şərq nitq arealı*), *yayma- yeyma*, *yaş-yeş* (*şimal – qərb arealı*), *aciz- eciz*, *aşkar-eşkar*, *ayğır- eyğır* (*Qarabağ*).

Türk dillərində də *a - e* keçidi müşahidə edilir: *yaşıl* (Azərbay.) *yeşil* (türk), *alma* (Azərbay.) , *alma* (qaz), *elma* (türk, qaq).

A-ə keçidi

Azərbaycan dilinin lokal nitq areallarında *a-ə* keçidinə dair aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *bağ* (Azərbay, türk) *baa* (qaq) , *baq* (türk), *bəy* (tat.) , *bağır* (Azərbay. türk), *baar* (qaq), *bəqır* (tat), *haydı* (Azərbay.), *hadi* (türk), *hayt* (türkm.), *əydə* (tat), *əyda* (qaz).

A-ö keçidi

A-ö keçidi türk dillərinə aid aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə edilir: *tavra* (çuv), *töqirek* (qaz),

² Bax. M.Ş.Şirəliyev Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 47.

dövrə (Azərb), *savaş* (Azərb), *savaş* (türk), *söveş* (qaq), *söveş* (türkm.), *sap* (Azərb), *sap* (türk), *sap* (qaq), *söp* (türkm) *A-ö* keçidinə “Kitabi- Dədə Qorqud”un mətninə aid materiallarda da rast gəlmək olur. *Tavla- tavla* şahbaz atları sorar olsan, binət kilsin¹.

I saitinə aid keçidlər.

Türk dillərinə aid materiallarda *ı* saitinə dair aşağıdakı kimi keçidlərin mövcudluğu müşahidə edilir:

I – u keçidi:

Dilarxası məxrəcdən *ı* saiti qapalı olduğu üçün həmin tələffüz yerində qapalı *u* saiti ilə qarşılaşır. Damaq – dodaq qarşılaşmasına görə *ı* saiti *u* saitindən intensivdir. Ona görə də keçid intensiv *ı*-dan *u*-ya doğrudur. Azərbaycan dilinin lokal nitq areallarında bu keçidin təsbit olunduğu aşağıdakı kimi faktlar mövcuddur: *qarpız - qarpuz*, *ağız-ağuz*, *yağış-yağış*², *bıçaq-puçax*³, *quzı-quzu*, *quyı-quyu*⁴.

Dilarxası damaq *ı* saitindən dodaq *u* saitinə keçid türk dillərində də müşahidə edilir: *kozi* (qaz; qırğ), *quzu* (Azərb.) *yumirtka* (noq.), *jumirtka* (qırğ.) *yumurt* (Azərb.)

I-i keçidi

Dilarxası qapalı damaq *ı* saitindən dilönü qapalı damaq *i* saitinə keçid vardır. Nitq aparatında hava axınına yaxınlığa görə *ı* saiti *i* saitinə nisbətən intensivdir. Odur ki, keçid istiqaməti də *ı* dan *i*-yə doğrudur. Belə bir keçidin baş verməsi Azərbaycan dilinin lokal nitq areallarına məxsus aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə olunur: *ıldırım-*

¹ “Kitabi –Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999. s. 164.

² С.М.Моллазаде. Говоры Кахского района Азербайджанской ССР (Автореф. канд.дисс.) Баку, 1966,с. 9.

³ С.М.Моллазаде. Говоры Кахского района Азербайджанской ССР (Автореф. канд.дисс.) Баку, 1966,с. 14

⁴ А.Г. Агаев. Говоры Джаллиабадского района Азербайджанского языка. (Автореф. канд.дисс.) Баку, 1975,с. 9

*ıldırım, ışıq-ışığı, ilxı-ilxı, ırax-ıraq, sıçan- sıçan, mışar-mışar*¹ (*Qərbi nitq arealı*).

Bu istiqamətdəki keçidin refleksinə türk dillərində də rast gəlmək olur. *ız* (türkm.), *iz* (Azərbay., türk, qaq), *ışık* (türkmən), *ışık* (qaq), *ışığı* (Azərbay.); *sıçan* (türkm., qaq.), *sıçan* (Azərbay.); *yıl* (türk.), *yıl* (qaq), *yıl* (türkm.), *il* (Azərbay.); *yılxı* (türk, qaq., türkm.), *ilxı* (Azərbay.) *yıldırım* (türk, türkm, qaq), *ıldırım* (Azərbay.), *yılık* (türk), *yılı* (qaq, mürkm. noq.), *yıllı* (q-qalp), *jillu* (qırğ), *ılıq* (Azərbay.).

O saitinə aid keçidlər

O-u keçidi

Dilarxası və dodaq məxrəcində açıqlıq-qapalılıq münasibətinə görə əmələ gələn qarşılaşmadı *o* saiti *u* saitindən daha intensivdir. Buna görə də keçid *o* saitindən *u*-ya doğrudur. Türk dillərinə aid nümunələrdə bu keçidin refleksini aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə etmək olur: *boran* (Azərbay.), *buran* (türk, qaq), *dodaq* (Azərbay. dodak (türkm.), *dudak* (türk, qaq), *boncuq* (türk, qaq), *moncuq* (türkm), *muncuq* (Azərbay.), *boğaz* (Azərbay.), *buqaz* (türkm.noq.) *soyuq* (Azərbay.), *sovuq* (türkm.), *soğuk* (türk) *suuk* (qaq), *suvik* (noq) *suuk* (qırğ).

O-u istiqamətindəki keçid Azərbaycan dilinin lokal nitq areallarında da vardır: *qoca-quca*, *torpaq-turpaq*, *qonaq-qunaq*, *otuz-utuz*¹.

O saitindən *u*-ya keçid dialektoloji tədqiqatlarda bəzi səslərin təkamülünü səciyyələndirən daxili qanunauyğunluq

¹ Bax. M. Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. S. 13.

¹ M. Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. S. 13.

kimi yox, areal və ya substrat təsiri kimi izah edilir. Məsələn: M. Ş. Şirəliyevə görə o-u keçidi qıpçaq dillərinə aid xüsusiyyətdir². R.Ə.Rüstəmov isə öz namizədlik dissertasiyasında bu hadisəni ləzgi dilinin təsiri kimi izah etmiş, sonra isə həmin fikrin yanlış olduğunu göstərmişdir³.

Faktik materaillər də əslində o-u keçidinin türk dillərinin daxili qanunauyğunluqlarının əsasında meydana gəlməsi imkanlarını istisna etmir.

O-ö keçidi.

Dilarxası dodaq tələffüzlü o saiti açıqlığa görə dilönü dodaq ö saiti ilə qarşılaşır. O saiti dilarxası məxrəcdə ö saitindən intensiv olduğu üçün keçid o-dan ö-yə doğrudur. Azərbaycan dilinin yerli nitq areallarında həmin keçid aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə edilir: toyla-tövlə⁴, konul-könül, gora-görə, oyuncaq-öyüncaq, daşab-doşab, tovla-töylə.⁵

O saitindən ö saitinə keçid türk dillərinə dair aşağıdakı nümunələrdə də müşahidə olunur. *kor* (Azərb), *kör* (türk), *kosa* (Azərb) *köse* (türk, türkm. qaq).

U saitinə aid keçidlər.

U saiti dilarxası məxrəcdə fizioloji-akustik cəhətdən ən zəif həlqədir. Ona görə də dilarxası səslər silsiləsində u-dan heç bir saitə keçid yoxdur.

² М.Ш. Ширалиев. Кыпчакские элементы в азербайджанском языке. (на материале диалектов и говоров) – Исследование по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965, с. 8.

³ R.Ə.Rüstəmov Quba dialeki. Nam. diss, Bakı, 1948, s. 16-17; R.Ə Rüstəmov Quba dialekti, Bakı 1961, s. 37.

⁴ Бах. М.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 43.

⁵ Бах. С.М.Бехбудов. Зангеланский говор Азербайджанского языка. (Автореф. канд. дисс). Баку, 1966. С.6. Ш.М.Керимрв. Азербайджанские говоры в Красносельском и Иджеванском районах Армянской ССР. (Автореф. канд. дисс). 1972. С 6.

U saiti qapalı və dodaq xarakterinə görə dilönü saitlərlə keçid təşkil edir. Dilin arxasında tələffüz edildiyinə görə *u* saiti dilönü saitlərlə hava axınının intensivliyi üzrə qarşılaşa bilər. Bu mənada *u* saiti ilə dilönü sırada *ö* saitinin keçidi istisna sayılmamalıdır. Bəzi lokal nitq areallarında təsadüf olunan *u-ö* keçidinin mövcudluğu da bu istisnayı təsdiq edir: *numra-nömrə, xurek-xörək, nuxsan-nöqsan, qunça-qönçə, çuraq-çörək*¹ və s.

U saitinin dilönü saitləri içərisində əsas keçidləri aşağıdakılardır

U-ü keçidi.

Dilönü qapalı dodaq məxrəcinə görə *u* saiti *ü* ilə qarşılaşır. İntensivliyə görə *u* saiti *ü* –dən üstün olduğu üçün keçid istiqaməti də *u*-dan *ü*-yə doğrudur.

U-ü keçidinə türk dillərinə aid materiallarda da təsadüf edilir: *yun* (Azərbay), *yün* (türk, türkm.qaq), *jün* (qırğ.q.qalpaq); *uca* (Azərbay, türkm.), *yüce* (türk). *yüce* (qaq), *gur* (Azərbay), *qur* (q. qalp), *qür* (türk, türkm).

U-i keçidi.

U saiti dilönü istiqamətində *i* saiti ilə də qarşılaşır. Bu qarşılaşmada keçid istiqaməti qapalı damaq saiti *u*-dan *i*-yə doğrudur. Çünki *u* saiti öz məxrəcinə və səs yuvasına görə *i*-dən intensivdir. Buna görə də müəyyən nitq areallarında *u* saitindən *i*-yə keçid müşahidə edilir. Bu istiqamətdəki keçidin refleksləri aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə edilir: *quru-quri, quzu-quzi, duru-duri, yuxu-yuxi, oğru-oğri, yumru-yumri*¹.

E saitinə aid keçidlər.

¹ M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 84-85

¹ M. Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 84-85

E saiti tələffüz yerinə görə dilortası səs kimi qəbul olunur².

E saitinin səs yuvasında başqa bir səs formalaşmadığına görə bu sait fonomorfoloji cəhətdən *ə* saitinin səs yuvasındakı səslər silsiləsinə qoşulur.

E saiti tələffüz məxrəcinə görə *ə* saitinə məxsus səs yuvasında intensivliyə görə *ə* saitindən geri qalır. Çünki *e* saiti yarımçıq tələffüzdür, *ə* isə açıq tələffüzlü. Odur ki, dilönü keçiddə *e* səsi bir növ, *ə* ilə müştərəklik təşkil edir. Beləliklə, *e* saitindən açıqlığa görə *ö*, damaq xüsusi-yətinə görə *i* saitinə keçid vardır. *E* saitindən *ü* saitinə birbaşa keçid ona görə mümkün deyildir ki, *ü* saiti *e* saitindən iki xarakterinə görə, həm qapalılığa, həm də dodaq tələffüzünə görə uzaqlaşır. Hərçənd, *a* səsi açıq damaq saiti olduğu halda ondan qapalı dodaq saiti *u-* ya keçid mövcuddur. Nəzərə almaq lazımdır ki, dilarxası məxrəcdə hava axını daha intensivdir. *A* saiti də həmin məxrəcdə dominat mövqeyinə malikdir. *E* saiti isə dilortası məxrəcdədir və intensivlik cəhətdən *ə* saitindən fərqlənir. *E* saiti dilortası yarımqapalı olduğu üçün dilönü istiqamətdə keçid *ə*-dən *e-*yə doğru sayılmalıdır. Bu keçid aşağıdakı nümunələrdə müşahidə edilir:

Ə- e keçidi:

E saiti *ə* saitindən ancaq tələffüz yerinə görə irəlidedir. İntensivlik isə *ə* saitinin tərəfindədir. Bu isə keçidin *ə*-dən *e*-yə doğru olmasını təmin edir. Ancaq burada keçiddən daha çox müştərəklik baş verir. Belə keçid aşağıdakı kimi nümunələrdə təsbit olunur: *Sevgi-səvgi, çeşmə-çəşmə, eləsin-ələsin, ertə-ərtə, çevirmək-çəvmək, heyvan-həyvan, ver-vər, eniş-əniş*¹.

² Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı 1972.s.41. A.К.Алекперов. Фонетическая система Азербайджанского языка. Баку. 1971 с. 49.

¹ M.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı 1962. S. 55-56.

Türk dillərində bu keçidə aid reflekslər aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə olunur: *ben* (türk, qaq), *men* (türkm.), (Azərb, qaz. qırğ), *gerek* (türk, qaq.), *gerek* (türkm, q. qalp., qırğ.), *gerek* (q. balk.), *gərək* (Azərb).

E saiti müəyyən məqamlarda *ö* ilə də qarşılaşır. Burada da, əslində *e* saitinin *ə* ilə müştərəkliyi müşahidə edilir. Bu xüsusiyyəti aşağıdakı nümunələrdə də götürmək olar: *ev* (*əv*) -*öy*, *deyil* (*dəyil*) -*döyül*, *çevir*-*çöyür*, *sevgi* (*səvgi*) -*sögi*, *sevin* (*səvin*) -*söyün*.²

Türk dillərində isə bu reflekslər aşağıdakı kimi nümunələrdə təsbit olunur: *sevilmək* (Azərb), *sevinmek* (türk), *sevienməə* (qaq), *söyünmek* (türkm.), *ev* (Azərb, türk, qaq.), *öy* (türkm.), *belə* (Azərb), *beylə* (türkm), *böyle* (türk, qaq).

E saiti *ə* saitinə müştərək bir səs kimi *i* saitinə də keçid yarada bilir. *E* saitindən *i* saitinə keçid aşağıdakı nümunələrdə müşahidə edilir: *elçi-ilçi*, *heç-hiç*, *meşə-mişə*, *ye-yi*. Türk dilləri materialları üzrə həmin keçid aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə olunur: *bel* (Azərb. türk, qaq), *bil* (türkm.) *ber* (tat. başq), *bir* (Azərb. türk. türkm), *get* (Azərb), *git* (türk, qaq. türkm.)

Ə saitinə aid keçidlər.

Ə saiti ancaq tələffüz yerinə görə *e*-dən fərqlənir. Açıqlığa gəlincə, *ə* saitinin tələffüzündə açıqlıq daha çox müşahidə edilir. *Ə* saiti dilönü sırada daha intensiv olduğu üçün ondan *ö*, *i*, və *ü* saitlərinə keçid vardır.

Ə saitinə aid keçidlər aşağıdakı kimi nümunələrdə təsbit olunan reflekslərdə müşahidə edilir.

Ə – ö keçidi.

Ə saiti dilönü, açıq damaq saiti olduğu üçün dilönü, açıq dodaq saitinə nisbətən intensivdir. Keçid istiqaməti də *ə*-dən *ö*-yə doğrudur. Azərbaycan dilinin lokal nitq

² M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s.57

arealında bu keçid aşağıdakı kimi nümunələrdə ifadə olunur: *dəvə-dövä, nəvə-növä, kəvər-kövər, bəsdi-bösdü*.¹

Türk dillərində ə-ö keçidinə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *qəvüşmə* (türkm), *kövşəmək* (Azərb), *qəüde* (tat), *gövdə* (Azərb), *qəb*(türkm), *köp* (Azərb).

Ə – i keçidi. Ə saiti açıqlığa görə i-dən intensivdir. Ona görə də keçid ə saitindən i-yə doğrudur. Azərbaycan dilinin nitq areallarında bu keçid aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə olunur: *yəhər-yihər, zəncir-zincir, yenə-ginə*.²

Ə – i keçidi türk dillərində aşağıdakı kimi nümunələrdə təsbit edilir: *əz*(Azərb), *izü*(tat), *əlli*(Azərb), *İlli*(tat.) *ət*(Azərb), *it* (tat,başq.), *mən*(Azərb), *min*(tat, başq.), *ər*(Azərb), *ər*(türkm.), *ir*(tat,başq), *dəyiş* (Azərb), *diş*(qaqauz), *əyri*(Azərb) , *iiri* (qaq.).

Ə-ü keçidi.

Ə saiti dilönü məxrəcdə ü-yə nisbətən intensiv olduğu üçün keçid istiqaməti də ə-dən ü-yə doğrudur. Bu keçid aşağıdakı kimi nümunələrdə təsbit olunur:*dəvə-düvə, nəvə-nüvə, kəhər-küər, qəpik- küpik , çəpər-çüpər*¹.

Ö saitinə aid keçid

Ö saiti dilönü məxrəcdə özünün fiziolojli-akustik xarakterinə görə ü ilə qarşılaşır. Ö saiti ü-yə nisbətən intensiv olduğu üçün keçid ö-dən ü-yə doğrudur. Azərbaycan dilinin lokal nitq areallarında bu keçidin aşağıdakı kimi refleksləri müşahidə edilir: *göyərçin-gügərçin, öküz-üküz, ördək-ürdək, çöl-çül, gödək-güdək, hörümçək-hürümçək*.

¹ Bax.M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s.48

² M.Ş.Şirəliyev.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.Bakı,1962.s.53.

¹ M.Ş.Şirəliyev.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.Bakı,1962.s.53.

Türk dillərində də bu keçidi təsbit edən nümunələr vardır: *gözəl* (Azərb), *qözəl* (türkm.), *qüzel* (türk, qaq.); *köçə* (türkm), *küçə* (Azərb), *böyür* (Azərb), *böqür* (türkm.), *büür* (qaq), *böten* (tat), *bötön* (başq), *bütün* (Azərb), *bütün* (türk, qaq), *bütün* (türkm); *köz* (tat, başq), *qüz* (türk, qaq), *qüyz* (türkm), *güz* (Azərb) (payız).

İ saitinə aid keçid

İ – ü keçidi

İ saiti dilönü, qapalı damaq saiti olmaqla tələffüz intensivliyinə görə ü saitindən üstündür. Ona görə də keçid istiqaməti *i*-dən *ü*-yə doğrudur.

İ – ü keçidi Azərbaycan lokal nitq arealında aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə edilir: *ülgic-ülgüc*, *düyü-digi*, *tülkü-tülki*, *kömür-kömir*², *ütü-üti*, *tüstü-tüssi*, *sürü-süri*, *güclü-güclü*.³

İ- Ü keçidinə aid nümunələr türk dillərində də müşahidə edilir. *tilki* (türkm. türk. qaq.) *tülkü* (Azərb), *min* (Azərb), *bin* (türk, qaq), *mün* (türkm.), *ipək* (Azərb, türk, qaq), *yüpek* (türkm.)

Saitlər sistemində *ü* saiti hava axınının xaric olmasına görə ən zəif həlqə təşkil edir. *Ü* saiti saitlər sistemində ən zəif həlqə olduğu üçün bu saiddən digər saidlərə keçid baş vermir.

Sait səslər sistemində güclülük - zəiflik meyarı onların fizioloji-akustik intensivliyindən ibarətdir. Fizioloji-akustik intensivliyi üstün olanlar güclü, az olanlar isə zəif səslər kimi xarakterizə edilir. Zəif səslərin güclü səslərdən törəmə imkanlarını da həmin prinsipin əsasında ehtimal etmək olar.

Sözlərin daxilində səslərin dəyişməsi nitqin intensivliyi ilə baş verən daxili bir prosesdir. Kök və şəkilçi morfemlərin daxili imkanları üçün fonetik vahidlərin

² M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s.46.

³ А.Г.Агаев. Говор Джагилабадского района азербайджанского языка. (Автореф. канд.дисс.) Баку, 1975, с.8

müvafiq reflekslərinin törəməsinə nitq intensivliyi ciddi təsir göstərir. Bu prosesin nəticəsində eyni yuvadan olan səslərin refleksləri yaranır. Bu reflekslər dil faktlarında öz təcəssümünü tapır. Səs keçidləri dilçilik ədəbiyyatlarında əvəzlənmə, ya da səs uyğunluğu kimi də qeydə alınır. Etimoloji cəhətdən həmin fərqlənmələrdə müvafiq səs yuvalarına məxsus səs reflekslərinin mövcudluğu maraqlıdır. Sözlərin etimoloji təhlili üçün belə reflekslər tətbiqi əhəmiyyət daşıyır. Eyni sözlərdəki fərqlənmələrdə səsin xarakterinə görə qarşılaşdırılan elementlərdən hər hansı birinin ilkin, digərinin sonrakı prosesə aid olduğunu söyləmək özünü doğrultmur. Məsələn, *ağac* sözünün türk dillərində *yıvas*, *ağla* sözünün *yığla*, *öküz* sözünün *üküz*, *küçə* sözünün *köçə* variantları vardır. Burada saitlərin intensivliyinə istinad edib *ağac*, *ağla*, *öküz*, *küçə* sözlərinin daha əvvəl, digər variantların sonra yarandığını iddia etmək əhəmiyyətsizdir. Belə fərqlənmələrdə daha çox areal nitq xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması əhəmiyyətlidir. Mövcud fərqlərin meydana olması isə, eyni yuvadan olan səslərin reflekslərini araşdırmaq üçün material mənbəyidir.

Sait keçidlərində universalıya

Nitq səsləri ümüddil hadisəsidir. Yəni bütün dillərdə nitq səsləri mövcuddur. Fərq bu səslərin fizioloji -akustik xarakterinə aiddir. Nitq səsləri bütün dillərdə özünəməxsus səs yuvalarında dəyişir. Dillərin hamısında səs aparatı oxşarlığı vardır. Bu səs aparatında dil, dodaqlar, alt çənə, səs telləri fəal, digər üzvlər isə qeyri-fəaldır. Fəal üzvlər səs yuvalarında onların yerdəyişməsinə də təsir edə bilər. Bu dəyişmələr ümumilikdə nitqin təsirinə, ierarxiyasına, güclülük- zəiflik prinsipinə əsaslanan bir sistem daxilində baş verir. Belə dəyişmələr Azərbaycan dili materiallarında, daha geniş əhatədə isə türk dilləri materiallarında mövcud

olduğu kimi, başqa dillərdə də müşahidə edilir. Ümumi prinsipə əsaslanan bu dəyişmələr keçidlərdəki universliyalər kimi özünü göstərir. Sait universliyalərini aşağıdakı dil faktlarında müşahidə etmək olar:

A-o keçidi: atxod - otxod (tullantı), qlatok – qlotok (udum), aüenitğ - oüenitğ (qiymətləndirmək), abonent – obonent, avtamət – avtomat, vayna – voyna (müharibə) (rus).

O- u keçidi: arduous - a: djuəs ing.- (ağır, çətin), bostan – bustan (bostan), doşab – düşab - (doşab) (fars), bulğdozer – bulğduzer (rus).

O- ı keçidi: vıbor – vıbır (seçmə), vızov – vızıv (çağırış) (rus).

O – ü keçidi: bozorg- büzürk (böyük), dorost- dürüst (doğru), donya – dünya (fars).

A-ə keçidi: abandon - əbaəndən (tərk etmək), abase - əbeis (alçalmaq), abdomen – abdəmən (qarın boşluğu) (ing.), aşpəz – aşpaz (fars), bəqqal –baqqal (ərəb).

A –i keçidi: mine-main-mina, daining – dininq (yemək) (ing.)

O –ö keçidi: qohər – gövhər (fars).

E- i keçidi: del –dil (ürək), aqel –aqıl (ərəb), alğveolı – alğviolı (yuvaq) (rus).

Saitlərin fonomorfolojiyası

Saitlərin fonomorfolojiyasını iki əsas istiqamət üzrə müəyyənləşdirmək olar: a) sait səslərin söz və şəkilçilərdəki mövqeyi, b) sait səslərin söz daxilindəki tarazlığı (ardıcılığı).

a) sait səslərin söz və şəkilçilərdəki mövqeyi.

Sait səslərin söz tərkibindəki mövqeyi onların işlənmə yeri ilə müəyyənləşdirilir. Şəkilçilərdəki mövqeyi isə şəkilçi variantlarının yaranmasında saitlərin iştirakı ilə təyin olunur.

Saitlərin söz tərkibindəki mövqeyi.

Azərbaycan dilinin saitləri sözün müxtəlif yerlərində işlədilir. Sait səslərin söz tərkibində işlənməsinin ümumi mənzərəsini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

A saiti

A saiti Azərbaycan dilindəki sözlərin bütün mövqələrində işləyə bilər. *A saiti* təkhecalı sözlərin həm əvvəlində, həm də ortasında işlədilir: *al, at, as, ay, ağ, aş, aç, az, ad, an, art, alt: qal, qır, qaş, qaç, yat, yay, yad, yaş, yal, yar, yan, yağ* və s.

A saiti təkhecalı müstəqil mənalı sözlərin sonunda işlədilmir. İlk təkhecalı sözlərin sonunun saitle bitməsi ehtimalına görə *a* saitinin həmin mövqedə işlənməsi fonomorfoloji fakt kimi mövcud deyildir. Təkhecalı söz sonunda sait vapsə, həmin söz ayrı-ayrı fonomorfoloji hallarda işləndikdə, yəni sözə saitle başlayan şəkilçi qoşulduqda, sonuncu saitin izi görünməyə başlayır. *A* saitinə dair belə bir fakt dilimizdə mövcud deyildir. *A saiti ha!, ba!* kimi təəccüb bildirən nidaların sonunda işlədilir.

A saiti iki və çoxhecalı sözlərin sonunda işlədilə bilər. Bu fakt ona görə mövcuddur ki, təkhecalı kökün sonundakı hecalar keyfiyyətə şəkilçi funksiyalıdır. Bu o deməkdir ki, *a saiti* təkhecalı kök sonunda yox, kökə qoşulan şəkilçi funksiyalı morfemlərin sonunda işləyə bilər: *dara, qara, yara, qora, sıra, çala, ağla, saxla, yoxla, ara, hara, ora, ata, ana, xala, oxşa, baba, qoca, ağla, yoxla* və s.

İkihecalı bu cür sözlərdən ilkin kök - şəkilçi tərkibini ayırmaq çətinidir. Belə sözlərdə kök və şəkilçinin təhlili, kökün mənasının, şəkilçinin funksiyasının itməsi, lakin onların birlikdə yeridən mənalılaşması etimoloji araşdırma baxımından maraqlıdır.

A saiti, eyni zamanda, kök və şəkilçi tərkibinə bölünən sözlərin də sonunda işlədilir: *yağ-yağla, bağ-bağla, qarala-qarala, baş- başla, tuş -tuşla, yara - yarala, para - parala, qondar - qondarma, sıra - sırala* və s.

Azərbaycan dilinin öz sözlərində *a* saiti adi qaydada tələffüz olunduğu halda, alınma sözlərdə onun uzun tələffüzü də saxlanılır: *maaş, maarif, tarif, saat* və s. Belə sözlərdə *a* saitinin uzun tələffüzünü nümayiş etdirmək üçün uzanan səs iki *a* işarəsi ilə yazılır. Uzun (qoşa) *a* saiti iki müstəqil fonem funksiyası daşıyır. Bu sözlər mənbə dildə iki *a* ilə yazılmır. Azərbaycan dilində sözün tələffüzü mənbə dildəki variantla uyğunlaşdırıldığı üçün uzanma normal hal kimi nəzərə alınır. Çünki bu sözlər bir *a* ilə yazıldıqda mənbə dildəki adekvatından uzaqlaşır və mənacə aydın olmur.

Dilimizdə ərəb və fars mənşəli bəzi sözlər də vardır ki, onlarda *a* saiti uzadılsa da bir işarə ilə yazılır: *ali, alim, adil, sərmayə, kainat, maliyyə, səmayə, aqibət, aqil, aram, ahəng, adi, natəvan* və s.

Belə sözlərdə *a saiti* Azərbaycan dili orfoqrafiyasına müvafiq olaraq bir işarə ilə yazılır. Yazı normasının sabitliyini saxlamaq baxımından həmin tipli sözlərdə *a* saitinin iki işarə ilə yazılmasına ehtiyac görülmür.

I – saiti.

Azərbaycan dilində *ı* saiti söz əvvəlində işlənilmir. Sait səsin söz əvvəlində işlənməsinə etimoloji cəhətdən yanaşmaq lazımdır. İlk köklərin əvvəlinin saitle başlanması ehtimalına görə söz əvvəlindən samit düşdükdə onun funksiyası saitə keçir. Azərbaycan sözlərində *ı* saiti ilə bağlı belə bir məqama rast gəlmək olmur. Hətta türk dilləri ilə müqayisədə ilk hecasında *ı* saiti işlənən sözlərin əvvəlindən samit ixtisar olunduğu ehtimal edilən sözlərin Azərbaycan dili variantında belə *ı* başlanğıcı olan vahidlərə təsadüf edilmir. Bu onunla izah edilə bilər ki, *ı* saiti dılarxası, qapalı damaq saiti olduğu üçün Azərbaycan dilinin nitq prosesində ağırlıq törədir. Bu ağırlıq ona görədir ki, *ı* saitindən sonra söz tərkibində işlənə bilən *a* və *ya* *ı* saitləri birinci *ı* saitinin intensivliyini çətinləşdirir. Nəticədə ilk *ı* saiti keyfiyyətə asan deyilən başqa variantla əvəzlənməli olur. Məsələn, türk dilindəki *yıldız, yıldırım,*

yılan, yıl, türkmən dilindəki yılı (ılıq), başqırd dilindəki yılı (ılıq) yıldız kimi sözlərin Azərbaycan dilindəki adekvatları ulduz, ildırım, ilan, il, ilq variantlarından ibarətdir. Azərbaycan dilinin lokal nitq areallarında da həmin sözlərin əvvəlində y samiti işlədilən variantları vardır: yıl (Naxçıvan), yıldız (Qazax), yıldırım, yılxi (Qax) və s.¹

Nitqin daimi asanlaşma tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilində həmin sözlərin əvvəlindəki y samiti ixtimar olunmuşdur. Bu halda ı saiti söz əvvəlində tələffüz çətinliyi ilə üzləşdiyi üçün asan variantla çevrilir. Məsələn, yıldız sözündəki ı saiti u ilə əvəzlənir (ulduz), *yılan, yıldırım, yıl, yılı* (q), *yılxi* kimi sözlərdə isə i variantı üstünlük təşkil edir. (ildırım, ilan, il, ilq, ilxi).

Azərbaycan dilində ı saiti sözün başlanğıcında norma olmadığı halda türkmən dilində ı başlanğıcı müşahidə edilir. Hətta ı başlanğıcına mili sözlərlə yanaşı alınma sözlərə də rast gəlmək olur: *ışiq* (ışiq), *ıssı* (isti), *ıqlan* (elan), *ılm* (elm).

Azərbaycan dilinin Qərb arealına məxsus lokal nitqində də *ışiq, ilq, ildırım* kimi sözlərin *ışiq, ilq, ildırım* kimi variantlarının işlənməsinə təsadüf edilir.

Azərbaycan dilində ı saiti norma kimi təkhecalı söz tərkibində işlədilir: *qır, qış, qıl, qız, qın, qıt, qıç*.

Azərbaycan dilində ı saiti iki və çoxhecalı sözlərin də tərkibində işlədilir: *qısa, qıraq, qırıq, çarıq, darıx, karıx, qışqır, qaldır, yağdır, qarışdır, qarışıq, qırışq* və s.

Azərbaycan dilində ı saiti təkhecalı söz sonunda işlədilmir. Bu o deməkdir ki, təkhecalı söz sonunda ı saiti fonomorfoloji funksiyaya malik deyildir. İki və çoxhecalı sözlərin sonunda ı saitinin iştirakı sözün şəkilçi hissəsində bu saitin fonomorfoloji funksiyasını göstərir.

Azərbaycan dilində ı saitinin uzun tələffüzünə təsadüf edilmir.

¹ M. Şirəliyev, Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 99.

I səsi intensiv şəraitdə təkhecalı ifadə sonunda işlədilir: hı...

O saiti.

O saiti sərbəst şəkildə təkhecalı kök timsalında üçüncü şəxsin təkini bildirir. *O* saiti eyni zamanda, təkhecalı sözlərin əvvəlində də işlədilir: *ov, od, ol, ox, ot, on*. *O* saiti həmçinin iki və çoxhecalı sözlərin ilk hecalarında işlədilir: *oba, ovçu, oğlan, oğlaq, oylaq, oynaq, orta, oymaq, otur, ora, orta, oyuncaq, oduncaq, olacaq, ortalıq, ovalıq, oynatmaq, oyatmaq* və s.

O saiti sözün ikinci hecasında ümumi norma hesab edilmir. İkinci hecada işlədilmədiyi halda, *o* saiti sonrakı hecalarda da işlədilmir. Bunun əsas səbəbi odur ki, Azərbaycan dilində sözün bütün mövqelərində açıq dodaq tələffüzü nitqin asanlaşma tələbi ilə uyğun gəlmir. Nitq daim asanlaşma tələb etdiyi üçün söz tərkibində dilarxası açıq dodaq saiti ardıcıl işlənmə bilmir. Eyni zamanda, sözün birinci və ya əvvəlki hecalarında başqa saitlər işləndiyi halda, sonrakı hecalarda *o* saiti işlədilmir. Bununla belə, *o* saitinin söz tərkibindəki ardıcılığına tandeminə və ümumiyyətlə, ikinci hecadakı işlənməsinə lokal nitqdə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Qərb nitq arealının bəzi lokal şivələrində *o* saitinin həmin xüsusiyyətinə aid faktlar mövcuddur. Bunlar başlıca olaraq aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə edilir: *olor* (olur), *yoror* (yorur), *doyor* (doyur), *quror* (qurur), *duror* (durur), *quruyor* (quruyur).

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu faktlar lokal xarakterli olduğu üçün ancaq öz arealında norma sayıla bilər. Ümumi xarakterli olmadığı üçün həmin faktlar dil norması səviyyəsində deyildir. Göründüyü kimi, lokal nitq faktı olmasına baxmayaraq *o* saiti sözün ikinci və sonrakı hecalarında da özünə yer tapa bilər. Ancaq tələffüz asanlıqına olan tələb həmin səsin bu mövqelərdə norma kimi işlənməsinə yol vermir. Sözün ikinci hecasında *o* saitinin

iştirakına, ancaq bir neçə sözün tərkibində monolitləşmiş şəkildə rast gəlmək olar: *oxlov*, *arov*, *qırov*, *qarov*, *buzov*, *qaşov*.

Bəzi tədqiqatlarda sözün tərkibindəki- *ov* hissəsinin mənşəcə – *aqu-əku* morfemindən törədiyi göstərilir.¹ Lakin *o* saitinin ikinci hecadakı lokal xarakterini nəzərə alaraq demək lazımdır ki, *o* saitinin ikinci hecaya düşmək imkanları mövcud faktlarda təsdiq edilmir. Sadəcə nitq intensivliyi bu saitin ikinci və sonrakı hecalarda işlədilməsini məhdudlaşdırmışdır.

O saitinin ikinci və sonrakı hecalarda yer tutması özbək və qırğız dillərinə aid nümunələrdə də təsdiq edilir: *botkok* (bataq), *boşok* (başaq), *bokmok* (baxmaq), *buzok* (buzov), *oşirmok* (qaldırmaq), (özbək), *bozkıroo* (qırov), *boşo* (burax), *dorbo* (torba), *jorqo* (yorğa), *joqoru* (yuxarı), *tomolok* (dəyirmi) (qırğ).

Görünür, ikinci və sonrakı hecalarda *o* saiti daha geniş areala yayılmaq imkanlarına malik olmuşdur. Lakin nitq intensivliyi bu imkanları məhdudlaşdırmışdır. Ona görə türk dillərində *o* saitinin ikinci və sonrakı hecalarda mövcud işləkliyi intensiv deyildir.

O saiti təkhecalı söz sonunda da işlədilmir. Çünki həmin mövqedə fonomoroloji funksiya daşımır. Yalnız imitativ şəraitdə *o* saiti təkhecalı ifadəyə daxil olur: *ho –ho*

U – saiti

U saiti təkhecalı sözlərin başlanğıcında işlədilə bilir: *ud*, *uç*, *un*, *uy*, *um*. *U* saiti, həmçinin, iki və çoxhecalı sözlərdə də işlədilir. Bu o deməkdir ki, *u* saiti sözün şəkilçi hissəsində işlənmə imkanlarına malikdir: *uzun*, *uğur*, *uyğun*,

¹ Бах. В.И. Асланов. О путях установления первичных корней слов с непродуктивными аффиксами в тюркских языках (на материале азербайджанского языка) -Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965. С. 114-133.

quru, quzu, duru, quyu, çuxur, qurucu, quruculuq, uğursuzluq, quduzluq, yumruluq.

U saiti ona görə sözün bütün hecalarında işlədilə bilir ki, bu saitin tələffüzü nitqin intensivliyi tələblərinə cavab verə biləcək səviyyədədir.

U saiti *a, ı, o* saitlərindən fərqli olaraq təkhecalı söz sonunda fonomorfoloji funksiya daşıya bilir. Odur ki, dilimizdəki *bu, su* və *yu* sözlərinin sonunda *u* saitin işlədilməsi norma hesab olunur. Təkhecalı söz sonunda sait *o* məqamda işlədilir ki, həmin sait fonomorfoloji funksiya daşısın. Daha dəqiq desək, söz sonundan ixtisar olunmuş samitin funksiyasını öz üzərinə götürmüş olsun. Bu kimi sözlərə aid belə bir fakt da maraqlıdır ki, həmin sözlərə saitle başlayan şəkilçi qoşulduqda itmiş samitin izi üzrə çıxmış olur. Məsələn, *su, yu* və *bu* sözlərinə saitle başlayan şəkilçi qoşulduqda itmiş samitin izi *y* və *n* samiti şəklində üzə çıxır : *su -suyu-suyun: yu-yuyun-yuyur: bu-buna-bunda.*

Adekvat dil faktlarını müqayisə etdikdə bəzi hallarda *y* reliktinin *ğ, q, v, b* kimi variantlarının da mövcudluğu müşahidə edilir. Məsələn, *su* sözünün çuvaş dilində *çuv, tuva* dilində *çuq*, özbək, türkmən dillərində *çuv*, uygur dilində *suğ*, qədim türk mənbələrində sub variantları vardır. *Yu* sözün türkmən və özbək dillərində *yuv* variantlarına təsadüf edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sözlərin sonunda işlənmiş affiksəl xarakterli samit səs yumşalaraq öz affiksəl mövqeyini itirdikdə söz daxilindəki saitin üzərinə yeni funksiya düşür. Ancaq itmiş səsin yeri söz sonuna saitle başlayan şəkilçi qoşulduqda müvafiq reliktlə doldurulur. *Bu* sözün son samiti lokal nitqdə *y* samiti ilə də ifadə olunur: *muyi(bunu).*

E – saiti.

E saiti təkhecalı sözlərin başlanğıcında işlənir: *el, ev, et, eş, en.*

E saiti, həmçinin, iki və daha çox hecalı sözlərin də əvvəlində işlədilir : *elçi, evdar, ertə, erkən, erkək, erkəc, evlən, eşit, eşələn, endirmək* və s.

E saiti sözün birinci hecasına da dlaxil olaraq işlədilir: *getmək, geymək, geyinmək, geydirmək, demək, dedirmək, teyləmək, çeynəmək, çeşidləmək*.

E saiti sözün ikinci və sonrakı hecalarında norma kimi işlədilmir. Bu o deməkdir ki, *e* saiti dilortası tələffüzlü olduğu üçün, sözün sonrakı hecalarında nitq intensivliyinin tələblərini ödəmir. Lakin Qərb qrupuna məxsus lokal nitq arealında *e* saitinin ardıcılığına rast gəlmək olur: *geder, deyer, seçer, ener* və s.

E saiti həmin arealda, həmçinin, əvvəldə hansı saitin işlənməsinə baxmayaraq sonrakı hecalara daxil ola bilər: *danışer, gətirer, gələr, çəker, bilmer, eşider*.¹

E saitinin ikinci və sonrakı hecalarda işlədilməsi ancaq lokal nitq üçün norma sayıla bilər. Ümumi dil səviyyəsində *e* saiti ikinci və sonrakı hecalarda norma deyildir. *E* saitinin ikinci və sonrakı hecalarda işlədilməməsi həmin saitin söz tərkibindəki yerinin göstəricisidir. Lokal faktlarda sözün başqa hecalarında *e* saitinin işlənmək imkanları mövcuddur. Lakin nitqin asanlaşması tələbi bu imkanların məhdudlaşdırılmasına səbəb olur.

E saiti təkhecalı bəzi sözlərin də sonunda işlədilir: *de, ye*. Belə təkhecalı kök sözlərin mövcudluğu söz sonundan müvafiq samitin ixtisar edilməsi ehtimalını söyləməyə imkan verir. Belə ki, məsələn, *de, ye* sözlərinə saitle başlayan şəkilçi qoşulduqda itmiş samitin izi Azərbaycan dilində *y* relikti ilə üzə çıxır: *de-deyir, deyəcək; ye-yeyir, yeyəcək*.

¹ Bax Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s. 25.

Türkmən dilində *de* və *ye* sözlərinin sonunda *y* relikti saxlanılır: *diy*(de), *iy* (ye). Qazax dilində isə *y* relikti *q* ilə ifadə olunur: *deq* (de).

Mümkündür ki, türk dillərinin ayrı-ayrı areallarında həmin relikt *ğ*, *b*, kimi başqa variantlarda da ifadə olunsun. Yəni ki, başqa variantlar istisna deyildir.

Ə saiti.

Ə saiti təkhecalı kök sözlərin əvvəlində işlədilir: *əl*, *ət*, *əy*, *əz*, *əm*, *ək*, *ər*.

Ə saiti iki və daha çox hecalı sözlərin də əvvəlində işlədilir: *ətək*, *əmək*, *əkin*, *əyin*, *əyil*, *ərit*, *ərik*, *ərk*, *ərinti*, *əyinti*, *əməkçi*, *əkinçi* və s. Ə saiti iki və çoxhecalı sözlərin sonrakı hecalarında da həm ardıcıl, həm də müstəqil işlədilir: *əylən*, *əylənmək*, *ələmək*, *ələtmək*, *mələrti*, *dincəlmək*, *dinləmək*, *dindirmək*, *dişləmək* və s.

Ə saitin ikinci və sonrakı hecalara sərbəst çıxışı bu saitin nitqə məxsus asanlaşma tələblərinə uyğunluğunun göstəricisidir.

Ə saiti təkhecalı nə sual əvəzliyinin sonunda da işlədilir. Kök sözün sonunda ilkin samit işlənməsini təsdiq edən faktlara istinadən demək olar ki, *nə* sözünün sonundan da nitqə görə müvafiq samitin ixtisarlaşması ehtimalı mövcuddur. Belə ki, *nə* sözünə saitle başlayan şəkilçi qoşulduqda ilkin samitin relikti *y* samiti şəklində bərpa olunur: *nə -nəyi*, *nəyin*, *nəyim*.

Nə sözünün sonuna aid olan ilkin samit relikti tuva dilində *q*, özbək və türkmən dillərində *m* relikti ilə ifadə olunur. *Çüq* (tuva), *nem* (a) (türkmən), *nim* (a) (özb).

Türk dillərində belə variantların mövcudluğu ayrı – ayrı areallarda digər variantların da mövcudluğunu istisna etmir.

İ saiti

İ saiti təkhecalı kök sözlərin əvvəlində işlənir: *it, iy, iş, iç, il, iz*.

İ saiti iki və daha çox hecalı sözlərin tərkibində də həm ardıcıl, həm də müstəqil işlədilir: *iri, iyi, ilik, indi, kiçik, kimi, dilim, dilik, didik, dəli, dəmir, gəmir, gəlir, ilişik, didişir, tələsik, gəmmək, gətirmək*.

İ saitinin söz tərkibində müstəqil işlənməsi onun nitq intensivliyi tələblərinə uyğun olduğunu göstərir.

İ saiti təkhecalı söz sonunda müstəqil fonem funksiyasında işləyə bilmir. Ancaq lokal nitqdə təkhecalı söz sonunda *i* saiti *e* saitinin əvəzedicisi kimi çıxış edir: *di* (de), *didim* (dedim), *diyir* (deyir) (Şərq nitq arealı) *yi* (ye), *yidim* (yedim), *yiyr* (yeyir), (Qərb nitq arealı)

İ saiti təkhecalı imitativlərdə də işləyə bilər: *hi, hi-hi*.

Ö saiti:

Ö saiti təkhecalı kök sözlərin əvvəlində işlənir: *öd, ön, öl, öz, öt, ölç, ört*.

Ö saiti, həmçinin iki və daha çox hecalı sözlərin birinci hecasında işlənir: *ödəmək, ölçmək, ocaşmaq, özül, dözümlü, döyülmək, döndərmək, tökülmək, törəmək, çökək, çörəkçi, böyütmək, böyülmək, böyrək* və s.

Ö saiti ümumi norma kimi iki və çoxhecalı sözlərin sonrakı hecalarında işlədilmir. Bu ondan irəli gəlir ki, dilarxası açıq dodaq *o* saitində olduğu kimi, dilönü açıq dodaq *ö* saitində də nitq məxsus asanlaşma tələbi öz təsirini göstərir. Yəni *ö* saitinin iki və çoxhecalı sözlərin sonrakı hecalında norma kimi işlənməsi ona görədir ki, həmin mövqələrdə *ö* saiti nitq asanlaşma tələblərini ödəyə bilmir. Ancaq Azərbaycan dilində bəzi monolitləşmiş sözlər vardır ki, onların ikinci hecasında *ö* saitinin işlənməməsi həmin sözlər həddində norma sayılır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: *kösöv, bülöv, köntöy, kötöy, bənövşə, gülöyşə*.

Ö saitinin ikinci və sonrakı hecalarda işlənməsinə Qərb nitq arealının lokal şivələrində də rast gəlmək olur: *örtör* (örtür), *döyülör* (döyülür), *öröllər* (hörürlər), *örtör* (örtür), *görör* (görür), *gözdöm* (gözləyim), *söylöm* (söyləyim), *köçmör* (köçmür), *tökörük* (tökürük), *götürördük* (götürürdük)¹

Ö saiti sözün ikinci və sonrakı hecalarda yalnız işləndiyi lokal arealda nitq normasıdır. Digər areallarda bu norma öz funksiyasını itirir. Ö saitinin ikinci və sonrakı hecalarda işlənməsi, xüsusən, qırğız və Altay (oyrot) dillərində norma səciyyəlidir. köllördö (göllərdə), öböqönnör, örtök (ördək)², бүкмолө (bükmək), көпүрө (körpü), көйнөк (köynək), көşөкө (pərdə), көйөө (kürəkən), өркөч (hürküc), өлмөкцө (hörgüçü)³.

Bu nümunələrə əsaslanaraq demək lazımdır ki, ö saiti fonetik cəhətdən sözün müxtəlif yerlərində işlənmə hüququna malikdir. Lakin nitq bir çox hallarda bu imkanları məhdudlaşdırır. Qırğız və Altay (Öyrot) dillərində isə nitq özü ö saitinin ikinci və sonrakı hecalarda işlənməsinə maneə törətmir. Başqa sözlə, həmin dillərdə ö nitqdə intensivləşərək sözün ikinci və sonrakı hecalarında işlənmək imkanlarını qoruya bilmişdir.

Ö saiti təkhecalı kök sözlərin sonunda da işlədilmir. Bu o deməkdir ki, təkhecalı kök sözün sonunda ö saitindən sonrakı samit ixtisarlaşmaya çox da meyilli olmamışdır. Məsələn, deyək ki, tərkibində ö işlənən, sonu yumşaq tələffüzlü y samiti ilə bitən sözlər müstəqil şəkildə y samitini mühafizə edir: *döy*, *söy*, *göy* və s.

Şifahi nitqdə isə bəzi hallarda belə sözlərin sonuna saitle başlayan şəkilçi qoşulduqda y saitinin zəifləməsi

¹ Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967. S. 23-24.

² Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri Bakı, 1967, s. 23-24.

³ M.Yusifov. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2001, s. 248.

müşahidə edilir: *döy-döyər-döər, söy-söyər-söər, göy-göyər-göər*. Ancaq belə hal intensiv xarakter daşımadığı üçün *y* samitinin zəifləməsi lokal nitqə görə səciyyəvi sayıla bilər.

Ö saiti bəzi təkhecalı imitativlərin sonunda işlədilə bilər: *bö..., mö...*

Ü saiti

Ü saiti təkhecalı kök sözlərin əvvəlində işlədilir. *Ün, üz, üç, üst.*

Ü saiti, həmçinin iki və çox hecalı sözlərin də tərkibində işlədilir: *ünlü, üzlü, üzgüçü, üstəlik, bürünmək, bürüşmək, bürkülü, bükülü, düyünlü, düyünçə dürtüşdürmək, götürmək, döyüşmək, görünüş* və s.

Sözün müxtəlif yerlərində *ü* saitinin işlənməsi dilöünü qapalı dodaq tələffüzünün nitq intensivliyi tələblərinə uyğunlu-ğunu əks etdirir.

Ü saiti təkhecalı kök söz sonunda iştirak etmir. Bu o deməkdir ki, daxilində *ü* saiti iştirak edən təkhecalı kök söz sonundakı samit ixtisarlaşmaya meylli deyildir. Müqayisə üçün nəzərə almaq lazımdır ki, məsələn, *küy, çüy, düy*, kimi sözlərə saitle başlayan şəkilçi qoşulduqda belə *y* samitində güclü zəifləmə baş vermir: Buna görə də *küy, çüy* kimi sözlərdə ümumiyyətlə *y* samitinin zəifləməsi müşahidə edilmir: *küy -küyü, çüy-çüyü, düy-düyün*.

Mümkündür ki, bəzi lokal nitq şəraitində *düyün* sözü *düün* kimi tələffüz edilsin. Ancaq bu ümumi dil normasına təsir etmək gücündə deyildir.

Ü saiti təkhecalı imitativlərində işlənə bilər: *dü..., zü...*

Beləliklə, sait səslərin sözlərdəki iştirakına dair aşağıdakı nəticələri ümumiləşdirmək olar :

1) nitqin asanlaşması tələbinin təmin olunmasında damaq saitləri aparıcı yer tutur. Nitqin asanlaşmasının təmin olunmasında həm açıq və həm də qapalı damaq saitlərinin fəallığı müşahidə edilir.

2) *e* – saiti açıq damaq tələffüzlü olmasına baxmayaraq dilortası məxrəcə aiddir. Dilortası tələffüz məxrəcinə malik olan *e* saiti sözün ikinci və sonrakı hecalarında nitqin asanlaşma tələblərinə cavab verə bilmir. Ona görə də həmin mövqelərdə *e* saitinin intensivliyi məhduddur.

3) nitqin asanlaşması həmçinin, qapalı dodaq saitləri ilə də təmin olunur. Buradan aydın olur ki, qapalı dodaq saitləri nitqin intensiv olmasına maneçilik yaratmır, əksinə, nitqin asanlaşma tələbinin ödənilməsində damaq saitlərindən də geri qalmır.

4) nitqin asanlaşması baxımından açıq dodaq saitləri sözün ikinci və sonrakı hecalarında fəal deyildir. Çünki onların həmin mövqedə işləmə bilməsi nitqin intensivliyini təmin edə bilmir.

5) təkhecalı söz sonunda *u*, *e*, *ə* saitlərinin fonomorfoloji funksiyası kök sonuna məxsus ilkin samitin düşməsi ilə baş verir. İxtisar olunması ehtimal edilən samit səs müxtəlif nitq areallarında müvafiq reliktlərlə ifadə olunur. Məsələn, *su* sözündə *q*, *ğ*, *v*, *y*, *yu* sözündə *v* *bu* sözündə *n, y*; *de, ye* sözlərində *q*, *y*; *nə* sözündə *y*, *m* kimi reliktlər bərpa oluna bilir. Nitq areallarında digər müvafiq variantların mövcudluğu da istisna deyildir.

Saitlərin şəkilçi tərkibindəki mövqeyi

Sait səslərin şəkilçi tərkibində də özünəməxsus mövqeyi vardır. Belə ki, bəzi saitlərin söz tərkibində işlənməsinə görə şəkilçilər iki varianlı, bəzi saitlərin iştirakına görə dördvariantlı növlər vardır. Bəzi şəkilçilər də vardır ki, onlar tərkibdəki saitlərin xarakterindən asılı olmayaraq birvariantlı şəkildə formalaşır.

Azərbaycan dilindəki doqquz saitin hər biri müvafiq şəkilçi tərkibində işləmə bilər. Ancaq, bütün saitlərin iştirakı

ilə düzələn şəkilçilər intensiv deyildir. Şəkilçi tərkibində intensiv işlənən saitlər açıq dodaq və qapalı damaq-dodaq saitlərindən ibarətdir. Açıq saitlərdə *a* və *ə* saitlərinin iştirakı ilə düzələn şəkilçilər intensivdir. Tərkibində həmin saitlərin işləndiyi şəkilçilər ikivariantlı olur. Belə şəkilçilər həm sözdəyişdirici, həm də sözdüzəldici xarakterlidir. Məsələn, yönlük, yerlik, çıxışlıq hal şəkilçilərinin tərkibində *a* və *ə* saitləri işlənir: - *a*, - *ə*, - *da*, -*də*, *dan-dən*

Kəmiyyət şəkilçiləri də ikivariantlıdır: - *lar*, -*lər*. Qəti gələcək, qeyri qəti gələcək və xəbərlik şəkilçilərinin birinçici və ikinci şəxsində də ikivariantlı şəkilçilər işlədilir: - *acaq*, - *əcək*, - *ar*, -*ər*, -*am*, - *əm*, -*san*, - *sən*.

Sözdüzəldici şəkilçilərin də bir qismi ikivariantlıdır: - *caq*, -*cək*: *utancaq*, *bürüncək*, - *anaq*-, -*ənək*, *boğanaq*, *döyənək*; - *ça* – *çə*: *meydança*, *qazança*; *lan*, - *lən*: *ağıllan*, *şübhələn*: *laş*, - *ləş*: *sözləş*, *birləş*; - *ar*-, -*ər*: *bozar*, *göyər*.

İkivariantlı sözdəyişdirici şəkilçilər samitlə bitən sözlərə qoşulduqda variantlarda kəmiyyət artımı olmur : *daş*, *daşa*; *ev-evə*; *daş-daşda*, *ev-evdə*, *daş-daşdan*, *ev- evdən*.

Saitlə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə iki sait arasına nitqi tənzimləyən bir samit daxil olur. Ona görə də ikivariantlı şəkilçilərin dörd cür yazılışı meydana çıxır. Məsələn, deyək ki, - *a* - *ə* şəkilçilərinin eyni zamanda *ya* – *yə*, - *an* – *ən* şəkilçilərinin – *yan*- *yən* variantları əmələ gəlir : *daş- daşa*, *ev-evə*, *orta-ortaya*, *küçə- küçəyə*, *yaz-yazan*, *düz-düzən*, *saxla-saxlayan*, *dinlə-dinləyən* və s.

Bu xüsusiyyət ancaq saitlə başlayan şəkilçilərə aiddir. Şəkilçi samitlə başladıqda isə saitlə və ya samitlə bitən sözlərə qoşulduqda əlavə variant yaranmır. – *da- də*: *susuda*, *səhra- səhrada*: *daş-daşda*, *ev-evdə*: *malı-məli*: *al-almalı*, *gəl-gəlməli*, *ye-yeməli*, *saxla-saxlamalı*.

Tərkibində qapalı -*ı*, -*i*, -*u*, -*ü* saitləri işlənən şəkilçilər isə dördvariantlı olur. Məsələn, yiyəlik, təsirlik hal şəkilçiləri, mənsubiyyətə aid birinci, ikinci və üçüncü şəxsin

cəmi, indiki zaman şəkilçiləri dördvariantlıdır. Yiyəlik halda *kitabın, dəftərin, yolun, gözün*; Təsirlik halda: *kitabı, dəftəri, yolu gözü*; mənsubiyyət kateqoriyasında- *yazımız, dəftərimiz, gözümüz*; indiki zamanda: *alır, gəlir, qurur, görür*.

Müvafiq hallarda bu şəkilçilərin səkkiz cür yazılışı da meydana çıxır. Məsələn, üçüncü şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi samitlə bitən sözə qoşulduqda şəkilçinin əvvəlinə tənzimləyici *s* samiti qoşulur. *Qarşısı, dərisi, quzusu, körpüsü*. Təsirlik hal şəkilçisi saitlə bitən sözə qoşulduqda şəkilçinin əvvəlinə tənzimləyici *n* samiti daxil olur : *darını, körpünü, quzunu, dərini*. (-i, -i, -u, -ü; -sı, si, - su, -sü; -ı, -i, - u, -ü; -nı, -ni, -nu, -nü).

Birinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisi samitlə başlayan sözə qoşulduqda şəkilçinin əvvəlinə tənzimləyici *ı, i u, ü* saitləri daxil olur: *kitabınız, dəftərimiz, yolumuz, körpümüz*. İndiki zaman şəkilçisi saitlə bitən sözə qoşulduqda şəkilçinin əvvəlinə tənzimləyici *y* samiti daxil olur: - *saxlayır, gözləyir, quruyur, sürüyür*. (-mız, -miz, - muz, -müz; -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz; -ır, -ir, -ur, -ür; -yır, - yir, -yur, -yür).

Şəkilçilərin bəziləri xüsusi sözə qoşulduğu üçün bir variantda yazılır. Belə şəkilçilər, bir qayda olaraq, sözdüzəldici xarakterlidir. Bunlara aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

- *daş: sirdaş, vətəndaş, yoldaş, məsləkdaş, əməkdaş. - man : qocaman*

-sal: qumsal

- qar: ucqar

-axlı: adaxlı.

Dilimizdə elə şəkilçi ünsürləri də vardır ki, onlar söz daxilində bir samit səslə təmsil olunurlar. Belə ünsürlər aşağıdakılardan ibarətdir:

Mənsubiyyət, birinci və ikinci şəxs tək: saitlə bitən sözdən sonra *m* və *n* ünsürləri *atam, anam, quzum, gözüm, atan, anan, quzun, gözün*

Şühudi keçmiş zamanda birinci və ikinci şəxsin təkində *m* və *n* ünsürləri: *gəldim, aldım, gördüm, qurdum, burdum: gəldin, aldın, gördün, qurdun. Birinci şəxsin təkində isə k, q ünsürləri işlədilir: aldıq, gördük, gəldik, qurduk.*

Saitlərin fonetik tarazlığı (ardıcılığı)

Azərbaycan dilində sait səslərin özünəməxsus ardıcılığı, ahəngdarlığı və ritmikliyi vardır. Dilçilik ədəbiyyatında samitlərin ardıcılığı ahəng qanunu adı ilə də verilir. Qanun adı ona görə deyilir ki, bu ardıcılıq bir sistem təşkil edir. Ancaq sistem daxili struktur elementlərin özləri nitqə görə sabit deyildir. Belə ki, məsələn, dilarxası saitlərin arasında yaranma yerinə görə bir ardıcılıq (sıra, tandem) olsada sözdaxili ardıcılıqda (saitlərin ahəngində) bu sistem bütün saitləri tam əhatə etmir. Belə ki, məsələn, diarxası sırada o –o, a –u dilortası sırada e –e, dilönü sırada ö –ö, ə –ö, i –ö, ü –ö saitləri intensiv ardıcılıq yarada bilməz. Yaxud, nitqə görə dilönü saitlər dilarxası saitlərin sırasına daxil ola bilir (i –ı, i –a, i –o) sistemdən kənar ardıcılıq isə yenidən nitqin özü tərəfindən normallaşdırılır. Sistemdəki pozulmaların yenidən normalaşması qanun tələbləri ilə ziddiyyət yaradır. Bundan başqa, bəzi eyni səslər heç də intensiv şəkildə bir-birini izləyə bilmir. Eyni sıradakı bəzi saitlər də bir-birini izləmir. Odur ki, saitlərin ahəngi onların ardıcılığı və sözdaxili fonetik tarazılıq kimi nəzərə alınmalıdır. Fonetik tarazılıq həm saitlərin ardıcılığını tənzim edən sistemdə həm də nitq vasitəsi ilə dəyişdirilmiş və yenidən normallaşdırılmış variantlarda ənənə yaradır. Sistemdə nitqə verilən güzəştlər saitlər ahənginin qanun fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Odur ki, saitlərdə ahəng

qanunu adı özünü bütünlüklə doğrulda bilmir. Saitlərin fonetik tarazılığı sözdaxili ritmiklik və ahəngdarlıq yaradır. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin musiqililik, ahəngdarlıq, axıcılıq və ritimlilik baxımından bənzərsizliyini təcəssüm etdirir. Sait səslərin müvafiq ardıcılıqla bir-birini izləməsi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, eləcə də klassik şeir üslubunda güclü bir poetizm yaratmışdır. Sait səslərin ardıcıl düzlüyü ilə müşayiət olunan poetik ənənələrin izlərini hələ qədim daş kitabələrin üzərində yazılmış mətnlərdə də görmək mümkündür. Məsələn, qədim türk şeir nümunələrinə dair aşağıdakı kimi faktlar saitlərin müvafiq ardıcılıqla düzümü baxımından maraqlıdır.

Adağı (ayağı) ud (öküz) adağı dəq
Belləri börü (qurd) belləri dəq
Yaqrı (çiyni) kiş (samur) yaqrı dəq
Göqüzü (köksü) aduq köküzü dəq erdi¹

Bu nümunələrdə dilarxası saitlərin dilarxası, dilönü saitlərin dilönü saitləri izləməsi xüsusi bir ahəngdarlıq və ritmlik yaradır.

Dilarxası və dilönü saitlərin müvafiq ardıcılıqla bir-birini izləyərək əsrarəngiz bir poetik ahəngdarlıq yaratmasını “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mətnindən də görmək olur:

Qarşı yatan qara dağlar
Qarıyıbdır, otu bitməz.
Qanlı-qanlı ırmaqlar
Quruyubdur, suyu gəlməz.
Tavla-tavla şahbaz atlar
Qarıyıbdır qulun verməz
Qızıl-qızıl dəvələr
Qarıyıbdır, köşək verməz¹

¹ A.M.Щербак. Огузنامه. Мухаббатнаме. М. 1959. С. 23.

¹ “Kitabi-Dədə Qorqud” Bakı, 1999, s. 60.

Sait səslərin ardıcıl işlənməklə poetizm yaratmasını nağıl və dastanların dilindəki aşağıdakı kimi standartlaşmış mətnlərdə də görmək olur;

Dərələrdən sel kimi
Təpələrdən yel kimi
Badeyi- sərsər kimi
Orda ayla, illə
Burda şirin dillə
Az getdi
Üz getdi
İynə yarım yol getdi.

Saitlərin müvafiq ardıcılıqda bir-birni izləməsini və ritmiklik yaratmasını atalar sözləri və zərbi-məsləllər kimi folklor nümunələrində də müşahidə etmək olur: Yaxşı yoldaş yaman gündə tanınar; Yaxşılığa yamanlıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir; Dost dosta tən görək, tən olmasa, gen görək; Anasına bax, qızını al, qırağına bax, bezini al. Saitlərin müvafiq ardıcılıqla bir-birini izləməsinə klassik şeir nümunələrində də rast gəlmək olur.

Məni candan usandırdı
Cəfadan yar usanmazmı?
Fələklər yaqndı ahimdən
Muradım şəmi yanmazmı?
Qamu bimarinə canan
Dəvayi-dərd edər ehsan
Neyçün qılmaz mənə dərman
Məni bimar sanmazmı?

(Məhəmməd Füzuli)

Saitlərin ardıcılığı dünya dilləri içərisində öz əənə-lərini daha çox, türk dilləri ailəsində saxlayır. Ancaq tədqiqatçıların bir etirafını da nəzərə almaq lazımdır ki, saitlərin ahəngdarlığı əənələri Azərbaycan dilində daha çox müşahidə edilir, qorunub saxlanılır. Tarixin ayrı-ayrı

mərhələ-lərində Azərbaycan dilinə icbari yolla başqa dillərdən bir çox substratlar daxil olsa da bunlar doğma dilin daxili sait nizamını, ardıcılığını və ritmikliyini poza bilməmişdir. Əksinə, bir çox hallarda dilimizə daxil olan əcnəbi sözlər Azərbaycan dilinin tələffüz -nitq ardıcılığına tabe edilmiş-dir. Məsələn, məarif sözü *maarif*, *saət* sözü *saat*, *əaqil* sözü *aqil*, *əarif* sözü *arif*, *təarif* sözü *taarif*, *məaş* sözü *maaş*, *məvalid* sözü *mövlud*, *mutən* sözü *vətən*, *məbaliğ* sözü *məbləğlər*, *məhmiz* sözü *mahmuz*, *məhparə* sözü *mahparə*, *məhmud* sözü *mahmud*, *məsarif* sözü *məsraf*, *məsaiib* sözü *müseyyib*, *mühərrəm* sözü *məhərrəm* kimi ifadə olunur.

Azərbaycan dilində dilarxası saitlərin dilarxası, dilönü saitlərin dilönü saitləri izləməsi daxili bir ardıcılıq nümunəsidir. Ancaq saitlərin özlərinin daxilində damaq saitlərinin damaq, dodaq saitlərinin dodaq, damaq saitlərinin dodaq saitlərini izləməsi faktları da vardır. Bütün bunları saitlərin hər birinin özünəməxsus ardıcıl sıralanma mənzərəsini əks etdirən nümunələrdən aydın görmək olar.

Dilarxası saitlərin ardıcılığı

Dilarxası saitlərin dilarxası saitləri izləməsi ümumi ardıcılıqdır. Bu ardıcılıq nitq vasitəsi ilə normalaşdırılmış, nizamlanmış və bütün dil daşıyıcılarının ümumi istifadəsinə verilmişdir. Saitlərin ahəngdarlığında yazılı və şifahi nitq normasının ümumi xarakteri daha canlı şəkildə təəcəssüm olunur. Hərçənd, bəzi lokal nitq şəraitində bu normadan kənara çıxma halları baş verir. Ancaq dilimizin yazı qaydaları həmin normaların sabit qalması üçün çox mühüm və etibarlı təminat mənbəyidir. Başqa sözlə, yazılı dil, şifahi nitqin çox mühüm dildaxili sərvət kimi yetişdirdiyi bu normanı qoruyub saxlamasının dayacağıdır.

Azərbaycan dilində dilarxası saitlərin ardıcılığı möhkəmdir. Ona görə də dilarxası sıraya dilönü sait qatışığı daxil olduğu məqamda bu ardıcılığın pozulması baş verir.

Bu faktlar, əlbəttə ki, azdır. Bunlar daha çox sözlərdə tarixən baş verən struktur dəyişmələri əsasında baş verir və tezliklə də nitq onları normaya çevirir. Normaya çevirir ona görə ki, başqa adekvat dəyişikliklər peyda ola bilməsin.

Dilarxası saitlərin ardıcılıq mənzərəsi aşağıdakılardan ibarətdir.

A saitinin ardıcılığı.

1. Sözü tərkibində *a* saiti *a* və *ı* saitlərini izləyir. Birinci hecada *a* işləndikdə ikinci hecada da *a* işlənir: *ara, ata, ana, ala, ağac, ayaq, alaq, qara, dara, aralı, qarala, qarmala, yarala, yaxala, axtarmaq* və s.

2. Sözü tərkibində birinci hecada *a* saiti işlədikdə ikinci hecada *ı* saiti işlədilə bilər: *ara-ayrı, aşıq, qaşiq, darı, darıx, yarıq, sarıq, çarıq, ath, yazı, ağır* və s.

3. Sözü tərkibində *a* saiti *a* və *ı* saitlərini izlədiyi üçün onların qarşılıqlı izləməsi də normaldır: *qarışqa, yarıma, darıxma, sarılma, atılma, ayırma, ayrılma, alınma, daşıma, çağıрма, qarışmaq, sarımsaq, yarışmaq* və s.

4. *A* saitindən sonra bəzi monolitləşmiş sözlərdə ikinci hecada *o* saiti də işlənə bilər: *alov, arov, qaşov, qarov* və s. Açıq dodaq saiti ikinci hecada nitq intensivliyi yarada bilmədiyi üçün başqa sözlərdə müşahidə edilmir.

5. *A* saitindən sonra bəzi monolit sözlərdə *u* saiti də işlədilir: *arzu, armud, axur* və s. Açıq damaq saitindən sonra qapalı dodaq saiti nitq intensivliyi tələblərinə cavab verə bilmədiyi üçün belə bir sait sırası ahəngdarlıq normasına çevrilə bilməmişdir.

I saitinin ardıcılığı

I saiti söz tərkibində *ı* və *a* saitlərini izləyir:

1. Sözü tərkibində birinci hecada *ı* saiti işləndikdə ikinci hecada da *ı* saiti işlədilir *qırıq, sınıq, yırtıq, cırıq, sırtıq, qıyıq, sıyıq, yığış, qazıl, qırmızı*.

2. Sözü birinci hecasında *ı* saiti işləndikdə ikinci hecada *a* saiti işlədilir: *çıraq, qıraq, qasa, sınaq, xırda*.

3. Sözüün tərkibində *ı* saitindən sonra *ı* və *a* işləndiyi üçün onlar qarşılıqlı şəkildə bir-birinin də izləyə bilər: *çıraqlı, sıralı, xırdalı, xırdaçı, sınaqlı, cığalı, sığallı*.

4. *I* saitindən sonra da bəzi monolitləşmiş sözlərdə *o* saiti işlənə bilər: *qırov, qıjov*.

O saitinin ardıcılığı

O saiti norma kimi *a* və *u* saitlərini izləyir.

1. *O* saiti açıq dodaq saiti kimi ikinci hecada ancaq monolitləşmiş sözlərdə bir-birini izləyə bilər: *oxlov, qoloy*.

O saitinin söz daxilində bir-birini intensiv izləyə bilməməsinin səbəbi ikinci (və sonrakı) hecada açıq dodaq saitlərinin işlənməsində nitq ardıcılığı yarana bilməməsi ilə bağlıdır.

2. Birinci hecada *o* işlənən sözlərin sonrakı hecalarında *a* işlənə bilər. *A* saiti ona görə ikinci (və sonrakı) hecada işlənə bilər ki, açıq damaq saiti sonrakı hecalarda nitq intensivliyini təmin edə bilər: *otaq, oraq, ocaq, ortaq, soraq, qoçaq, qoca, boyaq, oynaq, oyaq, qonaq, çomaq, çoban, dovşan, yovşan* və s.

3. Birinci hecada *o* saiti işləndikdə ikinci hecada *u* saiti intensiv işlənə bilər. Çünki *u* saiti ikinci hecada nitqin ardıcılığı tələblərini ödəyə bilər: *olur, otur, oyun, ovçu, odun, oyuq, qoyun, qotur, çopur, soyuq, sovur, dolu, toyuq* və s.

U saitinin ardıcılığı

U saitinin ardıcılığına *a* və *u* saitləri daxildir. *U* saitindən sonra *o* saiti isə bəzi monolit sözlərdə işlənə bilər.

1. *U* saitindən sonra söz tərkibində *a* saiti norma kimi işlənir. Çünki *a* saiti söz tərkibində nitq ardıcılığı tələblərini ödəyir: *uzaq, qucaq, qurşaq, yumaq, uşaq, durna, duzlaq* və s.

2. *U* saitindən sonra söz tərkibində *u* saiti intensiv işlənə bilər. Çünki *u* saiti ikinci hecada nitq ardıcılığı yaratmaq tələblərini ödəyir: *uzun, burun, quzu, duru, buruq, yumru, yumruq, buyur, buyruq, quyruq, tuluq, şuluq* və s.

3. *U* saitindən sonra bir sözdə *e* işlənir: *quzey*. Dilarxası saitlərdən sonra dilönü saitlərin norma kimi işlənməsinə başqa sözlərdə təsadüf edilmir.

Dilortası e saitinin ardıcılığı.

E saitinə aid ardıcılıqda *a*, *i* saitləri iştirak edir. *E* saitindən sonra *e* iştirak etmir, çünki, dilortası sait ikinci hecada nitq ardıcılığını yarada bilmir. Ancaq nitq areallarında *e-e* ardıcılığı müşahidə edilir: *geder*, *keçer*, *deyer*. *E* saitindən sonra *ö* işlənmir. Çünki dilortası saitdən sonra *ö* saiti tarazlıq yarada bilmir. *E* saitindən sonra *ü* saiti də nitq ardıcılığını yarada bilmir. Ona görə də dilortası *e* saitindən sonra işlənmir.

E saitinin ardıcılığına aid xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *E* saiti *a* saitini intensiv izləyə bilir: *gedər*, *becər*, *seçər*, *keçər*, *keçəl*, *ertə*, *demək*, *çeynə*, *keçə* və s.

2. *E* saitindən sonra *i* saiti intensiv işlənə bilir: *çevir*, *keçir*, *keçi*, *yeriş sevinc*, *deyim*, *gediş*, *eniş*, *yetiş* və s.

Dilönü saitlərin ardıcılığı

Ə saitinin ardıcılığı.

Ə saitindən sonra *a*, *i* saitləri intensiv işlənir. *Ə* saitindən sonra *e* işlənmir. Çünki ikinci hecada dilortası sait nitq tarazlığının tələblərini təmin edə bilmir. *Ə* saitindən sonra *ü* saiti də nitq ardıcılığı yaratmır. *Ə* saitindən sonra *ö* saitin nitq ardıcılığı çox zəifdir. Ancaq bəzi monolit sözlərin ikinci hecasında *ö* saiti işlənir. *Ə* saitindən sonra dilarxası *o* saitinə də bəzi sözlərə rast gəlmək olur. *Ə* saitinə aid ardıcılıq aşağıdakı kimi nümunələrdə təsbit olunur:

1. *Ə* saitindən sonra *a* saiti intensiv işlənir. *Ələk*, *amək*, *atək*, *kələk*, *kəpənək*, *təkər*, *tələs*, *tənək*, *tənə*, *tələ* və s.

2. *Ə* saitindən sonra *i* saiti intensiv işlənə bilir. *sərin*, *təmiz*, *əkin*, *bəri*, *əyin*, *dəmir*, *ərik* və s.

3. Ə saitindən sonra ö saiti bəzi monolit sözdə də işlədilir: *bənövşə, bənövşəyi*.

4. Ə saitindən sonra o saiti bəzi monolit sözlərdə işlədilir: *dəmrov, gərməşov*.

İ saitinin ardıcılığı

İ saitinə aid ardıcılığın yaranmasında ə, i saitləri intensiv işlənir. İ saitindən sonra dılarxası a,ı,o saitləri də bəzi monolit sözlərdə işlədilir. İ saitinin ardıcılığına aid xüsisiyyət-lər aşağıdakılardan ibarətdir:

1.İ saiti i saitini intensiv izləyir: *iri, iti, kişi, giriş, diri, dilim, dilin, kişik, kirpik, kilim*.

2. İ saitindən sonra ə saiti intensiv işlənir: *inək, ipək, çiçək, dilək, ilkən, işlək, işlənmək, dirsək, dirək*.

3. İ saitindən sonra bəzi monolit sözlərdə a saiti işlənir: *ilan, inam, inan, inanc, iraq, irmaq*.

4. İ saitindən sonra dılarxası o saiti də bəzi sözlərdə işlənir: *girov, sinov, sirtov, birovuz*.

5. İ saiti bəzi sözlərdə dılarxası ı saitini də izləyir: *ılıq, ışıq, ıldırım*.

6. İ saiti dilortası e ilə də yanaşır: *giley*

Ö saitinin ardıcılığı

Ö saitinin ardıcılığında ə, ü saitləri intensiv mşlənir. Ö saitindən sonra bəzi monolit sözlərdə ö saitinin də işlənməsinə təsadüf edilir.

1. Ö saiti normaya müvafiq olaraq ə saitini izləyir: *öyrən, öyrət, ödə, ödək, ördək, döşək, döşəmə, kölə, kömək, kövşən, kömək və s.*

2. Ö saitindən sonra ü saiti norma kimi işlənir: *könül, görüş, döyüş, dönüş, ötüş, bölüş, bölüm, döyük, tökül, söyüş, görünüş*.

3. Ö saitindən sonra ö saiti ancaq bəzi sözlərdə işlənir. Çünki ö saiti ikinci hecəda nitq ardıcılığı tələblərinə cavab verə bilmir: *kösöv, köntöy, kötöy*.

Ü saitinin ardıcılığı

Ü saitinin ardıcılığında ü və ə saitləri intensivdir. Ö və e saitləri isə ancaq bəzi sözlərdə işlənir :

1. Ü saitindən sonra ü norma norma kimi işlənir :
üzün, üzüm, ütü, tüstü, tülkü, düyü, düyün, sürü, sürün, çürü, çürük, külüng, yürür.

2. Ü saitindən sonra ö saiti bəzi sözlərdə işlədilir.
Bütöv, bülöv, gülöyşə və s.

3. Ü saitindən sonra e saitinə *güney* sözündə təsadüf edilir.

Beləliklə, saitlərin tarazlığının (ardıcılığının) ümumi mənzərəsi aşağıdakılardan ibarətdir.

A – a , a – ı – intensiv

A – o, a – u – zəif

A – ı, ı – a – intensiv

I – o, o – o – zəif

O – a, o – u – intensiv

U – u, u – a – intensiv

U – o – zəif

U – e – zidd

E – ə, e – i – intensiv

Ə – ə, ə – i – intensiv

Ə – ö – zəif

Ə – o – zidd

İ – i , i – ə – intensiv

İ – e – zəif

İ – a, i – o, i – ı – zidd

Ö – ə, ö – ü – intensiv

Ö – ö – zəif

Ü – ü , ü – ə – intensiv

Ü – ö, ü – e – zəif

Samit fonemlər

Samit səslər hava axınının nitq aparatında müxtəlif maneələrə rast gəlməsi ilə yaranır.

Nitq aparatında hava axınının rast gəldiyi maneələr eynicinsli deyildir. Ona görə də samit səslər hava axınının rast gəldiyi maneələrə müvafiq qaydada yaranır. Azərbaycan dilində ümumi nitq prosesi üzrə normalaşmış 24 samit fonemdən istifadə olunur. Dilimizdəki 24 samit səsin ifadəsi üçün 23 hərfi işarədən istifadə edilir. Dilimizdə *k* səsi öz sözlərimiz üçün müstəqil fonem səciyyəli olmadığından onun özünün xüsusi işarəsi yoxdur. *K* səsi müstəqil fonem kimi alınma sözlərdə işlədilir. Azərbaycan dilində kiril əlifbasından istifadə edilən vaxt da xüsusi olaraq *k* samiti üçün ayrıca bir işarə yox idi. Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində də *k* (*ka*) və *k* (*ke*) üçün ayrıca işarə olmamışdır. Elə ona görə də Azərbaycan yazısında kiril əlifbasından istifadə edərkən *k* üçün ayrıca işarə işlədilməmişdir. Azərbaycan yazısında latın əsaslı əlifbaya keçiddən sonra da (2001) ənənəyə uyğun olaraq *k* səsi üçün ayrıca işarədən istifadəyə lüzum görülməmişdir.

K səsi Azərbaycan dilində başlıca olaraq, rus və Avropa dillərindən alınmış sözlərdə işlədilir: *klub*, *komitə*, *komissiya*, *kompleks*, *kultivator*, *koordinat*, *kooperativ*, *traktor*, *taktika*, *praktik*, *sintetik* və s.

Fars dilində *K* (*ka*) ilə deyilən sözlər Azərbaycan dilində *K* (*ke*) ilə işlədilir: *kargozər* (*kargüzər*), *karxanə* (*karxana*) *kaftar* (*kaftar*). Azərbaycan dilinin lokal nitq arealında bəzi samit variantlarının da işlədilməsinə təsadüf edilir. Bunlar əsas etibarilə, aşağıdakılardan ibarətdir: *k*, *x'*, *n'* *ü*, *z*, *dz*.

Dilarxası *k* səsinə Zaqatala, Qax, Qazax areallarında təsadüf edilir: *Kupə*(*küpə*), *kağız*(*koğız*), *komak* (*kömək*), *yeka*(*yekə*) (*Zaq. Qax*), *kış*, *kıfıl*, *kuş*(*Qazax*).

X'(*uh'*) səsi dilarxası, novlu, *kar* samitdir. Şərqi arealından başqa digər areallarda həmin səsə rast gəlmək

olmur : kəhlux/, çörəx/, inəx/, kirpix/(Qazax, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan, Culfa).

N/ dilarxası, sonor kipləşən səsdir. Bu səs ya sağır (kar) *n*, ya da velyar *n* adlandırılır. N/ samiti Qərb nitq arealı üçün səciyyəvidir: man/a, san/a, sənin/, son/ra, an/rı.

Şəki, Zaqatala, Qax, Naxçıvan, Ordubad areallarında velyar *n* səsi burun tələffüzünə keçir: əlinə-ələa, mana-maa, əlini-əlını.

Ü dilönü novlu kar samitidir. Bu samit, başlıca olaraq, Ordubad arealında işlədilir; *üay-çay, üurak- çırax, üaxır- çaxır, üəltik- çəltik*.

Z^v dilarxası novlu cingiltili samitdir. Daha çox Qazax arealında işlədilir: *əzəli-əzəli, əzildi-əzildi, buz-buz*.

Dz – dilönü, novlu, cingiltili samitdir. Qazax, Naxçıvan, Ayrım, İsmayılı, Cəbrayıl şivələri üçün səciyyəvidir: *gəldzəm* (gələcəyəm), *dzorab* (corab), *udza* (uca), *badzı* (bacı), *badza* (baca).¹

Samit səslər də sait səslər kimi özünəməxsus tələffüz şəraiti ilə bir-birindən fərqlənir. Samitlərə aid tələffüz şəraiti onların yaranma yerlərindən, tələffüz üzvlərinin iştirakından, həmçinin, küy, səda və ton münasibətlərindən ibarətdir. Beləliklə, samit səslər tələffüz şəraitinə görə aşağıdakı kimi bölünür:

1. Yaranma yerinə görə

a) *boğaz samiti*

Azərbaycan dilində boğaz tələffüz yeri üçün bir samit səs vardır: *h*

b) *dilarxası samitlər*:

¹ Bax: M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 75-79.

Dilarxası samitlər dilin arxa hissəsinin yuxarı damağa qalxması şəraitində tələffüz olunur. Dilin arxasında tələffüz olunan samitlər bunlardır: *k, q, ğ, x*.

c) dilortası samitlər

Dilortası samitlərin tələffüzü zamanı dilin orta hissəsi yuxarı damağa doğru dartılmış vəziyyətdə olur. Bu şəraitdə aşağıdakı samitlər tələffüz edilir: *k, g, y*.

d) dil-diş samitləri

Dil-diş samitlərinin tələffüzü zamanı dil fəal üzv, diş nahiyyəsi isə tələffüz yeri olur. Dil dişlərə doğru ya sıxılmış, ya da toxunmuş vəziyyətdə olur. Eyni zamanda, dil müvafiq şəkildə ya aşağı, ya da yuxarı damağa doğru dartılır, sıxılır. Dil-diş samitləri bunlardır: *t, d, ç, c, ş, j, s, z, l, n, r*.

T və *d* samitlərinin tələffüzü zamanı dil üst damaqda ön dişlərin arxasına doğru sıxılır. *Ç, c* samitlərinin tələffüzündə dil yuxarı damağın yan dişlərinə doğru sıxılır. *Ş* və *j* samitlərinin tələffüzündə də dil yuxarı damağın yan dişlərinə tərəf sıxılır. *S* və *z* səslərinin tələffüzündə dilin ucu aşağı damağın ön dişlərinə tərəf sıxılır. *L, n, r* samitlərinin tələffüzündə dil yuxarı damağın ön dişlərinə doğru sıxılır.

e) dodaq samitləri

Dodaq samitlərinin tələffüzündə dodaqlar fəal üzv kimi iştirak edir. Dodaq samitlərinin tələffüzündə ya dodaqlar bir- birinə toxunur, ya da alt dodaq dişlərə toxunur. Dodaq samitləri bunlardır: *p, b, m, f, v*.

P, b, m samitlərinin tələffüzündə dodaqlar bir-birinə toxunur. *F* və *v* samitlərinin tələffüzündə isə alt çənədə ön dişlərə toxunur.

2. Tələffüz üzvlərinin iştirakına görə.

Tələffüz üzvlərinin iştirakına görə samit səslər iki yerə bölünür:

a) kipləşən samitlər

Kipləşən samitlərin tələffüzü zamanı nitq aparatında birdəfəlik hava axını tələffüz üzvlərini bir-birindən ayırır.

Nəticədə bir-biri ilə kipləşən tələffüz üzvləri sanki bir partlayışla aralanır və nitq səsləri yaranır. Kipləşən samitlər aşağıdakılardan ibarətdir: *k, q, k, g, t, d, ç, c, n, p, b, m.* (12)

b) novlu samitlər

Novlu samitlərin tələffüzü zamanı hava axını tələffüz üzvləri arasında nov yaradır. Hava axını sanki tələffüz üzvlərinin arasından süzülərək keçir. Bu şəraitdə novlu samitlər yaranır: *h, ğ, x, j, ş, y, s, z, l, r, f, v.* (12)

3. Küy, səda və tona görə.

Küy, səda və tona görə samitlər üç qrupa bölünür:

a) kar samitlər

Kar samitlərin tələffüzündə hava axını tələffüz üzvlərinə güclü təsir edir. Yəni hava axını küylə xaric olunur. Hava axınının küylə xaric olması nəticəsində yaranan samitlər kar (küylü) samitlər adlanır. Kar (küylü) samitlər bunlardır: *h, k, x, k, t, ş, ç, s, p, f.* (10)

b) cingiltili samitlər

Cingiltili samitlərin tələffüzündə hava axını tələffüz üzvlərinə bir qədər yumşaq (zəif) təsir edir. Hava axını sanki tələffüz üzvlərinə toxunmaqla səda yaradır. Hava axınının nitq aparatındakı sədalı təsiri ilə yaranan samitlər cingiltili (sədalı) samitlər adlanır. Bu samitlər aşağıdakılardan ibarətdir: *q, ğ, g, y, d, c, j, z, b, v.* (10)

c) sonor samitlər

Sonor samitlərin tələffüzü musiqili tonla müşayiət olunur. Bu samitlərin tələffüzü zamanı hava axını tələffüz üzvlərinə toxunmaqla musiqili ton yaradır. Belə bir şəraitdə tələffüz olunan samitlər sonor samitlər adlanır. Sonor samitlər bunlardır, *l, r, n, m.*

Sonor samitlər poeziyada, poetik mətnlərdə, eləcə də musiqidə ritmiklik yaratmaq xüsusiyyətlərinə malikdir.

Samit səslərin ierarxiyası

Sait səslərdə olduğu kimi samit səslərdə də güclülük-zəiflik prinsipi mövcuddur. Samit səslərin ierarxiyasını yaranma yerinə görə və ya səs yuvaları əsasında müəyyənləşdirmək olar. Samit səslərin ierarxiyasının ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

a) boğaz tələffüz yeri

Boğaz tələffüz yerində ancaq bir samit yaranır. O da *h* samitindən ibarətdir. *H* samitinin səs yuvasında başqa bir samit mövcud deyildir. Lakin *h* samiti boğaz səs yuvasında tək olduğu üçün həm də səslər sistemində müəyyən sərbəstliyə də malikdir. Belə ki, müvafiq dil faktlarının təhlilindən məlum olduğu kimi *h* samiti müəyyən məqamlarda başqa samitlərlə keçidlərə daxil ola bilir. Bu bərdə samitlərə aid səs keçidlərində müfəssəl məlumat verilir.

b) dilarxası tələffüz yeri.

Dtlarxası səs yuvasındakı samitlərin içərisində akustik cəhətdən ən güclü səs *k* samitindən ibarətdir. *K* samiti müasir Azərbaycan dilində özünün fonem müstəqilliyini saxlaya bilməsə də dilarxası səs yuvasında öz yerini söz əvvəlində *q* samitinə, söz sonunda isə *x* samitinə vermişdir. (Müqayisə üçün bu tipli nümunələri qarşılaşdırmaq olar: *kış-qış, kutu-qutu, kuş-quş, kadın-qadın, qarşı-qarşı, bak-bax, yox-yok, çok-çok* və s.)

Beləliklə, *k* səsinin refleksləri təmsalında formalaşmış *q* səsi *k* səmindən tələffüzdəki yumşaqlığına görə, *x* səsi isə titrəyici-novlu olmasına görə zəifdir. *Q* səsi kipləşən olduğuna baxmayaraq hava axınının xaric olmasındakı zəifliyinə görə *k* səmindən yumşaq deyilir. Odur ki, *k* səsi ilə müqayisədə *q* səsi cingiltili sayılır. *Q* səsinin cingiltili olmasının müəyyənləşdirilməsində başqa bir əlamət mövcud deyildir. *X* səsi isə hava axınının intensivliyinə görə güclüdür. *K* samiti kimi karlıq əlamətini saxlayır. Ancaq titrəyicilik onun tələffüz yerindəki sabitliyi pozur. Odur ki, *x* samiti *k* samitindən fərqli olaraq novlu tələffüz olunur.

Dilarxası səs yuvasındakı *ğ* samiti isə titrəyiciliyə görə *x* samitinə, daha yumşaq tələffüzə görə *q* samitinə yaxındır. Belə ki, *ğ* samiti *x* samiti kimi titrəyici və novludur, ancaq kar deyil. Tələffüzdəki yumşaqlığa görə isə cingiltilidir. Beləliklə, dilarxası samitlərin ierarxiyasını aşağıdakı sxemdəki kimi göstərmək olar:

c) dilortası tələffüz yeri

Dilortası səs yuvasında *k*, *g*, *y* samitləri tələffüz olurur. Bu samitlərin içərisində tələffüz intensivliyinə görə *k* samiti ən güclüdür.

G samiti kipləşməyə görə *k* samitinə yaxındır. Lakin hava axınının intensivliyi *k* samitində güclüdür. Ona görə də *k* samiti kardır, *g* samiti isə yumşaq tələffüzlü olduğu üçün cingiltilidir. *Y* samiti süzgün tələffüzlüdür. Bu xüsusiyyətinə görə həm *k* samitindən, həm də *g* samitindən fərqlidir. *K*, *g* kipləşən, *y* novludur. Beləliklə, *k* samiti kipləşən, kar xüsusiyyətinə görə ən güclüdür. *G*, samiti cingiltili olduğu üçün *k*-dan zəifdir, kipləşən olduğuna görə *y*-dan güclüdür. *Y* samiti isə cingiltili və novlu olduğu üçün hər iki samitdən zəifdir. Beləliklə, dilortası samitlərin ierarxiyasını aşağıdakı kimi göstərmək olar: *k-g-y*.

ç) dil-diş tələffüz yeri

Dil-diş səs yuvasındakı samitlərin özünəməxsus ierarxiya sistemi vardır. Dil-diş samitlərinin sayı 11-dir. Bu sırada intensivlik *t* samitinə məxsusdur. *T* samiti hava axınının intensivliyinə görə ən güclü tələffüzə malikdir. Kar, kipləşən, tam sabit tələffüz yeri olan səsdır. *T* səsinə məxsus yuva dilin üst damaqdakı ön dişlərin arxasındadır. Bu yuvada həm də *d*, *n*, *l*, *r* səsləri tələffüz edilir. Burada *t* səsi tələffüz intensivliyinə görə *d* samitindən, *d* samiti kipləşən, sonor *n* samitindən, *n* samiti süzgün novlu sonor *l* samitindən, *l* isə titrəyici *r* samitindən daha çox tələffüz

intensivliyinə malikdir. Dil-diş samitlərindən *ç-c* üst damağın dil və yan dişlər yuvasında tələffüz edilir. Bu səslərin tələffüzündə dilin önü yox, yanları iştirak edir. Odur ki, *ç* səsi kipləşən və kar olduğu halda intensivliyə görə *t*-dan geri qalır. *C* isə cingiltili olduğu üçün *ç* samitindən zəifdir. Deməli, *t* samiti *ç* və *c* samitindən intensivdir.

ş və *j* samitləri də üst damaqda dilin yanlarının iştirakı ilə yaranır. Ancaq *ş* və *j* samitləri intensivliyə görə *ç* və *c* samitlərindən geri qalır. Çünki *ş* və *j* samitləri novlu, *ç* və *c* isə kipləşəndir. Burada *ş* samiti *j*-dan güclüdür. Eyni zamanda, *ç* həm *ş*, həm də *j*-dan, həmçinin, paralel olaraq *ç-ş*-dan, *c-j*-dan intensivdir. Dil-diş samitləri içərisində *s* və *z* samitləri dilin yanlarının yuxarı damağa, dilin ucunun isə aşağı damaqdakı ön dişlərə toxunması şəraitində deyilir. Bu halda, *s-z* samitləri hətta, *ş* və *j* samitlərindən də az intensivliyə malik olur. Bu samitlərin özləri də novlu tələffüzlüdür. *S* samiti kar novlu, *z* isə cingiltili novludur. Beləliklə, *s* və *z* samitləri dil-diş sırasında *ç-c* və *ş-j* cütlüklərindən zəif mövqeyə malikdir. Dil-diş samitlərinin ierarxiya sırasını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$T \rightarrow d \rightarrow n \rightarrow l \rightarrow r.$

$\check{c} \rightarrow \check{c}$

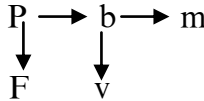
$\check{s} \rightarrow \check{j}$

$s \rightarrow z.$

d) dodaq tələffüz yeri

Dodaq səs yuvasında beş samit tələffüz olunur. Bu səs yuvasında fizioloji-akustik cəhətdən ən güclü səs *P* samitidir. *P* samitinin tələffüzü zamanı hava axını birbaşa kip sıxılmış dodaqların birdən aralanması ilə baş verdiyi üçün deyiliş intensivləşir. *P* samitindən sonrakı səslərdə buna uyğun intensivlik müşahidə olunmur. Bu yuvadakı *b* samiti kinləşən olsa da tələffüz intensivliyi zəifdir. Ona görə də *b* samiti cingiltilər sırasına daxil olur. *M* samiti də kipləşəndir. Ancaq onun intensivliyi *b* samitindən də zəifdir. Bu zəiflik *m* samitini sonorlar sırasına aid edir. Dodaq

samitləri içərisində *f* samiti də tələffüzəcə intensivdir. Ancaq *f* samiti intensivliyə görə kar olsa da novludur. Bu cəhətdən onun intensivliyi *i* samitinə nisbətən zəifdir. *V* samiti də *f* samitinin yuvasında deyilir. Lakin onun tələffüz intensivliyi *f* samitindən aşağıdır. Bu o deməkdir ki, *f* samiti kar olduğu halda *v* cingiltidir. Beləliklə, dodaq tələffüz yerində *p* ən intensivdir, *b* onun cingiltisi, *m* isə sonor refleksidir. *F* samiti növlü olduğu üçün *p* samitindən intensivliyə görə geri qalır. *V* samiti isə növlü cingiltisi olduğu üçün *f* samitindən geri qalır. Dodaq samitlərinin icrarxıyasını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Samit səslərin dixotomiyası

Samit səslərin dixotomiyası onların icrarxıyası bazasında təyin edilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Boğaz samitinin dixotomiyası

Boğaz samiti *h* öz səs yuvasında başqa bir səsle qarşılaşmır. Ancaq sərbəst şəkildə həm *s*, həm də *y* samiti ilə qarşılaşır. Bu qarşılaşmanı *hovlamaq-sulanmaq*, *höyüş-yaş* kimi paralellərdə müşahidə etmək olur.

Dilarxası samitlərin dixotomiyası

Dilarxası samitlər kar-cingiltisi və ikiləşmə-novlu əlamətlərinə görə qarşılaşır. Bu əlamətlərə görə *k* samiti *q* və *k* ilə, *x* və *q* samitləri *ğ* ilə qarşılaşa bilər. (*k-q*; *k-x*; *x-ğ*; *q-ğ*).

K-q samitləri kipləşməyə görə, *k-x* samitləri karlığa görə, *x-ğ* novluluğa görə, *q-ğ* cingiltiliyə görə qarşılaşır.

Dilortası samitlərin dixotomiyası

Dilortası samitlər bir-biri ilə karlıq, kipləşmə və cingiltilik əlamətinə görə qarşılaşır. *K* samiti kipləşən kardır. *G* samiti kipləşən cingiltidir. *Y* samiti novlu cingiltidir. Dilortası samitlər içərisində *y* samitindən başqa bir novlu samit yoxdur. Ona görə də *y* samitinin

qarşılaşmasında cingiltililik əlaməti əsasdır. Dilortası samitlərin dixotomiyası aşağıdakı kimidir: *k-g; g-y*.

Dil-diş samitlərinin dixotomiyası

Dil-diş samitlərinin dixotomiyasında karlıq, cingiltililik, kipləşmə, novouluq əlamətləri əlaqələndiricilik təşkil edir. Dil-diş samitləri içərisində *t, ç* kipləşən kar, *d, c* kipləşən cingiltili, *ş, s* novlu kar, *z, j* novlu cingiltili, *l, r* novlu sonor, *n* kipləşən sonordur. Onların dixotomiyası aşağıdakı kimidir: *t-d, ç-c, ş-j, s-z, l-n, l-r*.

Dodaq samitlərinin dixotomiyası

Dodaq samitlərinin dixotomiyasında kipləşmə, karlıq, cingiltililik və novluluq əlaməti əsas götürülür. Dodaq samitlərindən *p, m, b* kipləşən, *f, v* novludur. Eyni zamanda, *p-f* kar, *b-v* cingiltili, *m* sonordur. Onların dixotomiyası aşağıdakı kimidir: *p-b; b-m; f-v; b-v; p-f*.

Samitlərin təkamülü

Samit səslərin ierarxiyası və dixotomiası onların eyni yuvadan törəməsi, formalaşması və təkamülü haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Samit səslərin ierarxiyası üzrə aparılan təhlilin nəticəsindən məlum olur ki, eyni yuvaya aid səslərin biri o birindən fizioloji-akustik cəhətdən güclü olur. Aydındır ki, güclülüyn əks tərəfi zəiflikdir. İerarxiya qaydasından görünür ki, eyni yuvadan olan bir səs ən güclü olur, başqaları isə müəyyən silsilə üzrə pillə-pillə ondan zəif mövqe tutur. Başqa sözlə, güclülük- zəiflik prosesində pillə-pillə fərqlənmə müşahidə edilir.

Bu da eyni yuvadan olan səslərin mərhələ-mərhələ birinin digərindən törəməsi barədə ehtimalların, fikir və mülahizələrin yaranmasının əsaslandırılmasını şərtləndirir. Eyni yuvadan olan samit səslərin ierarxiyası həm də karlıq-

cingiltilik, kipləşmə-novluluq əlamətlərinə görə qarşılaşmaları dilçilikdə onların birinin digərindən yaranması barədəki fikir və mülahizələrin elmi əsaslarla, məntiqi dəlillərlə təsbit edilməsinə zəmin yaradır.

Səslərin təkamülü hər hansı bir dildə baş verən tarixi mərhələdir. Bu o deməkdir ki, danışığ səsləri bütövlükdə birdən-birə formalaşmamışdır. Səslərin formalaşmasına təsir göstərən amillər, hər şeydən əvvəl, sosial-ictimai şəraitlə, yeni anlayışları ifadə edən sözlərin əmələ gəlməsinə yaranmış tələbatın ödənilməsi ilə əlaqədardır. Nitq səslərinin təkamülü, eyni zamanda səsyaratma mexanizminin özünün təkmilləşməsini şərtləndirir. Səslərin təkamülü proseseində şifahi nitqə məxsus çevikliyin olduqca mühüm rolu vardır. Səslərin təkamülü prosesində və onların sabitləşməsində yazının çox böyük rol oynadığını da nəzərə almaq lazımdır. Yazının ən mühüm rolu ondan ibarətdir ki, şifahi nitqin çevikliyi nəticəsində baş verə biləcək çoxvariantlılığın qarşısı alınır. Eyni zamanda, yazı vasitəsi ilə dilə müvafiq substratların daxil olması ehtimalı da istisna edilmir. Ümumiyyətlə, səslərin təkamülü prosesi çox mübahisə yaradan problemlərdən biridir. Bu problem həll olunmadan qaldığı üçün səslərin keyfiyyəti, onların hansının ilkin və sonrakı olması, ilkin elementlərin hansı şəraitdə mühafizə olunması barədə çoxlu ziddiyyətli və biri digərini inkar edən fikirlər də meydana çıxmışdır. Bütün mübahisəli fikirlərin baş verməsinə baxmayaraq təkamül prosesinin eyni yuvadakı səslərə aid olması barədə etirazlar yox dərəcəsidədir. Qaldı səslərin formalaşmasının istiqaməti barədəki mülahizələrə, mübahisə də məhz bu istiqamətlə bağlı meydana çıxır. Çünki səslərin təkamülü nəticəsində “ilkin başlanğıc” anlayışı bu barədəki fikirlərin başının üstünü kəsdirir. Hansı əvvəldir, hansı sonrakı? Karlar əvvəldir, yoxsa cingiltilər? Cingiltilər əvvəldir yoxsa

novlular? Bu tipli suallar o qədər baş qaldırır ki, cavablar yoruculuqdan başqa heç nə gətirmir. Ona görə də səslərin güclü-zəif xarakterini özündə canlandıran ierarxiya qaydası daha ağlabatan və optimal variant təəssüratı yaradır. Həqiqətən də səslərin təkamülü prosesində onların birinin digərindən yaranması imkanları daxili bir qanunauyğunluqdur. Biri digərindən yaranan səslərin fizioloji-akustik xarakteri güclülükdən zəyifliyə doğru olan istiqamət üzrə müəyyən edilir. Səslərin ierarxiya sistemi isə eyni yuva daxilində mövcuddur. Qaldı törəmə səbəblərinə, burada da sosial şərait, sözyaratma tələbləri, dilin informasiya funksiyasının genişlənməsi, şifahi nitqin fəallığı kimi amillər aparıcılıq təşkil edir. Bu cəhətdən, dilarxası səs yuvasında *K* (*ka*), dilortası səs yuvasındakı *K* (*ke*), dil-diş səs yuvasında *T*, dodaq səs yuvasında *P* samitləri aparıcılıq təşkil edir.

Samit səslərin təkamülü ilə əlaqədar mülahizələrdə müşahidə edilən müxtəliflik isə əsas etibarı ilə məsələyə yanaşma metoduna görə fərqlənir.

Səslərin təkamülü prosesinin tarixən baş verməsini nəzərə aldıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, ən ilkin mərhələdə Azərbaycan dilində indiki kimi 24 samit səs mövcud olmamışdır. Türk dillərinin tarixi fonetikasının tədqiqi ilə əlaqədar da A.M. Şerbak belə mülahizə irəli sürür ki, kök türkcədə samitlərin sayı 15 olmuşdur. Bunları, tədqiqatçı belə müəyyən edir: *k, t, p, c, ç, ş, s, d* (dil, diş və ya dişarası *z*) *ə* (ğ), *y, r/l, b/v, y* (sual altında) *m, n* və *n* (sual altında)¹.

A. M. Şerbakın kök türkcədə nə üçün məhz bu samitlərin mövcud olduğunu təsdiq edən sübutlarının

¹ Баку. А.М.Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л, 1970, с.105-106, Ağamusa Axundov. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973, s. 44 – 47.

inandırıcı olduğunu başa düşmək olur. Ancaq bir həqiqət həqiqətliyində qalır ki, doğurdan da ən ilkin mərhələdə çoxlu sayda samitlərin mövcudluğu mümkün deyildir.

Fonetik vahidlərdə ilkinlik məsələsi barədə fikir birdən - birə yaranmamışdır. Bu fikir, əslində, müəyyən səs keçidlərinin öyrənilməsi prosesində meydana gəlmişdir. Səs keçidləri əsasında fonemlərin birinin digərindən törəməsi haqqında Q. İ. **Ramstedtin** monqol dillərinin müqayisəli fonetikasına həsr olunmuş tətqiqatında maraqlı mülahizələr vardır. Q. İ. **Ramstedtin** tətqiqatlarında maraqlı cəhət odur ki, burada kök samitlərin yaranması ilkin, cingiltililərin əmələ gəlməsi isə sonrakı prosesə aid edilir. Məntiqi cəhətdən belə çıxır ki, ilkin proseslərdə kar samitlər yaranmışsa cingiltili samitlər onların refleksləri kimi diferensiaslanmışdır. Q. İ. Ramstedt samitləri artikulyasiya xüsusiyyətlərinə görə 3 qrupa bölür.

a) güclü samitlər, b) zəif samitlər, c) burun səsləri.

Q. İ. Ramstedtin tətqiqatına görə güclü səslər *K, T, P* samitlərindən ibarətdir. Onların törəmələri hesab edilən *q, d, b* səsləri isə cingiltili refleksləridir. Öz artikulyasiyasına görə daha zəif *n, n̄, m*, burun səsləri isə cingiltili samitlərin refleksləri kimi yaranmışdır¹.

M. Ryasyanənə görə qədim türk dillərində işlənən kar və cingiltili, həmçinin, sibilyant (novlu) samitlər arasında çox ciddi fərqlər vardır. M. Ryasyanenin fikrincə, qədim türk sözlərinin əvvəllində işlənən kar *K, T, P* samitləri ilə yanaşı *q, d, b* samitləri də işlənilmişdir².

Bu o deməkdir ki, M. Ryasyanən kar samitlərlə yanaşı başlanğıcda cingiltili samitləri də qəbul edir. Belə

¹ Г.И.Рамстедт. Сравнительная фонетика монгольского письменного языка и халхаско угринского говора. С. Петербург 1908, с 6-26

² М. Ряснен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, с 124-129

olduqda təsəvvür edilən paralelliyə görə başlanğıc üçün karların və ya cingiltililərin əsas olduğunu müəyyən etmək çətinləşir.

N. Z. Hacıyeva ilkin səslərin xarakterinin müəyyənləşdirilməsi barədə türk dilləri tətqiqatlarında üç əsas mübahisəli fikrin olduğunu göstərir³.

Bir qurup alimlər ilkin köklərdə kar kipləşən samitlərin əsas olması fikrinin tərəfdarıdır. Bu fikrin tərəfdarları kar samitləri ilkin səslər kimi qəbul edirlər. İlkin başlanğıc üçün kar samitlərin xarakter olması fikrini, əsas etibarlı ilə V. V. Radlov, E. R. Tenişev, B. A. Serebrennikov, N. Z. Hacıyeva kimi alimlər qəbul edirlər. X. Pedereson, K. Menqec, M. Ryasyanen, B.M. İlliç Svitiç, A.M. Şerbak, N.N.Şirobokova ilkin başlanğıcda karlarla yanaşı cingiltililərin də mövcud olması fikrinin tərəfdarıdır. N. N. Poppenin, V. A. Boqoroditskinin tətqiqatlarında isə ilkin başlanğıcın cingiltilərdən ibarət olması fikri əsas götürülür.

Bu fikir və mülahizələrdə kar və cingiltili samitlərin ilkin olması məsələsinin müxtəlif arqumentlərlə əsaslandırılmasına cəhd göstərilir. Məsələn, B.A. Serebrennikov türk dillərində ilkin başlanğıcın kar samitlərdən ibarət olmasını bu dillərin aqlütinativliyi ilə izah etməyə çalışır.¹ Lakin bu mülahizənin nə dərəcədə doğru olmasını dil faktları ilə təsdiq etmək mümkün deyildir. Çünki həmin fikrə görə aqlütinativ olmayan dillər üçün gərək kar samitlərin əsas olmadığı fikri iddia edilsin. Digər tərəfdən, türk dillərində də aqlütinasiya, axı birbaşa formalaşmamışdır. Dilin ibtidai

³ Н.З.Гаджиева. Глухое начало слова в тюркской проязыке. «Советская тюркология», 1973, №4, с. 3.

¹ Б.А. Серебренников. Причины устойчивости агглютинативного строя и вопрос о морфологической типа языка.-«Морфологическая типология проблема классификации». М. Л. 1965, с. 8 -20.

mərhələsində sonşəkilçili strukturun mövcudluğu da inandırıcı görünür. N. Z. Hacıyeva Hind-Avropa dillərinin tədqiqatları təcrübələrinə əsaslanaraq belə nəticələrə gəlir ki, türk dillərində K, T, P samitləri ilkin olmuşdur. R, l, N kimi sonantların ilkin mərhələdə mövcud olmamasına dair söylədiyi mülahizələrə əsasən öz fikirlərini arqumentləşdirməyə çalışır.²

B.M.İlliç Svitiç, A.M.Şerbak və N.N. Şirobokova ilkin başlanğıcda t ilə yanaşı *d* və *y* samitlərinin də mövcud olduğunu göstərirlər³.

N.N. Poppe, V.A.Boqorditski *y* samitinin ilkin olmasına dair müəyyən dəlilləri əsaslandırmağa çalışırlar ki, bu da əslində, cingiltili başlanğıcın qədimliyi fikirinin müdafiə edilməsindən ibarətdir¹.

İlkin başlanğıcın *kar* və *ya* cingiltili samitlərdən ibarət olması fikri Hind-Avropa dilləri materialları əsasında meydana gələn tədqiqatlarda da mübahisəlidir. Bu sahədə demək olar ki, qəti və müəyyən bir fikir mövcud deyildir².

İlkin samitlər məsələsinin mübahisəli olması ona görə qalmaqdadır ki, tədqiqatçıların bu bərdəki fikirləri keçidlər üzərində qurulur. Bu da daha inandırıcı və daha məntiqi əsaslı arqument irəli sürülməsində azlıq edir. Həm

² Н.З.Гаджиева. Глухое нагало слова в тюркском про языке. «Советская тюркология», 1973, №4, с. 10.

³ В.М.Иллич - Свитыч. Алтайские дентальные т, д, з. «Вопросы языкознания», 1965, №6, с. 37; Н.Н. Широбокова. Дентальные мычные в якутской анлауте. Фонетика и морфология языков народов Сибири. Новосибирск., 1972, с. 55, А.М.Щербак. О некоторых спорных вопросах реконструкции фонологической системы тюркского праязыка. «Тюркологические исследования». М., 1976, с. 152 – 156.

¹ Бах: Н. З. Гаджиева. Глухое начало в тюркском праязыке. «Советская тюркология», 1973, №4, с. 3 -10.

² Вах: Едуард Сэпир. Язык. Введение в изучение речи. М. –Л, 1934, с. 148.

də səslərin təkamülünün keçidlər üzərində qurulması o deməkdir ki, dil artıq informasiya vasitəsi kimi formalaşmışdır. Bu halda, əlbəttə ki, dildə həm kar, həm də cingiltili samitlərin mövcudluğu istisna deyildir. Belə bir vəziyyətdə doğrudan da səslərin ilkinliyini sübut etmək praktik cəhətdən olduqca çətindir. Bu şəraitdə səs keçidlərinə müraciət etmək mövcud vəziyyəti nəzərə almaqdan başqa bir şey deyildir. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, səs keçidləri varsa bunlar təsadüfüdür. Səs keçidlərinin mövcudluğu dildə mərhələ-mərhələ baş verən daxili təkamülün izlərinin göstəricisidir. Odur ki, səslərin təkamülündən bəhs edərkən dilin ən ibtidai təsvirini yaratmaq əbəsdir. Çünki bu günkü materiallar min illər əvvəlki mərhələni əks etdirmir. Ancaq dilin daxili quruluşunda məhz min illərin izləri yaşamaqdadır. Bu izləri araşdırıb fonetik vahidlərin ilkin arextiplərini və onların sonradan müstəqil fonemlərə çevrilmiş reflekslərini müəyyən etmək mümkündür. Səslərin təkamülünü dilin ən ibtidai mərhələsinə aparıb məsələni qələzləşdirmək və abstraktlaşdırmaq lüzumsuz bir işdir. Çünki təkamül bir anda yox, dilin inkişafı prosesində baş verən hadisədir. Odur ki, səslərin təkamülündən bəhs edərkən dilin fonetik strukturu üzrə təhlil aparmaq məqsədəuyğudur.

Samitlərin təkamülünün araşdırılması üçün sözün ilk samitinin mənaferqləndiricilik xüsusiyyətlərinin, təkhecalı söz sonundakı samitin affiksəl xarakterinin və heca tərkibi genişlənmiş sözlərdə nitq intensivliyinin səslərə göstərdiyi təsirlərin nəzərə alınması vacib məsələlərdəndir. Beləliklə, samit səslərin təkamül prosesini onların nitq funksionallığındakı mövqeyinə görə aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar

Boğaz tələffüzü. h samiti.

H samiti söz əvvəlində mənafərqləndirici fonetik vahid kimi intensiv işlənir. Eyni zamanda, *h* samitinin yarandığı tələffüz yerində başqa bir samit səs də mövcud deyildir. Sözün əvvəlində *h* samitinin intensiv olmaması onun ilkin səslər sırasına daxil edilməsini şübhə altında qoyur. Digər tərəfdən, həmin səs yuvasında başqa səslərin olmaması *h* samitinin özünün hansı əsasdan törəməsi barədəki mübahisələrin təməlinə durur. N. İ. Dimitriyev və M. Ş. Şirəliyev *h* samitinin substrat xarakteri daşdığını göstərir¹. Bu o deməkdir ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində *h* samiti mövcud olmamış, ancaq başqa dillərin təsiri ilə işlənilmişdir. Belə olduğu halda, *h* samiti ancaq alınma sözlərdə işləyə bilər. Çünki bir dildən başqa dilə fonemlər müstəqil keçə bilmir və idxal olunmur. Ona qalmış olsa, ərəb mənşəli sözlərdəki ayn (ع) səsi ancaq həmin dilə məxsus olan *məlum, təlim elan, emal, mədən, bəzi* kimi sözlərdə öz izini qoymazdı, həm də Azərbaycan dili sözlərinə də təsir göstərə bilərdi. Ancaq, Azərbaycan dilində öz izini müəyyən müddət apostrofla saxlamış həmin tipli sözlərdə apostrofa da ehtiyac qalmamışdır. Ayn boğaz səsi həmin sözlərdə cüzi bir səs uzanması ilə öz izini saxlaya bilər. Bundan başqa, *ayn* boğaz səsi ərəb dilinə məxsus sabit bir fonem olduğundan Azərbaycan dili sözlərində onun işlədilməsi mümkün deyildir. *H* samiti isə Azərbaycan dilində *hörük, hörgü, hürkək, hürmək, hündür, hörra* kimi müstəqil *hırlda, hırıldı, hörültü, hörüldə, hönkürtü* kimi təqlidi sözlərdə işlədilir. *H* samiti həmçinin, *hiylə, hünər, həkim, hasil, hissə, hüceyrə* kimi ərəb-fars sözlərinin

¹ Бах:Н.К.Димитриев. Некоторые вопросы азербайджанского языкознания. – “Труды Азерб. гос. Ун –та. серия филол. III, Баку”, 1949, с. 60; М.Ш.Ширалиев. О звуке *h* в азербайджанском языке. *Həmin jurnal*. s. 64 – 68.

əvvəlində işlədilir. Bu o deməkdir ki, *h* samiti müxtəlif dillərdə müxtəlif fonem kimi formalaşa bilər.

H samitinin Azərbaycan dilində substrat olduğunu təsbit edən bəzi mülahizələr tarixi mənbələrdə *haçan*, *hansı*, *handə*, *hanı* *sual əvəzliliklərinin qaçan, qansı, qanda, qanı* şəkilində işlədilməsindən irəli gəlir.¹ Lakin bu sözlərin bizə *q* ilə çatdırılması heç kəsə haqq vermir ki, desin, məsələn, (hörümçək), sözü əvvəlcə *qörümçək hörgü* sözü *qörgü*, *hörüük* sözü *qörüük*, *hürkmək* sözü *qürkmək*, *horra* sözü *qorra*, *hoppanmaq* sözü *qoppanmaq*, *hündür* sözü *qündür*, *horuldatmaq* sözü *qoruldatmaq*, *hırıldamaq* sözü *qırıldamaq* şəklində olmuşdur. Bu cür faktlar heç bir tarixi mənbə ilə də təsbit edilmir. Qaldı, *haçan*, *hansı*, *handə*, *hanı* kimi *sual əvəzliliklərinin q* ilə yazılışına, bunu ancaq klassik yazı üsubunun təsirindən başqa heç nə ilə izah etmək mümkün deyildir. Nəzərə almaq lazımdır ki *h* samiti sözün əvvəlindən düşmə meyillidir. Ona görə də sabit yazı qaydası olmayan dövrdə *hörüümçək* sözü nitqə görə *örümçək*, *hörüük* sözü *örük*, *hürkmək* sözü *ürkmək*, *hündür* sözü *ündür*, *hoppanmaq* sözü *oppanmaq* kimi də yazıla bilərdi. Mümkün olan haldır ki, klassik nümunələrdə bu cəhət nəzərə alınmış və dil-üslub pozulmasına yol verilməməsi üçün əvvəlində *h* tələffüzü olan *sual əvəzlilikləri q* ilə yazılmışdır.

Yazı prosesində *h* əvəzinə *q* samitindən istifadəyə görə dilçilikdə *h* samitinin *q – x – h* istiqamətində inkişaf etməsi barədə də mülahizələr də yaranmışdır. Ç. Dörfer *h* samitinin əmələ gəlmə səbəbini söz əvvəlində *p* samitinin zəiflənməsi ilə əlaqələndirir.¹ Nəzərə aldıqda ki, *p* samiti dodaq, *h* samiti boğaz tələffüzlüdür, onda həmin səslərin tələffüz yerlərinə görə fərqləndiyi aydın müşahidə edilir.

¹ Bax: H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 1962, s. 141.

¹ Bax: G. Dörfer. Qədim türk dili. Rekonstruksiya problemləri. "Türk dili araşdırmaları illığı. Bülleten". 1975 – 1976. s. 1-59.

Bundan başqa, dildə *h* və *p* samitlərinin paralelliyini təsdiq edən nümunə də tapmaq mümkün deyildir. Dil tarixinə dair tətqiqatlarda konkret faktlar əsasında təsbit edilir ki, nəinki dilin uzaq inkişaf mərhələsində, konkret olaraq orta əsr mənbələrində tə “ Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlanmış XVIII əsrə qədərki yazılarda *h* əvəzinə *q* işlədilməsi səciyyəvi olmuşdur. Ancaq bəzi mənbələrdə *q* əvəzinə də *k* işlənməsinə rast gəlmək olur: *qamusu-xamusu, qanda-xanda, qansı- xansı*².

Bu o deməkdir ki, orta əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə *h* samiti yazı norması üçün səciyyəvi olmamışdır. Bunun ən başlıca səbəbi kimi, bir daha *h* samitinin söz əvvəlində qeyri-sabit olduğunu göstərmək olar. Maraqlıdır ki, Mahmud Kaşqari də türk dillərində *h* samiti olmamasını göstərir³. Mahmud Kaşqari bəzi tayfa dillərində rast gəldiyi *h* samitini nədənsə hind dilinin təsiri kimi izah edir⁴.

M. Şirəliyev özü isə *h* samitinin Qafqaz- iber dillərinin təsiri ilə yaranmış olduğunu göstərir⁵.

B. Aslanov *h* səsinin ərəb təsirinə məruz qalmış türk dilləri üçün səviyyəvi olduğunu qeyd edir. Bu o deməkdir ki, *h* səsi ərəb dilinin təsiri nəticəsində formalaşmışdır¹.

A. M. Şerbakın fikrincə *h* samiti türk dillərində ilkin samit olmayıb sonradan formalaşmış fonemdir².

² Бах: Н. Мирзəзadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962, s. 42; A. Axundov. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973, s. 97- 98.

³ Бах: А. М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 182.

⁴ Бах: М. Ширəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 100.

⁵ Бах: Үсəнə огада, s. 100.

¹ Бах:В.И.Асланов. Из этюдов по исторической фонетике Азербайджан-ского языка. (о фонеме). С. 67 – 68.

² Бах: А.М.Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 182.

H samiti, ümumiyyətlə, türk dillərində qeyri - bərabər yayılmışdır. Məsələn, türk, qaqauz və türkmən dillərində *h* boğaz səsi olmaqla yanaşı dılarxası *x* samitinin yerində işlənir. Məsələn, *xırda*, *xan*, *xala* kimi sözlər həmin dillərdə *hırda*, *han*, *hala* kimi işlənir. Başqırd dilində isə *h* başqa dillərdəki *s* səsini əvəz edir: *huy-su* (*Azərb*), *suv* (*türkm*), *suq* (*özb*), *hen- sən* (*Azərb*), *sen* (*türk*, *türkmən*, *qaz*, *qay*, *qırıq*), *hez-siz* (*Azərb*, *türkmən*, *qaqauz*, *qırğız*) .

Bəzi hallarda *h* səsi *y* ilə paralellik təşkil edir: *hörümçək* (*Azərb*), *yörqömüş* (*Altay*), *huru* (*Azərb*), *yüryü* (*q.qalp*)

Bu o deməkdir ki, *h* samiti öz səs yuvasında sabit deyildir.

H samitinin öz səs yuvasında sabit olmaması onun ilkinliyini təsdiq etməyən faktlardan biridir. Bu samitin söz əvvəlində sabit olmaması da onun sonradan məhz başqa səs yuvalarındakı səslərin bazasında müvafiq bir refleks kimi formalaşmasını təsdiq edir. *H* samiti danışq dilində *hörümçək*, *hörmək*, *hürmək*, *hürkmək*, *hörük*, *hıçqırmaq* kimi sözlərin əvvəlində düşməyə meyillidir. Bəzi sözlərin əvvəlində isə *h* samitinin artırılması müşahidə edilir. Məsələn, *haçar*, *hasand*, *hiylə*, *hindi*, *həlbəttə*, *hərik*, *hundi*, *harava* kimi sözlərdə *h* samitinin artırıldığı müşahidə edilir. Belə artırma başqa türk dillərinə də xasdır; *hambar* (*anbar*), *hateş* (*atəş*), *heger* (*əgər*), *hindi* (*indi*), *halay* (*alay*) və s³.

Bütün bunlarla əlaqədar belə nəticəyə gəlmək olur ki, *h* samiti dildə nitqin təsiri ilə tələffüz asanlıqı yaratmaq üçün sonrakı prosesdə formalaşmış səsdır. Hətta, *h* samiti, tələffüz asanlıqı üçün alınma sözlərdə nitq vasitəsi ilə tətbiq edilir: *həlbət* (*əlbət*), *haftamabil* (*avtomobil*), *hamba* (*amma*), *həmək* (*əmək*), *hadet* (*adət*), *camahat* (*camaat*),

³ Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 100.

*sahat (saat), ehtibar (etibar), nəhlət (lənət), hasant (asan), haxçix (axçı)*¹.

Faktlar onu təsdiq etməyə imkan verir ki, *h* samiti ancaq nitqin tənzimləyici funksiyası sayəsində sonradan formalaşmış samitdir. Məhz nitqdə tənzimləyici olduğu üçün *h* samiti öz səs yuvasında əlavə bir refleksə malik deyildir.

Tənzimləyici rolunu yerinə yetirdiyi üçün ya *q,x* samitlərinin və ya *y,s* kimi samitlərin adekvatı rolunda çıxış edir.

H samitinin başlıca funksiyası tənzimləyicilik olduğu üçün söz əvvəlində sabit deyildir. Buna baxmayaraq *h* samiti özünə müvafiq bir səs yuvası yaratmışdır. Bu o deməkdir ki, *h* samiti müstəqil bir fonem kimi formalaşa bilmişdir. Hətta *h* samiti bir qrup müstəqil sözlərin əvvəlində işlənilib məna fərqləndiricilik vəzifəsini yerinə yetirir. Əsas etibarı ilə *h* samiti özünün fonem funksiyasını o halda yerinə yetirir ki, təqlidi sözlərin formalaşmasında iştirak etmək imkanları qazana bilmişdir. Bu mənada *hıçqırıq, horuldamak, hartıldamak, hirtıldamak, hönkürmək, hönkürtü, hiqqanmaq, hovlamaq* və s. kimi sözlər səciyyəvidir. Alınma sözlərdə işlədilən *h* səsi başqa dillərdəki adekvatın təqlidi imitasiyası deyil, məhz Azərbaycan dilinin tələffüz məxrəcinə xasdır. Məsələn, *həm, heç, hiylə, heca, həll, hidayət, hikmət, hilal, hiss, huri, hicab, hünər, hökm, hicrət, hövslə, hüzm, hərif, həzin, həzm* və s. sözlərdəki *h* samiti bilavasitə Azərbaycan dilinə məxsus *h* səsinin tələffüz xüsusiyyətini əks etdirir.

Dilarxası tələffüz yeri: k, x, q, ğ samitləri.

¹ Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 100 - 101; A.M.Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 182.

K samiti

K samiti dilarxası tələffüz yerində öz fizioloji-akustik xarakterinə görə aparıcı yer tutur. K səsi kar, kipləşən və tələffüz yeri sait olan bir fonemdir. Yazılı mənbələrdə *k* samitinin mövcudluğu bu barədə aparılan tədqiqatlarda da təsdiq olunur¹.

M. Şirəliyev *k* samitini Azərbaycan dili ilə türk dilləri arasındakı fərqləndirici əlamətlərdən biri hesab edir. Lakin bu da nəzərə alınır ki, *k* samiti yerli nitq areallarında işlədilməkdədir. Buna misal olaraq aşağıdakı kimi nümunələr göstərilir. *Komak* (*kömək*), *kor* (*kor*), *kupa* (*küpə*), *kabin* (*kəbin*), *kağız* (*kağız*), *okuz* (*öküz*), *yeka* (*yekə*), *inak* (*inək*), (*Zaqatala*, *Qax*), *kiş* (*qış*), *kıfıl* (*qıfıl*), *kuş* (*quş*), *küçə* (*küçə*)².

Bu nümunələr onu göstərir ki, *k* samiti, öz fizioloji-akustik keyfiyyətinə görə Azərbaycan dilində xüsusi bir mövqeyi olan samit fonemdir. Lakin *k* samiti müasir dilimizdə müstəqil fonem normasını yerinə yetirə bilmir. Bu səs alınma sözlərdə, xüsusən, rus və Avropa dillərindən alınan sözlərdə intensiv işlədilir: *klub*, *komanda*, *kordinat*, *kapital*, *kanal*, *kalibr*, *kooperativ*, *taktika*, *sintaksis*, *praktika*, *akvarim* və s.

Türk dillərində *k* samiti intensiv işlədilən fonemdir. Bu samit, demək olar ki, bütün türk dillərində müstəqil fonem kimi öz işləklilik mövqeyini mühavizə edir. Yalnız xakas dilində *k* səsinin əvəzinə *x* samitinin işlənməsinə rast gəlmək olur: *xarak* (*xak*), *karak* (*tuv*), *göz*; *xaxpak* (*xak*),

¹ Ə. Dəmirçizadə. Kitabı – Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı, 1959, s. 44– 45; H. Mirzəzadə. Füzulinin dili. Bakı, 1965, s. 47; A. Axundov. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973, s. 83 – 86.

² Bax: M. Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dili dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 75..

kakpa (tuv) tələ; xaxpak (xak), kakpak (tuv), qapaq; xaksa (xak), kaksə (tuv) qurumaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi mövqelərdə *k* (*q*) səsi əvəzinə *x* işlədilməsinə Azərbaycan dilinin Qərb arealında da rast gəlmək olur: damın altında *xapan* qalmaq (qapalı qalmaq). *K* samiti sabit tələffüz yerinə malik olduğu halda Azərbaycan dilində öz mövqeyini tamamilə *q* samitinə vermişdir. Bunu başqa dillərin nümunələrinin müqayisəsindən də görmək olur: *qız* (*kız*), *qal* (*kal*), *qalx*, (*kalk*), *kur* (*qur*), *qoy* (*koy*), *qan* (*kan*) və s.

Klassik mənbələrdə də *k* və *q* səsi eyni işarə ilə (ق) verilmişdir.¹ Dilçilik tətqiqatlarında *k-q* paralelliyi barədə mülahizələr konkret faktlarla təsbit edilsə də nə üçün *k* samitinin məhz Azərbaycan dilində (eləcə də xakas dilində) öz mövqeyini itirdiyinə dair münasibət aydınlaşdırılır.

Fonetik vahidlərin araşdırılması və təhlili təcrübəsindən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan dilində şifahi nitq daim dil vahidlərinə güclü təsir göstərmişdir. Nəticədə fonetik vahidlərdə yumuşalma meyilləri mərhələ-mərhələ çoxalmağa, artmağa başlamışdır. *K* samitinə gəlincə, bu samit *kar* və *kipləşən*, həm də sabit tələffüzlü olmaqla, yuxarı, sərt, damaqda deyilir. Sərt damaq tələffüzü isə nitq intensivliyinin yumşalma tələblərinə görə öz yerini və mövqeyini *q* samitinə verməli olmuşdur. Məhz *q* samitinin tam şəkildə söz əvvəlində *k* samitini əvəz etməsi faktları da bunun nəticəsi hesab edilməlidir. *K* samiti sərt tələffüzlü olduğu üçün onun söz sonunda yeri yoxdur. Bu aşkar faktlar onu göstərir ki, Azərbaycan dilində şifahi nitqin xüsusi intensivliyi *k* samitinin dildəki norma mövqeyini sıradan çıxarmamışdır. Ancaq, nə üçün Azərbaycan dilində nitq intensivliyinin güclü təsirə malik

¹ Bax: A. Axundov. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973, s. 83 – 87.

olduğuna birbaşa cavab vermək çətindir? Bu, hər halda xalqın özünün ictimai psixologiyası ilə, abstrakt təfəkkürün inkişafı ilə, şifahi yaradıcılıq və ünsiyyət imkanlarının zənginliyi ilə, eyni zamanda, cəmiyyətin sosial həyatında vaxtilə yazıdan çox şifahi ünsiyyətin mühüm yer tutması ilə də izah edilə bilər. Beləliklə, *k* samiti artıq söz tərkibində öz fonetik normasını saxlaya *bilməsə də onun tələffüz yeri itməmişdir. Çünki yazı normaları alınma sözlərin tələffüzünə görə nitq aparatındakı yerinin saxlanmasına təminat yaratmışdır.* Görünür, Azərbaycan dilində yazı normalarının möhkəm olmadığı mərhələdə şifahi nitq *k* samitinin sıradan çıxmasına təsir etmiş yazı, normalarının sabitləşdiyi mərhələdə isə bu samitin tələffüz yerinin saxlanılmasına ehtiyac baş vermişdir.

Q samiti

Q samiti də eynilə *k* samitinin yarandığı yerdə tələffüz edilir. Fərq ondadır ki, *k* samiti güclü nəfəslə deyilir, *q* samitinin tələffüzündə isə hava axını zəifləyir. Ona görə də *q* samiti cingiltili samitlər sırasında daxil olur. *Q* samiti *k* samitnin funksiyalarını daşdığı üçün prinsipcə həmin samitin yumşaq törəməsi kimi formalaşmışdır. Mövcud tətqiqatlarda da *q* səsinin *k* samitnin refleksi olması fikiri təsdiq edilir¹.

Q samitinin yaranması elə bir şəraitdə baş vermişdir ki, nitq intensivliyi dildə yeni ifadə vasitələrinin əmələ gəlməsini tələbata çevirir. Yəni *k* samiti işləndiyi mərhələdə söz əvvəlində yerləşə bilərdi. Təkhəcalı və ya çoxhecalı sözlərin sonunda *k* işlənməsi nitqə məxsus asanlaşma tələbinə uyğun gəlmir. Sabit yazı normasının mövcud olmaması da bu prosesin güclənməsinə təkan vermişdir. Beləliklə, *k* samitindən onu əvəz edə bilən yeni yumşaq bir

¹ A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, c. 165; A. Axundov. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973, s. 87.

refleks formalaşmışdır. *Q* samiti Azərbaycan dilinin söz əvvəlində öz intensivliyi ilə xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, *q* samiti həm müstəqil sözlərin, həm də təqlidi sözlərin əvvəlində işlənməklə mənafərqləndiricilik funksiyası daşıyır. Məsələn, *q* samiti *qar, qal, qaz, qaç, qış, qız, qır, qal, qoz, qor, qon, qop* və s. kimi təkhecalı sözlərin əvvəlində işlədilir. Nitq intensivliyi təkcə sözün əvvəlinin yox, həm də sonrakı hecaların, xüsusilə, şəkilçi tərkibinin də formalaşmasına təsir göstərir. Belə ki, *k* samiti şəkilçi tərkibində işlənmə bilmədiyi üçün həmin mövqedə işlənmə bilən başqa bir refleksin yaranması zərurəti meydana çıxır.

Həmin mövqedə də *q* samiti öz intensivliyini göstərir. Məsələn, *-qın, -qun, -qa, -qı* kimi şəkilçilərin formalaşmasında *q* samitinin funksionallığı müşahidə edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin mövqedə də *q* samiti *k* samitinin əvəzedicisi kimi formalaşmışdır. Müqayisə et: *daşqın-daşkın, alışqan-alışkan, alqısatqı-alkısatkı* və s.

Q samiti *k* samitin cingiltili (yumşaq) refleksi kimi formalaşsa da onun tələffüz yeri *k* samitinə məxsus sərt damaqdır. Odur ki, Azərbaycan dilində nitq daim yumşalma tələb etdiyi üçün *q* samiti nə təkhecalı söz sonunda nə də çoxhecalı söz sonunda işlədilmə bilmir. Çoxhecalı söz sonunda *q* samiti ancaq yazı normasına görə işlədilir. Nitq norması isə çoxhecalı sözlərin sonunda *q* samitinin işlənməsinə yol vermir. Belə ki, məsələn, Azərbaycan dilində sonu *q* ilə bitən təkhecalı söz yoxdur. *Baq, saq, yaq, daq, çaq* kimi foramlar nitqə görə norma deyildir. Çoxhecalı sözlərdə isə *q* samiti iki əsas variantda işlədilir: *ğ, x*. Şərq arealı üçün *ğ*, Qərb arealı üçün *x* səciyyəvidir. Müqayisə et: *qonaq - qonağ - qonax, qıraq - qırağ - qırax, yataq - yatağ - yatax*.

Q samiti çoxhecalı sözlərdə yazı normasına görə stabilləşdirildiyinə baxmayaraq sözə saitle başlayan şəkilçi

əlavə edildikdə nitq dərhal asanlaşma tələbinə müvafiq olaraq *q* səsinə *ğ* ilə əvəzləşdirir: *qonaq* – *qonağın*, *çıraq* – *çıraqın*, *yataq* – *yatağın*.

Türk dillərinin hamısında şifahi nitqin intensivliyi və təsiri eyni olmadığından bu dillərdə *q* səsinin işlənməsində müəyyən fərqli cəhətlər müşahidə edilir. Məsələn, türk dilində söz əvvəlində *k* sabitdir. Burada *q* samiti işlədilmir. *Q* samiti yalnız bəzi təqlidi sözlərdə (*qaqa*, *qaqalanmaq-dimdik*, *dimdikləmək*) işlədilir. Söz sonunda da *q* samiti işlədilmir. Həmin mövqedə daha yumuşaq variantlar özünə yer tutur.

Türkmən dilində isə *q* samiti təkheclı söz sonunda işlədilir: *daq*, *baq*, *yaq* və s.

Q samiti özbək, uyğur, qırğız, qaraqalpaq, Qazax dillərində də işləkdir. *Q* samiti, həmçinin tatar, başqırd, karaim dillərində də işlədilir. Çuvaş dilində isə bu samit işlədilmir. Kalmık, noqay, qaraçay - balkar dilində sözün əvvəlində yox, sonrakı mövqelərində işlədilir tuva, altay, xakas dillərində də *q* samitinin mövqeyi Şimali Qafqaz türk dillərində olduğu kimidir. Yaqut dilində də *q* söz əvvəlində yox, başqa mövqelərdə işlədilir. Bu o deməkdir ki, türk dillərinin hamısında şifahi nitqin dil strukturuna təsiri eyni səviyyədə deyildir.

X samiti.

X samiti dilarxası tələffüz yerində *k* samitinin kar, novlu refleksidir¹.

Klassik nümunələrdə *x* samitinin *k* və ya *q* ilə paralel işlənməsinə təsadüf olunur. *Çox* – *çok* – *çoq* ; *yox* – *yok* –

¹ A. М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 168; А. Ахундов. Азərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973, s. 87.

*yoq; yaxşı – yakşı – yaqşı ; bax – bak – baq ; qorxu – qorku – qorqu; qışlax – qışlak – qışlaq*².

X samiti söz əvvəlində intensiv işlənən səs deyildir. Azərbaycan dilindəki *xoruz, xəncər, xirtək, xırda, xış, xışma, xıncmaq* kimi cüzi müstəqil sözlərin əvvəlində işlədilir. Etimoloji cəhətdən araşdırılsa, bu sözlərin özlərinin imitasiya yolu ilə yarandığını söyləmək olar. *X* samiti həqiqətən də daha çox təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlədilir: *xırda, xırdala, xırıltı, xarıltı, xarılda, xorulda, xorultu, xırçılda, xırçılı, xartılı, xartıldamaq* və s. Türk dillərinə aid qədim mənbələrdə *x* samitinin söz əvvəlində *k* samitinin refleksi kimi işlənməsi faktlarına rast gəlmək olur: *xalın* (kalın, qalın), *xan* (kan, qan), *xara* (kara, qara), *xarğa* (karğa, qarğa), *xarın* (karın, qarın), *xoy* (koy, qoy), *xal* (kal, qal), *xonağ* (konax, qonaq), *xorq* (kork, qorx), *xurtul* (kurtul, qurtul), *xutğar* (kudğar, qurtar)¹.

Müasir türk dillərində *x* samiti qeyri - bərabər şəkildə inkişaf etmişdir. *X* samiti Cənub – qərb dilləri arasında daha çox Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir. Türk dilində *x* samitini söz əvvəlində əsas etibarı ilə *h* samiti əvəz edir: *xala* (*hala*), *xidmət* (*hizmət*), *xəyal* (*hayal*), *xəncər* (*hancer*).

Təqlidi sözlərin müqayisəsində işə *x* səsi *k* ilə ifadə edilmir: *xırıltı* (kırıltı), *xarçılı* (kıçırıtı), *xoruldamaq* (koruldamaq).

Sözün ortasında və sonunda da *x* səsi türk dilindəki *k* ilə ifadə edilir: *sıxmaq - sıkmaq, baxmaq – bakmaq, yaxmaq – yakmaq, buraxmaq – burakmaq, soxmaq – sokmaq* və s.

² Bax: Q.K.Bağırov. XV əsr Azərbaycan ədəbi – bədii dilinin leksik, fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərinə dair (Şəmsin “Qisseri Yusif” poemasının dili əsasında). M. F. Axundov adına APDİ –nun Elmi Əsərləri. 1965, IX buraxılışı, s. 21; Ə.Dəmirçizadə. Kitabı – Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı, 1959. s. 86.

¹ Бах: Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, с., 635 – 638.

Türkmən dilində *x* dialekt səciyyəlidir. Qaqauz dilində işlədimir. Cənub – Şərq arealındakı özbək və uyğur dillərində *x* səsi sözün birinci hecasının sonunda işlədilir: *yax* (*buz*) , *yaxşı* (*yaxşı*) (*özb.*), *toxsən* (*doxsan*), *toxu* (*toyuq*), *oxşam* (*oxşar*) (*uyğur*). Şimal – qərb dillərində *x* samiti intensiv deyildir. Yalnız çuvaş dilində söz əvvəlində *x* samiti *k, q* samitlərinin əvəzedicisi kimi işlədilir: *xaça* (*qayçı*), *xel* (*qış*), *xer* (*qız*), *xur* (*qaz*), *xura* (*qara*).

Şimali-Qafqaz dillərində *x* səsi az işlənir: *xan*, *xamur* (*kum.*), *xo*, *xay* (*hə, bəli*), *axsılıq* (*yaxşılıq*), *kabaxan* (*tələ*) (*q-balkar*).

Sibir türk dillərində *x* samitinə xakas və tuva dillərində rast gəlmək gəlmək olur.

X samiti bu dillərdə *k, q* səsinin əvəzedicisi kimi işlədilir: *xabırğa* (*kabırğa-qabırğa*), *xan* (*kan-qan*), *xol* (*kol-qol*), *xas* (*kaz-qaz*), *xar* (*kar-qar*), *xoy* (*koyun-qoyun*), *xılış* (*kılinc-qılinc*) (*tuva*).

X samiti yaqut dilində də söz əvvəlində *k(q)* samitlərinin əvəzedicisi kimi işlədilir: *xaal* (*kal-qal*), *xaar*(*kar-qar*), *xara*(*kara-qara*), *xalın*(*kalın-qalın*).

X samiti Azərbaycan dilində sözün ortası üçün, daha dəqiq desək; birinci hecanın sonu üçün səciyyəvidir: *baxmaq*, *çıxmaq*, *sıxmaq*, *qalxmaq*, *axmaq*, *taxmaq*, *çıxmaq*, *çoxlu* və s. Belə sözlərdə *x* samiti ənənəvi *k* samitini əvəz edir. *X* samiti bəzi ikihecalı sözlərin sonunda da ənənəvi *k* samitini əvəz edir: *burax*, *yarıx*, *solux*, *sarıx*, *qarıx*, *yolux*, *darıx* və s.

Söz sonunda yazı norması üzrə *q (k)* samiti işlənən məqamda *x* samiti nitqə görə əvəzedici kimi işlənir: *çıraq* – *çırax*, *qoruq* – *qorux*, *qırıq* – *qırış*, *sarıq* – *sarıx*, *açıq* – *açıx*, *qıraq* – *qırax* və s.

Göründüyü kimi, *x* samiti söz əvvəlində mənafərqləndirici vahid kimi ənənəvi *k (q)* samitinin yerində işlədilir. *X*

samiti dildə xüsusi mənaifərləndirici element kimi, əsas etibarlı ilə təqlidi sözlərin yaranması nəticəsində formalaşmaqdadır. Sözünl ortasında və sonunda *x* samiti nitq intensivliyi üzrə işlədilir.

Ğ samiti

Azərbaycan dili sözlərinin başlanğıcında ğ samiti işlədilmir. Ümumiyyətlə ğ samiti türk dillərinin heç birində mənaifərləndirici fonem kimi söz əvvəlində işlənə bilmir.

Ğ samiti dılarxası tələffüz yerində *k* samitinin *x*-ya doğru novluluq *q*-ya doğru cingiltilik istiqamətində zəifləmə mərhələsi keçirmiş refleksdir. Ğ samiti təkhecalı və çoxhecalı söz sonu üçün, eyni zamanda sözünl şəkilçi tərkibi üçün səciyyəvi olan bir samitdir: dağ, bağ, yağ, sağ, qoğ, boğ, qırağı, sarığı, buruğu, darağı, sarğı, qarğa, qurğu, yorğa və s.

Ğ samiti yazılı abidələrin dilində də öz sözlərimizin əvvəlində də işlədilmir. Hətta, ərəb mənşəli bəzi sözlər imla qaydası üzrə ğ ilə yazılmış olsa da oxuduqda *q* tələffüzü üstünlük təşkil edir: *ğəzəb* – *qəzəb*, *ğəlib-qəlib*, *ğüssə* – *qüssə*, *ğəliz* – *qəliz*, *ğələt* – *qələt*, *ğeyrət* – *qeyrət*¹ və s.

Beləliklə, ğ samiti dılarxası səs yuvasında formalaşmış bir refleks kimi söz əvvəlinin mənaifərləndiricilik mövqeyində işlənməsə də söz tərkibində nitqin tənzimləyicisi, eyni zamanda şəkilçi tərkibinin formalaşdırılmasına xidmət edən bir element kimi işlədilir.

Dilortası tələffüz yeri: k, g, y samitləri

K samiti

K samiti özünün akustik-fizioloji xarakterinə görə dilortası səs yuvasında ən güclü və intensiv səsdır.

¹ Bax: H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı. 1962, s. 43 – 44.

K samiti dilarxası səs yuvası ilə müqayisədə yumşaq tələffüzlü fonetik vahiddir.

Bu mənada, *k* (*ke*) samiti *k* (*ka*) samitinin yumşaq tələffüzlü varantı kimi də hesab edilə bilər. A. M. Şerbak da *k* (*ke*) samitinin ehtimoloji cəhətdən prototürkdəki *k* (*ka*) samiti ilə əlaqələndirir².

Azərbaycan dilinin lokal nitq areallarındakı *q-k* (*ka*) əvəzlənməsi də *k* (*ka*) samitinin genetik cəhətdən *k* (*ke*) samitindən uzaq olmadığını və həmin samitlə bağlı olduğunu təsdiq edir: *quçə* (*küçə*) – *küçə*; *qıççık* (*kiççik*) – *kiçik*; *qünç* (*künç*) – *künç*; *qeçid* (*keçit*) – *keçid*; *qişi* (*kişi*) – *kişi*; *qöçmək* (*köçmek*) – *köçmək*³.

K samiti yumşaq tələffüzlü olduğu üçün sözün həm əvvəlində, həm də təkhəcalı sözlərin sonunda işlədilə bilər: *kök*, *tök*, *tək*, *tük*, *çök*, *çək*, *tik*, *dik çəki*, *tükənmək*, *səki* və s.

Sözün tərkibi genişləndikdə isə sonda gəlməli olan *k* samiti nitqin asanlaşma tələbi üzrə novlu kar və ya cingiltili variantla əvəzlənir: - *çiçək*, - *çiçəx*`, - *çiçəy*: *kəpənək* – *kəpənəx*` - *kəpənəy*; *döyənək* – *döyənəx*` - *döyənəy*; *dəyənək* – *dəyənəx*` - *dəyənəy*:

K samitnin mənaferqləndirici fonem kimi müstəqilləşməsi onun nəticəsidir ki, bu samit genetik cəhətdən *k* (*ka*) səsinə bağlı olsa da özünün sərbəst, müstəqil səs yuvası vardır. Bu səs yuvasında *k* (*ke*) samiti kar, kipləşən fonem olmaqla müstəqil mənaferqləndirici vahidə çevrilmişdir. *K* samitinin x'(ih) variantı isə dilortası səs yuvasına aid refleks kimi yalnız şifahi nitqin lokal şəraitdəki tənzimləyicisindən ibarətdir.

² A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 169;

A. Axundov. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973, s. 81.

³ M. Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dili dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 85.

G samiti

G samiti dilortası səs yuvasında *k* (ke) samitinin birbaşa refleksi kimi formalaşmışdır. *G* samiti *k* (ke) samitinin refleksi kimi formalaşdığından müəyyən sözlərdə *k* və *g* samitlərinin uyğunlaşmasını (əvəzediciliyini) müşahidə etmək mümkündür; keç-i – ge-ci, keç-id – ge-ci-d, keş-niş – geş-niş, kobud - gobud.¹

Türk dillərinə aid nümunələrdə də *k* – *g* uyğunluğu müşahidə edilir: keş-e (kumık) geç-e (Azərb.), kök (kumık) – göy (Azərb.), kiyiru (k. kalp.) – giriş (Azərb.), gəüzə (başq.) – gövdə (Azərb.), ket (karaim) – get (Azərb.), kir (karaim) gir (Azərb.), kemel (çuvaş)gümüş (Azərb.), kelin (özb) gəlin (Azərb.), kenq (özb) gen (Azərb.), kiyim (özb)geyim (Azərb.), körkem (q. qalp.) görkəm (Azərb.).

K samiti kimi *g* samiti də genetik cəhətdən *k* (ka) ilə əlaqəlidir. Odur ki, bəzi sözlərdə *g* samitinin *q*(*k*) ilə paralelliyinə də rast gəlmək olur: qöy (türkm) göy (Azərb.türk), qöz (türkm. qaq) göz (Azərb.türk), qün (türkm. qaq) gün (Azərb.türk), gəlin (Azərb), gelin (türk), qəlin (türkm. qaq), qözle (qırğ), gözlə (Azərb), qör (qırğ), gör (Azərb. türk), qəvdə (uyğ), gövdə (Azərb), ilqek (qırğ), ilgək (Azərb), qeçe (kar.), gece (Azərb) və s.

G samiti müstəqil məna-fərqləndirici fonem kimi formalaşdığı üçün sözün başlanğıcında işlənir: *göy*, *gün*, *gör*, *gəl*, *get*, *gir*, *gizli*, *gəlin*, *gözəl*, *geyim*, *göyçək*, *geymək*, *gəzmək*, *giriş*, *görüş* və s.

G samiti lokal nitq arealında təkhecalı sözlərin sonunda işlədilir: *bəg*, *dög*, *dəg*, *dəgirman*, *ignə*, *dügmə*, *dügi*, *dügün*, *gökəm*, *gögərti*, *əgri*, *cığər*, *igirmi*, *dəgirman* ¹.

¹ M. Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 84..

¹ Bax: M. Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 90.

Sözün ilk hecasının sonunda və ya təkhecalı söz sonunda *g* samitinin işlənməsi bu səsin fonetik təbiəti baxımından tamamilə qanunauyğundur. Lakin nitqin asanlaşma tələbinə müvafiq olaraq həmin mövqedə *g* səsi öz müstəqil-liyini itirir. Ümumi normalaşma prosesində təkhecalı söz sonunda və sözün ilk hecasının sonunda *g* samiti öz mövqeyini tamamilə *y* samitinə güzəştə gedir; *düyü, dəymək, döymək, döyüşmək, söymək, göyərmək, geyinmək, dəy, dəyə, dəyirman* və s. *G* samiti sonu *n, g* samitli sözlərdə normaya müvafiq olaraq sabit saxlanılır: *pələng, tufəng, fişəng, qəşəng, külüng* və s.

S.Cəfərov *tüfəng* sözünü təhlil edərək belə mülahizə irəli sürür ki, həmin söz əslində *tüfək* olmuş, fars dilinin təsiri ilə bu sözün sonundakı *g* samitinin əvvəlinə *n* qoşulmuş, sonradan söz bizim dilimizə *tüfəng* kimi qayıtmışdır².

Görünür, S. Cəfərov *tüfəng* sözünü fars dilindəki *səng, cəng, rəng, ahəng, huşəng* kimi sözlərlə müqayisə edib belə bir nəticəyə gəlmişdir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, *gülünc, qılınc, qəşəng, fişəng, tüfəng, süngü, döngə, cöngə, külüng*-sözləri fars dili təsirinə düşməmişdir və fars dilindən Azərbaycan dilinə ekstradisiya olunmamışdır. Burada *n* samiti ancaq nitqin asanlaşdırıcılıq tələbinə görə *g* səsinə əvvəl düşmüşdür ki, həmin səsin sabitliyi saxlanıla bilsin. *G* samiti sözün müxtəlif yerlərində işləndiyi kimi, şəkilçi tərkibində də işlədilir: *kölgə, döngə, süpürgə, gərgin, sürgün, dərgi, sürgü, əsirgə* və s.

Y samiti

Y samiti dilortası səs yuvasında süzgün tələffüz olunur. Odur ki, bu samit səsdə sürüşkənlik xarakteri yaranmışdır. Belə ki, *y* samiti söz əvvəlində dil – diş, söz sonunda isə həm dil – diş həm dilarxası və dilortası

² Bax: S. Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. (Leksika), Bakı, 1970, s. 147.

samitlərin əvəzedicisi kimi işlənir. Ona görə ki, *y* səsi öz artikulyasiyasına görə dilortası səs yuvasına aiddir. Dil – diş səs yuvasına aid səslərin əvəzedicisi kimi işlənir, ona görə ki, onun sürüşkən tələffüzlü xarakteri bu səsi dil – diş səslərinin tələffüz yerinə yaxınlaşdırır. *Y* səsinin tələffüzü zamanı dil yayılır, dil – diş səslərinin bəzilərində (*s, z, ş, j, ç, c, t, d*) olduğu kimi damaq və dişlərlə təmasda olur. Beləliklə, *y* samitinin dilortası və dilarxası samitlərinin əvəzedicisi kimi işlənməsi aşağıdakı nümunələrdə təsdiq olunur: *yaz* (Azərb.) *jaz* (qırğ.), *yeddi* (Azərb.), *jeti* (qırğ.), *yay* (Azərb.), *jay* (qırğ.), *yılan* (türk, qaq), *tılan* (Altay), *yarık* (türk), *darık* (Altay) (*işiq*), *yaman* (Azərb.), *çabal* (xak.), *yır* (türk.), *cır* (tat) (*mahnı*), *yağ* (Azərb.), *sağ* (xak.), *yolak* (kum.), *zolak* (Azərb.), *şəş* (Azərb.q. mənb.), *yəş* (uyğ.) (*açmaq*), *yanaq* (Azərb.), *naak* (xak.).

Y samiti, həmçinin dilarxası və dilortası samitlərlə əvəzlənir: *qoqarçın* (*göyərçin*), *duqu* (*düyü*), *yuqən* (*yüyen*), (*Qax, Zaqatala*) *qöqərçin*, *deqişik*, *yiqrmi* (türkm.), *səysən* (*səksən*), *diysin* (*diksin*), *öysür* (*öksür*), *dügün* (*düyün*), *gögəm* (*göyəm*), *əgri* (*əyri*), *cigər* (*ciyər*) (*Muğan*).

Y samiti söz sonunda daha da yumşalaraq, hətta dodaq samitlərinin novlu variantı olan *v* samiti ilə də əvəzlənir: *çəvirkkə* (*çəyirtgə*), *gövərti* (*göyərti*), *gövrəçin* (*göyərçin*), *sövüd* (*söyüd*), *tovuk* (*toyuq*), *sovux* (*soyuq*) və s. Türk dialektlərində də analoji səs əvəzlənməsi mövcuddur: *dövüş* (*döyüş*), *dovmek* (*döymək*), *tavuş* (*toyuq*), *oyçı* (*ovçu*), *söyda* (*sövdə*), *söymek* (*sövmək*)¹.

Y samiti həm sözün əvvəlində, həm təkhecalı söz sonunda, həm sözün müxtəlif yerlərində və şəkilçi hissəsində işlədilir: *yağ, yaz, yay, yel, yas, yal, yat, yaş, yan, yar, yağı, yanaş, yatmaq, yazı, yeniş, yoldaş, yalan, dayaq, dayanmaq,*

¹ M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 89 - 91.

dayı, doymaq, deyinmək, yaşayan, yalayan, saxlayır, gözləyir və s.

Dil dış samitləri: t, d, ç, c, ş, j, s, z, l, n, r.

T samiti

T samiti dil – dış səs yuvasında fizioloji – akustik cəhətdən ən güclü səsdır. Kar və kipləşən fonemdir. Bu samit söz əvvəlində, təkhecalı söz sonunda və şəkilçi tərkibində işlənir. *Tək, tər, tər, tənə, tüp, tünd, tap, toy, tap, tax, tök, sərt, dart, ört, art, tər, taxta, tələ; tut, at, yat, çat, öt, ət, it, qurut, yarat, yatırt, ötür, çıxart* və s.

T samit öz fizioloji – akustik xarakterinə görə həm söz əvvəlində mənaferqləndirici fonem kimi, həm də sözün sonrakı hecalarında nitqin asanlığını təmin edən vahid kimi müvafiq funksiyaları yerinə yetirir.

T samiti bütün türk dilləri üçün səciyyəvidir.

D samiti

D samiti t samitindən bir əlamətlə fərqlənir. Bu da d samitinin cingiltili olmasıdır. D samiti t samitinin birinci refleksi kimi nitqin yumşalma təsirinə müvafiq olaraq formalaşmış səsdır. D samiti mənşəyinə görə t samitindən yarandığı üçün müvafiq dil faktlərində da onun əvəzedicisi kimi işlənir: *tər – də, tustü – düşdü, tərənəmək – dərbənəmək* (Azərbay. niq areallarında), *der* (tər), *dökmək* (tökmək), *döretmə* (törətmə), *duş qəlmək* (tuş gəlmək) (türkm.), *dilki* (tülkü), *depe* (tepe), *dakmak* (takmaq) (türk)¹. D səsi Azərbaycan dilinə məxsus sözlərin sonunda da nitqin yumşaldıcı təsirinə müvafiq olaraq t samitini əvəz edir. Məsələn, *bulud, öyüd, söyüd, qurud, keçid, ayırd* kimi sözlər buna nümunədir.

D samiti həmçinin, özündən sonra samitlə başlanan şəkilçi işlədildikdə də t samitini əvəz edir: *yarat – yaradır*,

¹ M. Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 82.

qurut – qurudur, saxlat – saxladır, bərkət – bərkidir, tərpat – tərpadir.

Təkhəcalı söz sonunda isə nitq yumşalma tələb etmədiyi üçün *t* samiti sabit qalır: *öt – ötür, at – atır, tut – tutur, yat – yatır, çat – çatır, bat – batır, yet – yetir.*

Et və *get* sözlərində isə *t* samiti nitqin təsirinə düşməklə öz sabitliyini itirir: *et – edir, get – gedir.* *D* samiti dil – diş tələffüz yerində mənafərqləndirici bir fonem kimi formalaşdığı üçün həm sözün əvvəlində, həm təkhəcalı söz sonunda, və ya ilk hecanın sonunda və həm də sözün digər yerində işləyə bilər: *dad, dil, deş, dəl, dur, dəy, don, daş, dal, dağ, dart, dilən, daşın, dəlik, durum, dəyirman, ad, öd, od, yad, bud, budaq, badaq, dağda, bağda, otaqda, dağdan, bağdan* və s.

Ç samiti

Ç samiti kipləşmə və karlıq əlamətinə görə *t* samiti ilə yaxınlaşır. Fərq ondadır ki, *t* samitnin tələffüzündə dilin önü, *ç* samitinin tələffüzündə isə dilin yanları dişlərlə təmasda olur. *Ç* samitinin *t* refleksindən törəməsi onunla təsbit edilə bilər ki, müvafiq dil faktlarında *ç* samitinin *t* ilə əvəzedicilik münasibəti müşahidə edilir: *diş* (tiş) – *çiş*, *düş* (tüş) – *çüş*, *dişi* (tişi) – *çiş*, *düşkün* (tüşgün) – *çüşkün*².

Türk dillərində də *t – ç* əvəzlənməsi *ç* samitinin bir refleks kimi *t* kökündən törədiyini göstərən nümunədir: *tickan* (tat), *çıçkan* (qırğ.) (siçan), *tlan* (altay), *çılan* (xak.) (ilan), *taş* (qazax), *çul* (çuv.) (daş).

Ç samiti sözün əvvəlində mənafərqləndirici element kimi işlədilir: *çal, çat, çataq, çadır, çək, çəkic, çəkişmə, cılpaq, çök, çökək, çökəklik* və s.

² Bax: M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dili dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 85..

Ç samiti təkhecalı söz sonunda və sözün şəkilçi tərkibində də işlədilir: *aç, qaç, iç, üç, saç, keç, köç, biç, qaçaq, uçuq, saçaq, keçid, köçəri, biçin, bıçaq, qaçaq, dayça, çayçı, dəmirçi, qazança, qalaça, alaçıq və s.*

C samiti

C samiti ç samitindən bir əlamətlə fərqlənir. O da c samitinin cingiltili olmasıdır. Kenetik cəhətdən c samiti t samiti ilə bağlı olsa da onun törəməsi ç əsasına uyğundur.

C samitinin ç samitini əvəz etməsi isə sözün sonunda nitqin yumşalma təsirinin nəticəsində baş verir: *qulaç-qulac, qaxaç-qaxac, qazanç -qazanc, kərpiç-kərpic, qılınç-qılinc, iyrənç-iyrənc, qıyqaç-qıyqac, güvənç-güvənc, dinç-dinc, künç-künc, qısqaqç-qısqaqanc və s.*

Nitqə görə söz sonundakı ç samiti c ilə əvəzlənib öz mövqeyini də sabit saxlayır. C samiti söz əvvəlində məna fərqləndirici vahid kimi də formalaşmışdır: *cücə, cüyür, coşqun, cib, ceviz, cəld, cəhrə və s.*

C samiti məna fərqləndiricilik qazandığına görə söz əvvəlində işlənə bilər. C samiti daha çox təqlidi sözlərin yaranmasında iştirak edir: *cırmaq, cırıq, cırıldamaq, cırıltı, cıyiltı, cingilti, civilti və s.*

C samiti, eyni zamanda, sözün birinci hecasının sonunda da işlədilir: *ac, aç, açılmaq, öcəşmək, acı, acılmaq, üc, ucqar, qıç, qoca., qocalıq və s.*

C samiti sözün şəkilçi tərkibində də işlədilir: *azacıq, körpəcik, üzgəc, yüyucu, alıcı, sürücü, əyləncə, düşüncə, yelləncək, qabaqcıl və s.*

C samitinin sözün şəkilçi tərkibindəki intensivliyini nitqin ç samitinə yumşaldıcı təsirinin nəticəsi kimi də qiymətləndirmək olar.

S samiti

S samiti dil- dış səs yuvasına aid olmaqla genetik cəhətdən t ilə əlaqəlidir. Fərq ondadır ki, s samiti kar

olmaqla dilin yanının yuxarı damaqdakı yan dişlərə dil önünün isə aşağı damaqda ön dişlərə doğru sıxılması ilə tələffüz edilir. *S* samitinin *t* ilə genetik əlaqəsi aşağıdakı kimi nümunələrdə təsdiq olunur: tıçqan (tat) siçan (Azərb.).

Azərbaycan dilinin lokal nitq areallarında nitqə görə *t-s* əvəzlənməsi sözün kök və şəkilçi aralığında müşahidə olunur: *isti* – *issi*, *bostan* – *bossan*, *yastıq* – *yassıq*, *tüstü* – *tüssü*, *üstələ* – *üssələ*, *üstünə* – *üssünə*¹.

S samiti öz səs yuvasında tamamilə müstəqilləşərək söz əvvəlində mənaferqləndirici vahid kimi işlənir: *səs*, *say*, *sal*, *sil*, *söz*, *söy*, *süz*, *süzmə*, *süzgün*, *seçki*, *söyüd*, *sap*, *sor*, *soruş*, *silkələ*, *sın*, *sındır*, *sev*, *sevinc*, *sevgi*, *saray*, *sarı*, *saqqal* və s.

S samiti, həmçinin sözün birinci hecasının sonunda və şəkilçi tərkibində də işlədilir: *as*, *kəs*, *küs*, *bas*, *yas*, *yastı*, *yastıq*, *kəskin*, *basqı*, *basdırmaq*, *basırıq*, *duzsuz*, *əlsiz*, *başsız*, *yağsız*, *dirsək*, *bağırsaq*, *sarımsaq*, *dursun*, *görsün*, *gəlsin* və s.

Z samiti

Z samiti də genetik cəhətdən öz səs yuvasında *t* başlanğıcı ilə əlaqəlidir. Ancaq *z* samiti bir refleksi kimi *s* samitinin nitqdə yumşalıb cingiltilənmiş variantı kimi formalaşmışdır. *Z* samiti *s* samitinin hesabına formalaşdığı üçün onun birbaşa *t* ilə əlaqəsini təstiq edən nümunələrini etimoloji yolla müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, *yol* – *yolaq* – *zolaq* sözləri mənaca bir-birinə yaxındır. *Yol* sözünün isə Altay dilinin də *tol* variantı vardır.

Z samiti Azərbaycan dilinin lokal nitq areallarında *t* samitinin bir – başa refleksi kimi yaranmış *d* samiti ilə əvəzlənə bilər: *bizdən* – *bizzən*, *gözdən* – *gözzən*, *sizdən* – *sizzən*, *payızda* – *payızza*¹.

¹ Bax: M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 112 – 113.

¹ M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 112.

Z samiti Azərbaycan dilindəki müstəqil sözlərin əvvəlində məna fərqləndirici vahid kimi az işlənir: *zol, zolaq, zibil, zil, ziyil* və s.

Z samiti daha çox təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlənir: *zarı, zarılı, zarılda, zıqqan, zırılmaq, zıncırov, zırpı, zırlama, zingilti, zingildə* və s.

Z samiti yumşaq variant olduğundan nitq onun söz sonunda və şəkilçi tərkibində işlənməsini təmin edir: *az, üz, əz, iz, öz, söz, göz, yaz, diz, biz, boz, üzük, əzik, axmaz, dinməz, qorxmaz, sönməz, dönməz, sönməz, quşcuğaz, mənciyəz* və s.

Ş samiti

Ş samiti də mənşəyinə görə *t* başlanğıcı ilə əlaqəsi olan samitdir. Bu əlaqə müəyyən dil vahidlərində qorunub saxlanılır: Məsələn türk dillərinə məxsus *tiş – diş*, sözünün çuvaş dilindəki *şal* variantında belə bir əlaqənin mövcudluğu təsdiq edilir.

Azərbaycan dilinin lokal nitq areallarında *ş* samitinin *t* samitinin birbaşa refleksi olan *d* ilə əvəzlənməsi müşahidə edilir: *alaşsan – alaşdan- alaştan – alaşşan, görəşşən – görəş-dən- görəştən – görəşşən*.²

Ş samiti müstəqil sözlərin əvvəlində məna fərqləndirici vahid kimi çox zəifdir. Söz əvvəlində bu samitə *şal, şalvar, şalğam, şanlı* kimi nümunələrə də rast gəlmək olur. Ş samiti daha çox təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlənir: *şillə, şıtq, şapalaq, şırıltı, şırılda, şıllaq* və s.

Ş samiti novlu olduğu üçün nitqə görə söz sonunda və şəkilçi tərkibində daha asanlıqla işlənir: *iş, aş, işçi, aşağı, aşmaq, aşırmaq, aşırma, atıq, diş, dişlə, dişlək, yarış, vuruş, qarış, yaraşq, yaraşmaq, yaşayış, quruluş* və s.

J samiti

² M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 235 – 236.

J samitinin *t* ilə genetik əlaqəsi jol (qaz), tol, (alt) *yol* (Azərb.) kimi faktlarda təstiqlənə bilər.

J samitində novluluq xarakteri güclüdür. Bu səbəbdən də *j* samiti sözün əvvəlindəki mənaferqləndiricilik məqamında işlədilmir. Bu samit Azərbaycan dilinin Qərb arealında nitqin yumuşaldıcı təsirinə uyğun olaraq sözün birinci hecasında və şəkilçi tərkibində *c* samitinin əvəzədici kimi işlədilir: *saj, güj, gij, qoja, aji, ajiq, alajam, alajaq, sancajaq, görəjam* və s.¹

J samiti söz əvvəlində ancaq alınma sözlərdə işlədilir: *jurnal, jaket, jüri, jandarm, jonqlyor, jalə* və s.

L samiti

L samiti dil – diş samitləri içərisində sürüşgən bir səsdür. Onun tələffüzü zamanı dilin kənarları sürüşkənliklə yuxarı damarın yan dişləri ilə təmasda olur. *L* samitinin *t* ilə əlaqəsi nitqdəki *l* – *d* – *t* qarşılaşmasında öz təsdiqini tapır: *atlar – atdar, satlıq – satdıq, qüvvətli- qüvvətli, aldat – allat,atlanmaq – atdanmaq- attanmaq, çatlamaq – çatdamaq- çattamaq, qatlanmaq- qatdanmaq – qattanmaq. L* söz əvvəlində çox az işlənir: *lağ, lığ, lal, lap, ləyən, lil, lüt, lülə*.

L samiti daha çox təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlədilir: *lağlağı, lələ, lax, laqqıltı, lıqqıltı, loxma* və s.

L samiti nitqə görə asan tələffüzü tənzim etmək üçün həm birinci hecanın sonunda, həm də sözün şəkilçi tərkibində işlədilir: *ol, əl, il, al, ələk, ilmək, alışmaq, aldanmaq, ayaqlanmaq, salmaq, sallanmaq, tullanmaq, dillənmək* və s.

N samiti

Dil – diş səs yuvasında *n* samitinin genetik izlərini *d* samiti ilə müşahidə olunan keçiddə görmək mümkündür:

¹ Bax: Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s. 40, 123 – 130.

nan (xak.), dan (Alt.), yan (Azərbay.), nen (xak.), den (alt.), yelən (paltarın ətəyi – Azərbaycan.).

Azərbaycan danışıq dilində də *d* samitinin nitqə görə ilə əvəzlənməsini müşahidə etmək olur: *əlimdən - əlimnən, səndən - sənnən, damdan - damnan, özümdən- özümnən, atamdan -atamnən* və s.

N samiti söz əvvəlində mənafərqləndirici vahid kimki çox zəyifdir. *N* samitinə *nə, nədən, necə, neçə neyləmək, niyə, nə üçün* kimi sual əvəzliliklərinin əvvəlində rast gəlmək olur. *N* samiti sözün əvvəlində təqlidi yolla düzələn vahidlərdə işlədilir: *nənni, ninni, nənə, nəy - nəy, nanay - nanay* və s.

N samiti tələffüz yumşaqlığına malik olduğu üçün sözün birinci hecasının sonunda, təkhecalı sözlərin axırında və şəkilçi tərkibində intensiv işlədilir: *mən, sən, gün, son, don, en, un, ün, ön, an, qan, yan, dan, yandır, dindir, dondur, oyna, qayna, dəyənək, döyənək, sızanaq, yazan, pozan, yatan, duran* və s.

R samiti

R samiti *l* və *n* kimi, dil – diş yuvasında zəif (yumşaq) reflekslərdəndir. *R* samiti söz əvvəlində işlədilmir. Yalnız alınma sözlərdə *r* samitinin işlədilməsi müşahidə edilir: *rinq, raport, rayon, reyəl, restoran, restovrasiya, rast, rəmz, rəhm, rəng, riayət, rıqqət, riyazi, rizvan* və s.

Azərbaycan dilində *r* samitinin dil – diş səsləri ilə əlaqəsini söz daxilindəki müvafiq səs keçidlərində görmək mümkündür: *almazsan-almarsan, bilməzsən–bilmərsən, yazmazsan – yazmarsan*.

Z - r keçidini həmçinin etimoloji yolla *göz - gör, diz - dirsək, təzə -tər* kimi sözlərdə də müəyyən etmək olur.

Türk dillərində də belə əvəzlənməyə aid nümunələr vardır: *buzov* (Azərbay.) *paru* (çuv.), *qız* (Azərbay.), *xer* (çuv.), *qaz* (Azərbay.), *xur* (çuv.), *donuz* (Azərbay.), *taxar* (çuv.), *təzə* (Azərbay.), *tara* (çuv.).

R samitinin, həmçinin, nitqdə *l* ilə əvəzlənməsi müşahidə edilir: *alırlar – alıllar, görürlər – görüllər, deyirlər – deyillər, hörümçək-ölümçək, kərtənkələ-kəltənkələ, saral-sarar, qurbağa-qulbağa*.

R samiti zəyif refleks olduğu üçün təkhecalı söz sonunda birinci hecanın axırında sözün şəkilçi tərkibində işlədilir: *gör, ver, dur, dər, gir, sər, sür, dəri, sürü, geri, duru, daçaraq, yuxarı, köçəri, yanar, açar, doğru, əyri, qovur, sovur* və s.

Buradan göründüyü kimi, zəif reflekslər, söz əvvəlində mənaferqləndiricilik funksiyası daşımaqdan daha çox sözün sonrakı hissələrində nitqin asanlıqını təmin etmək vəzifəsini yerinə yetirir. Onların təkamül yolu öz funksiyalarına qədər olan bir mərhələni təşkil edir.

Dodaq – samitləri. p, b, m, f, v.

P samiti

P samiti kipləşən və kar xarakterinə görə sözün əvvəlində mənaferqləndirici vahid kimi işlənir: *pay, parça, parçalamaq, paralamaq, pis, pislik, pinti, pozmaq, pozulmaq, pozğun, püskürmək, peyin, püskürmək, papaq, palaz* və s.

P samiti təkhecalı söz sonunda, birinci hecanın axırında və sonrakı hecalarda da işlədilir: *tap, tapdala, təklik, təpə, təpəli, tərpanmək, tərpatmək, körpü, sərpmək, səpin, səpişik, qapı, qonaq, qapışmaq, qapalı* və s.

B samiti

B samiti dodaq səs yuvasında *p* samitinin yumşaq (cingiltili) refleksidir. *P* samitindən onun fərqi *p* samitinin *kar, b* samitinin cingiltili olmasıdır. *B* samitinin *p* samitnə aid refleks olduğunu söz başında nitqə görə *p* samitinin zəyifləyib *b* ilə əvəzlənməsində görmək olar: *biçin – piçin, bıçaq – puçax, bütün – pütün, bıçqı – pışqı, buxarı - puxarı*¹.

¹ M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 80.

Söz başında *p* samitnin zəifləyərək *b* refleksinə keçməsinə türk dillərinə aid nümunələr də görmək olur: *pil* (xak.), *bel* (Azərbay.), *pas* (xak.), *baş* (Azərbay.), *put* (xak.), *bud* (Azərbay.), *pıçaq* (xak.), *bıçaq* (Azərbay.), *pızo* (xak.), *buzov* (Azərbay.), *piçen* (kar.), *biçin* (Azərbay.), *piş* (kar.), *biş* (Azərbay.), *peşeru* (tat), *bişirmək* (Azərbay.).

B samiti sözün başlanğıcında mənafərqləndirici fonem kimi işlədilir: *boz*, *biz*, *bel*, *bir*, *bol*, *bal*, *büzmə*, *balıq*, *bilək*, *böyük*, *bala*, *bölgü*, *böyür*, *böyrək*, *boylanmaq*, *boyamaq*, *bişmək*, *bişirmək* və s.

B samiti həmçinin sözün birinci hecasının sonunda və şəkilçi hissəsində də işlədilir: *qab*, *cib*, *dib*, *dəb*, *daban*, *qab*, *qabırğa*, *dipçək*, *dəbərmək*, *qabarmaq*, *gəbərmək*, *köbələk*, *göbək*, *qurbağa*, *şoraba*, *dalbadal*, *birbəbir*, *alib*, *görüb*, *gəlib*, *saxlayıb* və s.

V samiti

V samiti dodaq səs yuvasında *p* samitinin novlu refleksidir. Söz əvvəlində *v* samitinin *p* samiti ilə əvəzlənməsinə dair faktlar *v* samitinin nitq prosesində *p* mənşəyindən törəməsinə təsdiq edir: *par* (çuv.), *ver* (Azərbay.), *türk*), *pur* (çuv.), *var* (Azərbay.), *türk*), *payı* (xak.), *varlan* (Azərbay.) və s.

V samiti söz sonunda nitqə görə *b* samitini əvəz edir: *cib-civ*, *dib* – *div*, *baba* – *bava*, *yaba* – *yava*, *şorba* – *şorva*, *qabıq* – *qavıq*, *qabaq* – *qavax*, *çoban* – *çovan*, *qabırğa* – *qavırğa*, *bibi* – *bivü*¹.

V samiti söz əvvəlində mənafərqləndirici səs kimi zəif mövqe tutur: *var*, *ver*, *vur*, *varlı*, *varlıq*, *vuruş*. *V* samiti əsas etibarı ilə təqlidi düzələn sözlərin əvvəlində işlənir: *vıyıldı*, *vırıltı*, *vijıldı*, *vırtıldı*, *vızıldı* və s.

¹ M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 86.

V samiti yumşaq (novlu) səs olğdu üçün sözün birinci hecasının sonunda və şəkilçi tərkibində işlənə bilir: *ov, ev, sev, sevgi, sevinc, dəvə, güvə, güvənmək, qov, qovla, qovğa, qovun, qovur, qovurma, qovurğa, qovuşmaq, alov, qırov, qaşov, dirov* və s.

F samiti.

F samiti dodaq səs yuvasında *p* samitinin kar novlu refleksi kimi formalaşmışdır. Sözün əvvəlində *f* samitinin mənafrqləndirici vahid kimi işlənmə mövqeyi olduqca zəifdir. Bu səsə *fərə, fərli, fərsiz, findıq, fıstıq* kimi sözlərin əvvəlində rast gəlmək olur. *F* samiti daha çox təqlidi yolla yaranmış sözlərin əvvəlində işlədilir: *fıslıtlı, fışıtlı, fırlıdaq, fırfıra, fınxırtı, fıyxırtı, forslanmaq* və s.

F samitinə türk dilləri içərisində Azərbaycan və karaim dillərində təsadüf olunur: *fırlıdaq* (Azərb.), *fırlıdaq* (kar.). Başqa dillərdə isə həmin mövqedə *p* işlədilir: *pursat* (kum.), *fürsət* (Azərb.), *pil* (kum.), *fil* (Azərb.), *pındık* (türkm.), *findıq* (Azərb.), *pil* (türkm.), *fil* (Azərb.).

F samiti söz sonunda əsasən nidalarda və təqlidi sözlərdə işlədilir: *of, uf, ofultu, ufulu, ufaq*. *F* samiti, həmçinin, bəzi çoxhecalı sözlərin sonunda işlədilə bilir: *dalaf, yulaf, gilif, suluf* və s.

M samiti

M samiti dodaq səs yuvasında *p* samitinin yumşaq sonor refleksidir. Kipləşmə xarakterli olduğu üçün bəzi sözlərin əvvəlində mənafrqləndirici element kimi işlənə bilir: *mən, mələ, muncuq, mal*.

M samiti daha yumşaq (sonor) refleks olduğu üçün əsas etibarilə, təqlidi sözlərin əvvəlində işlədilir: *mələmək, movlamaq, manqırmaq, mızıldamaq, mırıldamaq* və s.

M samiti *p* samitinin cingiltili kipləşən refleksi kimi formalaşan *b* samiti ilə əvəzlənməsi mövcuddur: *bığ* (Azərb.), *bıyiq* (türk), *murt* (türkm.), *bəniz* (Azərb.), *meniz* (türkm.), *boncuk* (qaq.), *muncuq* (Azərb.), *mencuq* (türkm.),

boyun (Azərbay.), *moyın* (qaz.), *burun* (uyğ.), *murın* (qaz.), *beyin* (Azərbay.), *miy* (qaz.).

Azərbaycan dilinin nitq areallarında *b-m* samitlərinin əvəzlənməsinin müşahidə etmək olur: *bunu* – *munu*, *bunda* – *munda*, *banlamaq* – *manlamaq*¹.

M samiti sözün cingiltili şəkilçi tərkibində *m* samitinin *b* ilə əvəzlənməsi o deməkdir ki, *p-m* keçidində *b* samiti aralıq yer tutur. *M* samiti sözün şəkilçi tərkibində intensiv işlənir: *almıram*, *bilmirəm*, *almayacaq*, *almalıdır*, *görməmə-lidir*, *almışam*, *görmüşəm*, *danışmışam*, *alam*, *görəm*, *biləm* və s.

Samit səslərin təkamülünə aid aparılan təhlilin nəticəsi göstərir ki, dilimizdə norma kimi mövcud olan samit səslərin heç də hamısı söz əvvəlində məna fərqləndirici vahid kimi intensiv işlənir. Bu mövqedə əsas on samit səs intensividir. Azərbaycan dili samitlərindən söz əvvəlində intensiv olan samitlər bunlardır: *q, k, g, y, t, d, ç, s, p, b*.

Qalan on dörd samitdən (*h, k, x, ğ, c, ş, j, z, l, n, r, f, v, m*) bəziləri ya söz əvvəlində işlənir (*k, r, j, ğ*) ya da olduqca zəif işlənir. Onlardan *k* samiti norma kimi ümumiyyətlə işlənir qalanları isə sözün sonrakı hecaları üçün səciyəvidir.

Nəzərə aldıqda ki, Azərbaycan dilində cəmi 10 samit söz əvvəlində məna fərqləndirici vahid kimi intensivdir, belə hesab oluna bilər ki, türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində yeni söz yaratma imkanları zəifdir. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan dili sözlərinin əvvəlində məna fərqləndiriciliyi intensiv olmayan samitlər ərəb, fars, rus, ingilis, fransız, alman və digər dillərdə intensivdir.

¹ M. Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 81.

Türk dillərində və o cümlədən, Azərbaycan dilində samitlərin söz əvvəlində passiv mənaferqləndiriciliyi isə heç də bu dillərin sözyaratma imkanlarının zəif olması deyildir. Məsələn burasındadır ki, analitik dillərdə söz artımı, əsas etibarilə, samitlərin söz əvvəlində intensiv işlənməsi ilə təmin olunursa, türk dillərində söz əvvəlində mənaferqləndiriciliyi zəif olan samitlər sözün sonunun inkişafı üçün fəaldır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, sözün əvvəlində intensiv işlənməyən samitlərlə yanaşı sözün əvvəlində intensiv olan samitlər də söz sonunun inkişafında fəaldır.

Buradan B.A.Serebrennikovun bir fikrinə əlavə və düzəliş etmək lazım gəlir. B.A.Serebrennikova görə, türk dillərində ilkin başlanğıcın *kar* və *kipləşən* səslərdən ibarət olmasının səbəbi bu dillərin aqlütinativ quruluşu ilə bağlıdır. Məlumdur ki, dilin ilkin formalaşma mərhələsində aqlütinasiyadan söhbət gedə bilməzdi. Aqlütinasiya inkişaf etdiyi mərhələdə isə samitlərin söz əvvəlində mənaferqləndiricilik mövqeyi azalmağa başlayır. Samit səslər sözyaratma funksiyasını sözün əvvəlindən sonuna keçirməyə başlayır. Odur ki, nitqə görə *kar* – *kipləşən* samitlərin yumşaq refleksləri formalaşır. Bu reflekslərin fəaliyyəti söz sonunun inkişaf etməsinə yönəlir.

Buraya belə bir fikir də əlavə etmək lazım gəlir ki, türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində səs reflekslərinin təkamülü dilin aqlütinasiyaya meyilliyi əsasında meydana gələrək inkişaf edir. Bu prosesdə isə nitq intensivliyi aparıcı yer tutur. Görünür, analitik dillərdə proses tərsinədir. Söz əvvəlinin mənaferqləndiricilik mövqeyinin möhkəmləndirilməsi tələbi əsasında müvafiq səs refleksləri yaranmış və onlar sözün sonundan daha çox sözün əvvəlinin inkişafına xidmət etmişdir. Azərbaycan dilində səs refleksləri sabitləşərək fəaliyyət göstərir. Yazı

norması əlavə reflekslərin variantlılıq yaratmasına yol vermədiyi üçün mövcud fonemlər dilin bütün potensial tələblərini ödəmək imkanlarına malikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, şifahi nitqin təsiri ilə yaranmış bəzi reflekslər mövcuddur ki, onlar müstəqilləşə bilmədiyi üçün lokal arealda işlənilir. Bu o deməkdir ki, nitqin sabitliyi üçün yazının vahid qaydalarının olduqca mühüm əhəmiyyəti vardır.

SAMİTLƏRƏ AİD KEÇİDLƏR

Samitlərə aid səs keçidlərində onların formalaşması, müstəqilləşməsi, təkamül prosesi öz izlərini canlandırır. Ayrı – ayrı nitq areallarında hər hansı variantın üstünlüyü həmin arealda səsin nitqə görə normalılıq qazandığını təsdiq edir. Məhz nitqə görə baş verən fərqlənmə nəticəsində lokal danışiq əraziləri əmələ gəlməsinə şərait yaranır. Nitqə görə fərqlənmənin ən başlıca səbəblərindən biri hər bir dil ərazisində yazının funksionallığının zəif olmasından ibarətdir. Digər tərəfdən, dil üzərində dövlətçiliyin himayəsi və nəzarəti olmaqda nitq fərqlənməsi daha da çoxalır. Türk xalqlarının zaman – zaman, bir – birindən aralanması isə bu dillərdə arasında daha çox nitq fərqlənməsinin baş verməsinə aparıb çıxarır. Aralanma ərazi cəhətdən, siyasi cəhətdən, ictimai cəhətdən, ideoloji cəhətdən, mədəni – məişət cəhətdən nə qədər artıq olursa, fərqlənmə də o qədər çox olur. Xalqların siyasi, ideoloji, mədəni – məişət və iqtisadi əlaqələr baxımından yaxınlaşması isə dillər arasındakı fərqlərin zaman – zaman azalmasına, anlayışların yaxınlaşmasına səbəb olan amillərdəndir. Odur ki, dil fərqlərinin öyrənilməsi, həm də onların aradan qaldırılması və azadılması imkanlarının başlanğıcı sayılmalıdır. Türk xalqlarının birliyinin baş verməsi üçün ən qədim dövrlərə məxsus adətlərin, ictimai birlik mühitinin, ictimai təfəkkür qaynaqlarının, mədəni – məişət ənənələrinin qorunması, saxlanması və yaşadılması mühüm şərtlərdəndir. Əlbəttə ki, yaxınlaşma tarixin işidir. Ancaq tarixin bir anı ilə min illərin arasında da məsafə çox deyildir. Zaman heç nəyə baxmadan ötüb keçir, nəsillər dəyişir, həyat yeniləşir. Davam edən ənənələr isə xalqların yaxınlaşmasına, dillərin uyuşmasına, zəmin yaradır. Ənələr davam edəcəyi şəraitdə

hansı zaman olursa olsun, xalqların və dillərin birliyi ideyadan reallığa çevrilə biləcəkdir.

Qohum dillərdə nitq areallarının təcrid olunması sayəsində xüsusi norma ilə səciyyələnən ayrı –ayrı ədəbi (normativ) dillər yaranmış olsa da dil diferensiallaşması kəskin şəkildə özünü göstərə bilmir. Belə diferensiallaşma nitqdə fərdi şəkildə baş verdiyi üçün dialekt fərqlənmələri kimi nəzərə alınə bilər.

Dillər arasındakı fərqlənmələr səs keçidlərinin artmasına səbəb olur. Səs keçidləri ixtiyari baş vermir, müəyyən prinsiplərə əsaslanır.

Səs keçidlərinin prinsipləri

Dünya dillərində səslərin müvafiq keçidləri vardır. Bu keçidlərdə müəyyən sıra, ardıcılıq və sistem müşahidə edilir. Səs keçidlərində isə nitqin fəallığı aparıcı yer tutur. Nitq səs keçidlərinin mövcudluğuna görə lokal variantlar yaradılmasına meyillidir. Başqa sözlə, nitq bir tərəfdən yeni törənişlər üçün fonemlərin təkamülünə yol açır, digər tərəfdən morfemlərin tərkibində fonem allofonlarının lokal variantlarının işlənməsi üçün müsbət şərait yaradır.

Yəni belə bir sual ola bilər: fonem təkamülü nəyə xidmət edir? Cavab isə sadədir: fonem təkamülü birincisi yeni anlayışları bildirən söz formalarının yaranmasına xidmət edir. İkincisi isə fonem təkamülü nəticəsində yaranan nitq səsləri lokal şəraitdə vahid bir norma ilə tənzimlənmədikdə variantlıqların baş verməsinə səbəb olur. Fonemlərin təkamülü bir səs yuvasından törəyən reflekslərin müstəqilləşməsi nəticəsində baş verdiyi kimi, səs keçidləri də həm eyni kök morfeminin ayrı – ayrı lokal areallardakı nitq variantlarında, həm də eyni kökün mənə yuvası əsasında yaranmış yeni kök sözlərdə müşahidə

olunur. Səslərin təkamülü özünəməxsus ardıcılıq və sistem üzrə baş verir. Səs keçidlərində də bu ardıcılıq və sistem gözlənilir. Əks halda, bir sözün başqa nitq areallarına məxsus allomorflarını təyin etmək mümkün olmazdı. Eyni zamanda, bir məna yuvasından törəyən sözləri təhlil etmək böyük problemlər yaranmasına gətirib çıxarardı. Deməli, səs keçidlərinin öyrənilməsi iki cəhətdən əhəmiyyətlidir. Birincisi eyni kök morfemlərin allomorfların, yəni, ayrı-ayrı nitq areallarındakı variantlarının müəyyən edilməsində, ikincisi isə eyni məna yuvasından törəmiş köklərin meydana çıxarılmasında.

Birinci istiqamət üzrə nitq fərqləri araşdırılır. Nitq fərqlərinin araşdırılması sabit normaların tətbiq edilməsi baxımından nitq mədəniyyəti üçün əhəmiyyətlidir. Bu istiqamət məsələn, qohum dillər mühitində bir dilin norma sabitliyini bərqərar etmək və onu qorumaq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dirsər tərəfdən, qohum dillər arasında yaxınlaşma istiqamətlərinin müəyyən edilməsində, qədim yazılı mənbələrdə mənası çətin anlaşılan sözlərin aydınlaşdırılmasında birinci istiqamət vacibdir.

İkinci istiqamət isə artıq mənasını itirmiş sözlərin təhlil edilməsində funksiyasını itirmiş şəkilçilərin rekonstruksiyasında, həmçinin, onların qohum dillərdəki izlərinin axtarılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Səs keçidlərinin mövcudluğu dilçilikdə ilkin səslər, törəmə səslər, sözün əvvəlində (güclü mövqedə) və sözün sonunda (zəif mövqedə) səslərin funksionallığı barədə bir çox mülahizələrin söylənilməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn. Q. İ. Ramstedt səs keçidlərinin mövcudluğuna əsasən kar kipləşən samitlərin ilkin, cingiltili novlu samitlərin isə sonrakı (törəmə) prosesə aid olması fikirini irəli sürür. O, ümumiyyətlə, samit səsləri fizioloji - akustik xarakterinə görə üç qismə bölür: a) güclü səslər; b) zəif səslər; v) burun

səsləri. Q. İ. Ramstedtə görə güclü səslər *kar* kipləşən *k, t, p* səsləridir. *Q, d, b* samitləri isə onların zəif refleksləridir. *N, n, m* səsləri isə cingiltili (*q, b, d*) samitlərin daha zəif reflekslərindən ibarətdir.

M. Ryasyanen isə ilkin başlanğıcda *kar* kipləşən samitlərlə yanaşı cingiltili samitlərin də işləkliyini təsdiq edən nümunələrin mövcudluğu barədə mülahizə yürüdür¹. Türk dillərinə aid tədqiqatlarda ayrı – ayrı keçid cütlüklərinə daxil olan elementlərin ilkinliyi barədə maraqlı fikirlər irəli sürülür. Məsələn, N. K. Dimitriyev türk dillərinə məxsus aşağıdakı kimi nümunələrdə *l – ş* uyğunluğunu müəyyən edir: *tuul* (yaqut), *tüş* (türk), *düş* (Azərb), *yuxu; ulu* (yaqut), *üşü* (Azərb.), *üşümək*².

N.K.Dimitriyev belə uyğunluğun eyni mənşədən törədiyini göstərir. Burada isə hansı variantın ilkin olmasının müəyyənləşdirilməsi tətqiqatçıların qarşısında problemlər yaradır. Türk dilləri tətqiqatçıları arasında keçidlərlə bağlı ilkinliyin müəyyənləşdirilməsindəki mübahisələrdə *r-z* məsələsi də xüsusi bir yer tutur. Bu səslərin keçidi barədə hələ 1828 – ci ilə aid tətqiqatlarda müvafiq fikirlər söylənilmişdir. Həmin məsələ barəsində İ.Klaport, V.Şott, V.V.Padlov, Z.Qembes, Q. Ramstet, N.K.Dimitriyev, B.A.Serebrennikov kimi görkəmli alimlər mübahisə açmışlar. Lakin məsələnin həlli barədə, yəni keçidin hansı səsdən hansına doğru baş verdiyi müəyyən edilməmiş qalmışdır³.

¹ Вах:Г.И.Рамстедт. Сравнительная фонетика монгольского пимсьменного языка и халхаско – угринского языка. С. Петербург, 1908, с. 6 – 26.

² Вах: Н. К. Дмитриев. Соответствие л – ш ИСТГЯ, I, М., 1955, с. 320 – 321.

³ Вах: Н. К. Дмитриев. Соответствие л – ш ИСТГЯ, I, М., 1955, с. 320 – 325; Б.А. Серебренников. Что было первичным р или з «Советская тюркология». 1971, № 1, с. 14-19.

Səs keçidlərinin mövcudluğu dilçilikdə ilkin başlanğıc barədə fikirlərin yaranmasına da səbəb olmuşdur. Əslində isə səs keçidləri əsasında ilkin başlanğıcın müəyyənləşdirilməsi nə nəzəri, nə də praktik cəhətdən mümkün deyildir. Səs keçidləri sadəcə olaraq, nitq prosesində baş vermiş fərqlənmələrin lokal areallardakı göstəricilərindən ibarətdir. Səs keçidləri, həmçinin, fonetik təkamülün izlərinin saxlanılmasına dair faktları özündə canlandırır. Odur ki, dildə fonemlərin qədimliyini, ilkin başlanğıcın xarakter əlamətlərini müəyyən etmək üçün səs keçidlərindən daha çox fonetik təkamül prosesinin izlənməsi istiqamətində təhlil aparmağa ehtiyac vardır. İlkin fonetik vahidlər səslərin kar - cingiltili və kipləşənovlu əlamətlərinə görə də müəyyənləşdirilə bilməz. İlkin səslər, ilkin fonemlər deyəndə yalnız nitq vahidi kimi formalaşmış səslərin mövqeyindən çıxış etmək lazım gəlir. Nitq vahidi kimi formalaşmış səslər isə mənalı kök morfemlərin daxili elementlərindən ibarətdir. İlkin kök morfemlərin məna potensialı inkişaf etdikcə onların daxili elementlərində parçalanma baş verir. Nəticədə isə nitq səslərinin allofonları, kök morfemlərin isə allomorfları yaranır. Bu prosesdə allomorflar pərakəndə şəkildə peyda ola bilməz. Çünki, parçalanmanın özü məntiqsiz baş vermir. Parçalanma prosesində meydana çıxan allofonlar və ya reflekslər əlbəttə ki, güclünün öz allofonlarını və ya reflekslərini yaratması istiqamətində baş verə bilərdi. Çünki məntiqə görə zəif özünün yeni zəif variantlarını yaratmaq gücündə deyildir. Güclü isə özündən öz zəif variantlarını, reflekslərini yaratmaq üçün potensial imkanlara malikdir. Beləliklə, reflekslərin yaranması güclülük – zəiflik, kar – kipləşən və cingiltili – novlu istiqamətində baş verdiyi üçün keçidlərin istiqamətinin də bu prinsip əsasında əmələ gəlməsi məntiqi cəhətdən özünü doğruldur. Ona görə də

istər *l* -ş, istər *r-z* və ya digər keçidlərdə istiqamətin müəyyənləşdirilməsi üçün səslərin fizioloji - akustik keyfiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Beləliklə, səs keçidləri iki prinsip üzrə baş verir. Birincisi, fonemlərin daxili təkamülünün nəticəsi kimi; ikincisi, nitq intensivliyinin lokal şəraitdə müvafiq variantların baş verməsi kimi. Səs keçidlərinin nitq prosesində üç istiqamət üzrə baş verməsi müşahidə olunur. Bunlardan birincisi üfiqi, ikincisi şaquli, üçüncüsü isə sərbəst keçidləridir.

Üfüqi keçidlər

Üfüqi keçidlər səs aparatının yuxarıdan aşağıya doğru bütün səs yuvalarındakı səslər arasında baş verir. Belə keçidlər bir səs yuvasındakı fonetik vahidlərin arasında müşahidə olunur. Ona görə də belə keçidin olması üçün bir səs yuvasında ən azı iki səsin mövcudluğu zəruridir. Üfüqi keçidlərin ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

Boğaz samiti.

h samitinə aid edilən keçidlər

Azərbaycan dilinin boğaz səs yuvasında yeganə *h* samiti tələffüz edilir. Boğaz səs yuvasında *h* samitindən başqa ayrı bir samit olmadığı üçün onun həmin səs yuvasında başqa samitlə səs keçidindən də söhbət açmaq mümkün deyildir.

H samiti ümumiyyətlə türk dillərində qeyri-bərabər yayılmışdır. Məsələn, türk, qaqauz və türkmən dillərində *h* samiti boğaz səsi olmaqla yanaşı diarxası səs yuvasındakı *x* səsinin əvəzində işlədilir. Məsələn, *xırda*, *xan*, *xorultu*, *xala* kimi sözlər həmin dillərdə *hurda*, *han*, *horultu*, *hala* şəkilində işlədilir. Başqırt dillindəki *h* isə başqa dillərdəki *s* səsinə əvəz edir: *su* (Azərb.), *suv* (türkm.), *suq* (özb.), *huu* (başq.); *sən* (Azərb.), *sen* (türk. türkm. tat. qaz. qırğ.) *hen* (başq.), *siz* (Azərb. türk. türkm. tat. qaz. qırğ.), *hez* (başqırd).

Bəzi dillərdə *h* samiti *y* ilə paralellik təşkil edir: *hörümçək* (Azərb.), *yörqömüş* (Alt.), *hürü* (Azərb.), *yüryü* (q. qalp.).

H samitinin səs yuvasında başqa samit yoxdur. Ona görə özünəməxsus keçidi də yoxdur. *H* samitinin sabit tələffüz yeri olmadığına görə söz əvvəlindən düşməyə meyillidir. Həm də *h* samiti müxtəlif səs yuvalarındakı səslərlə də müvafiq keçidə daxil ola bilər.

Diarxası və dilortası samitlərə aid keçidlər

Dilarxası samitlər *k, q, ğ, x*, dilortası samitlər isə *k, g, y* səslərindən ibarətdir. Bu samitlərin səs yuvası yuxarı və orta damağa yaxın olduğu üçün onların birindən digərinə üfqi keçidlər mövcuddur.

Türk dillərində *k* samitinə aid birbaşa keçiddə *q* samiti əsas yer tutur. *K* samiti diarxası, sərt damaq kipləşən kar səsidir. *Q* samiti isə ondan cingiltili olmasına görə fərqlənir. *K* samiti öz fizioloji - akstuiik xarakterinə görə *q* samitindən güclüdür. Ona görə keçid istiqməti də *k*- dan *q*-ya doğru hesab edilir. Türk dillərinə aid nümunələrdə bu keçidlər aşağıdakı kimi dil faktlarında təsbit edilir: *kak* (türk. türkm. qaq.), *qax* (Azərb.); *kat* (qırğız. türk. türkm.), *qat* (Azərb.), *kabak* (kum.), *qabaq* (Azərb.), *kbık* (tat), *qabıq* (Azərb.). Türk dilləri üçün ümumi səciyyəli *k – q* keçidinə *x* samiti də daxildir. Bu keçidlərdə *x* samiti həm *h*, həm də *q* ilə qarşılaşır. *K – x* və *q – x* keçidləri türk dilləri üçün ümumi səciyyəli deyildir. Çünki belə keçiddəki *x* fərqlənməsinə, başlıca olaraq çuvaş, xakas, tuva və yaqut dillərində təsadüf edilir. Bu istiqamətdəki keçidləri aşağıdakı kimi nümunələrdə də mümkündür: *kız* (tat. qırğı. q – qalp. türk.), *qız* (azərb.), *xel*(çuv.); *kazan* (tat. qaz. q – qalp. kum. türk.) *qazan* (Azərb.), *xuran* (çuv.); *kış* (qaz. tat. qırğ. q– qalp. kum. türk.) *qış* (Azərb.), *xoy* (çuv.) *koy* (özb.), *xoy* (tuv.), *koy* (q - qalp.), *koyun* (türk.), *qoyun* (Azərb.), *kıl* (q-qalp. qaz, türk.) *qıl* (Azərb.), *xıl* (tuv.), *klış* (q – qalpaq.), *qılnc* (Azərb.), *xılış* (tuv.), *xılıc* (xak.); *kurt* (tat., q – qalp., qaz.), *qurd* (Azərb.), *kurt* (çuv., xak), *kan* (türk.), *qan* (Azərb.), *xan* (yaq.).

Dilarxası səs yuvasına məxsus *ğ* samiti söz əvvəlində işlənmədiyi üçün onun keçidi söz sonuna aiddir: *bağ* (

türkm.), *bağ* (Azərb.), *daq* (türkm.), *dağ* (Azərb.), *yaq* (türkm.), *yağ* (Azərb.).

Dilortası samitlər diarxası samitlərdən keyfiyyətə yumşaq damaq tələffüzünə görə fərqlənir. Səslərin sərt damaqdan yumşaq damağa keçidi həmin səs yuvasındakı samitlərin müvafiq keçidlərinin baş verməsinə də təsir göstərir.

Türk dillərində sərt damaq *q* samitinin müvafiq yumşaq damaq *k* və *g* samitlərinə keçidlərinin mövcud olduğu aşağıdakı kimi nümunələri də təsbit edilir: *köl* (türkm.), *qöl* (qaq.), *göl* (Azərb.), *qir* (türkm.), *kir* (tat.), *gir* (Azərb.), *kün* (özb), *qün* (türkm), *gün* (Azərb).

Dilortası səslər içərisində *y* samiti yumşaq refleks olduğu üçün onun diarxası samitlərlə keçidi olduqca məhduddur. Ancaq bəzi nümunələrdə söz əvvəlində diarxası samitlərlə *y* samitinə də keçid müşahidə edilir: *kar* (türk.), *xur* (tuv.), *qar* (Azərb.), *yur* (çuv.).

Ğ samitinin diarxası samitlərlə keçidi daha çox söz sonunda müşahidə olunur: *bağla* (Azərb.), *bayla* (q-qalp.), *sığır* (tat.), *sıyır* (q-qalp.) inək; *sokuş* (qırğ.), *sağış* (Azərb., mənəb.), *sayış* (Alt.) – döyüş; *dağ* (Azərb.), *toy* (Alt.).

Y samitinin söz sonunda yumşaq variantlarla əvəzlənməsi və hətta, bəzən nazal səslərə çevrilməsi tətqiqatçılarda belə bir fikir yaratmışdır ki, türk dillərində bu səsin həm saf, həm də burun tələffüzlü variantı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, *y* səsinin nazal variantla əvəz olunması Azərbaycan dilinin lokal nitq areallarında da müşahidə edilir: gözünüz – göyüyüz - gözuyuz¹.

¹ Bax: M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 156 -157.

A.M. Şerbak burun tələffüzlü *y* samitinin *ny*, *nğ* (*nq*), *yn* kimi səs birləşmələrindən və ya *n'* samitindən törəməsi imkanlarını istisna etmir.²

V.M. Nadelyayev Orxon-Yenisey yazılarında burun tələffüzlü *y* samitinin olduğunu müvafiq faktlarla isbat edir. Aşağıdakı kimi sözlərdəki *y* samitinin burun tələffüzlü olduğunu göstərir: *koy* (qoyun), *turuya* (durna), *kitay* (etnonim), *yay* (yaymaq), *kya* (ədat).¹

Y samitinin sözün əvvəlində dil-diş, söz sonunda isə dilarxası səslərlə kecdi vardır. Bu o demək deyildir ki, türk dillərində dilarxası və dilortası səs yuvası üçün bir, dil-diş səs yuvası üçün ayrı *y* samiti mövcuddur. Məsələ burasındadır ki, *y* samiti də *h* samiti kimi sabit tələffüz yeri olmayan bir səsdir. Ona görə də sərbəst şəkildə başqa səs yuvalarına aid samitlərlə kecidə daxil ola bilər.

Dil-diş samitlərinin kecdi

Dil-diş samitləri (t,d,c,ç,s,z,ş,j,l,n,r) kəmiyyətcə digər səs yuvalarına aid olan samitlərdən çoxdur. Dil-diş samitlərinin türk dillərində həm cüt, həm də silsilə keçidlərinə rast gəlmək olur. Cüt keçidlər aşağıdakı kimi səslərin keçidlərində müşahidə edilir: *t-d*, *t-n*, *d-n*, *c-n*, *ç-ş*, *s-n*, *j-n*, *s-z*, *ş-j*, *ş-l*, *z-r*:

T-d: *tav* (tuv), *dağ* (Azərbay.); *tər* (Azərbay.), *der* (türk), *tez* (Azərbay.), *dez* (qırğ), *tulı* (tat), *dolu* (Azərbay.).

T-n: *toha* (yaq), *niyə* (Azərbay.), *tuox* (yaq), *nə* (Azərbay.).

² Вах: А.М.Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 81 – 82.

¹ Вах: В.М. Надеяев. Чтение Орхоно – Енисейского знака «j» и этимология имени Тоньюкука -Тюркологические исследования. М. Л.; 1963, с. 197.

D-n: *dan* (Alt), *nan* (xak), *danmır* (alt), *nanmır* (xak) (yağmur).

Ç-n; *çaa* (tuv), *naa* (xak) (yeni), *çuduruk* (tuv), *nuzuruk* (xak) (yumuruq).

Ç-ş; *çiyid* (Azərb.), *şiit* (qaz), *çuru-şuru* (qaz), *çibin* (Azərb), *şibin* (qaz.)

S-n; *simut* (yaq), *numirtka* (xak) (yumurta); *sınqaak* (yaq), *naak* (xak) (yanaq)

J-n; *jamqır* (qırğ), *nanmır* (xak) (yağmur); *jün* (q.qalp), *nun* (xak) (yun).

S-z; *das* (Alt), *yaz* (Azərb.); *düs* (Alt), *yüz* (türk), *üz* (Azərb.); *xıs* (Alt), *kız* (türk), *qız* (Azərb.).

Ş-j; *deşik* (Azərb.) *dejik* (tuv); *döşək* (Azərb.), *döjek* (tuv).

Ş-l: *qış* (Azərb.), *kış* (türk), *xel* (çuv.), *daş* (Azərb.), *taş* (türk), *çul* (tçuv); *qaşıq* (Azərb.), *kaşık* (türk), *kalak* (çuv.)

Z-r: *qız* (Azərb.) *xer* (çuv), *qazan* (Azərb.), *kazan* (türk), *xuran* (çuv).

Türk dillərində dil-diş samitlərinin silsilə keçidlərini isə aşağıdakı səslərdə görmək mümkündür: t – ç – s; t – ç – j; ç – s – j, ç – s – n; t – c – j; t – ç – s:

T – ç – s: *tıçkan* (tat.), *çıçkan* (qırğ) *siçan* (Azərb.).

Ç – s – j: *çıl* (tuv.), *sıl* (yaq.), *jıl* (qaz.) (il).

Ç – s – n: *çuurta* (tuv.), *simut* (yaq), *numirtka* (xak) (yumurta).

T – ç – j: *talax* (çuv.), *cetim* (q. balk.), *jetim* (qaz.), (yetim).

Dodaq samitlərinin keçidləri

Dodaq samitlərinin (p,b,f,v,m) keçidlərinə aşağıdakı kimi nümunələrdə rast gəlmək olur:

P- b: *paru* (çuv), *buzov* (Azərb.), *buzəğu* (türk), *paş* (alt.), *baş* (Azərb.).

P – f: *pırlamaq* (türkm.), *fırlamaq* (Azərb.).

B-m: *burun* (Azərbay.), *burın* (türkm.) *murın* (qaz.); *bıǵ* (Azərbay.), *bıyık* (türk), *murt* (qaz.), *ben* (türk), *mən* (Azərbay.), *men* (qaz.).

Şaquli keçidlər

Şaquli keçidlər ayrı – ayrı yuvalardakı səslərin paralel keçidlərindən ibarətdir. Şaquli keçidlər, bir qayda olaraq, sözün əvvəlində baş verir. Sözün əvvəli məna fərqləndirici mövqe olduğu üçün paralel keçidlər üzrə qarşılaşan sözlər quruluşca fərqlənən, mənaca bir- biri ilə paralellik təşkil edən vahidlərdən ibarət olur. Başqa sözlə, paralel keçidlər o sözlərdə müşahidə edilir ki, onlar biri digərinin nitq variantı deyil, məna paraleli olur.

Şaquli keçidlər xaraktercə nitq fərqləri yox, leksik fərqlər yaradan fonetik prosesin göstəricisidir. Türk dillərində belə paralellərin aşkar edilməsi etimoloji rekonstruksiya üçün əhəmiyyətlidir. Paralel keçidləri aşağıdakı kimi sözlərdə müşahidə etmək olur:

K (q, x) –s : *koyun* (türk, qaq.), *qoyun* (Azərbay., türkm.), *xoy* (xak), *sarık* (tat.).

K – s: *kemik* (türk, qaq.), *sümük* (Azərbay.); *kar* (Azərbay.), *keren*, (qaz., qırğ.) *sağır* (türk).

K (q) – p(b): *kurt* (türk), *qurd* (Azərbay.), *püür* (xak), *börü* (tuv.), *buri* (özb.), *büre* (tat).

K (q, g) –t: *keça* (özb.) *gece* (türk) *qije* (türkm.), *gecə* (Azərbay.), *tün*, (qaz., xak., alt., kar., özb.) *ton* (başq., tat).

Şaquli keçidlərin bəziləri nitq səciyyəli olduğu üçün paralel sözlər əmələ gətirmir, ancaq nitq variantı yaratmaqla məhdudlaşır. Məsələn, *kim – çim, çir –kir, (gir), çiqiz – kiqiz* kimi sözlərin uyğur dilində nitq variantı kimi işlədilməsi müşahidə edilir¹.

¹ Вах: Н.З. Гаджиева. Проблемы тюркской ареальное лингвистике. М., 1975, с. 198.

Bu cür variantlıq Azərbaycan dilinin nitq areallarında da mövcuddur: *kimi – çimi, kirpik – çirpik, köhnə - çohnə, kim-çim, küçə - çüçə*² və s.

Paralel keçidlər dillərin areal cəhətdən bir- birindən ayrıldığı mərhələnin məhsulu kimi baxmaq olmaz. Belə paralellərin baş verməsi dilin leksik – semantik inkişafının nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Məsələn, Azərbaycan dilində *gecə* sözü vardır. Gecənin motivi qaranlıqdır. Bu mənada dildə *tünlük* sözü də vardır. Klassik dildə isə *dün* (*gecə* sözü işlədilir:

Dün sayə saldı başıma bir sərv-i-sərbülənd
(Füzuli)

Paralel keçidlərin öyrənilməsi həm qohum dillərdə leksik-semantik inkişafın işlənilməsi üçün, həm də müxtəlif-sistemli dillərdə motivasiya müştərkliyini araşdırmaq üçün əhəmiyyətlidir.

Müxtəlif-sistemli dillərdə paralel keçidlərə aid olunan aşağıdakı kimi nümunələr maraqlıdır:

K – s keçidi: *korova* (rus), *kuh* (alm.), *kaw* (ing.), *qav* (fars); *sıyır* (siğir), *sier- sığır* (türk dilləri); *kostğ* (rus), *knoken* (alm.), *skleten* (ing.), *sümük-* (suyek), *sook* (türk dilləri), *köpək* (türk dilləri), *sobaka* (rus), *səg* (fars), *sap* (isp.), *sape* (ital), *kəlb* (ərəb).

K – b – v keçidi: *kurt* (qurd) – *börü* (türk dilləri), *volk* (rus), *wolf* (ing., alm.)

K (q) – p – b keçidi: *kopf* (alm.), *qolova* (rus), *pas* (xak.), *baş* (Azərb.)

Şaquli keçidlərə hind – Avropa dillərində də təsadüf edilir. məsələn *kino* (latın), *sinema* (ing.), *kinema* (yunan)

² Вах: М.Ш.Ширалиев. О диалектной основе азербайджанского литературного языке. – «Вопросы диалектологии тюркских языков». Баку, 1958, с. 17; Р.А.Рустамов. О состоянии изучения диалектов азербайджанского языка. *Yenə orada*, s. 71.

kentavr – *sentavr* (qədim yunan), *kordia* (yunan), *serdüa* (rus), *sentum* (lat), *kentum* (yun), (yüz) kimi sözlər bu cəhətdən maraqlıdır.

Səs uyğunluqlarının və fərqlənmələrin müəyyənləşdirilməsi ilə müxtəlif dillərə məxsus semantik paralelləri meydana çıxarmaq mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *qol* sözü türk dillərinin bəzilərində həm *qol*, həm də *əl* mənasında işlədilir. Bu sözün semantik paralelləri rus dilində *ruka*, fars dilində *dəst*, ingilis dilində *hənd*, fransız dilində *mayn*, ispan və italyan dillərində *mano* kimi vahidlərlə ifadə olunur. Yaxud, ingilis dilindəki *talk*, (danışmaq) rus dilindəki *talkovat*ğ (izah etmək – danışmaq) sözləri mənaca türk dillərindəki *til* (dil) sözü ilə semantik uyğunluq təşkil edir. Maraqlıdır ki, bu sözlərin derivatları arasında da struktur və semantik paralellik mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *qol* sözündən *qulp* sözü yaranmışdır. Eyni qayda üzrə fars dilində *dəst* sözündən *qulp* mənalı *dəstək* rus dilində *rukoatka*, ingilis dilində *handl*, fransız dilində *manivel*, ispan dilində *manivela* sözləri yaranmışdır. Yaxud rus dilindəki *beremennə* sözü mənasına görə yüklü anlayışı bildirir.

“Kitabi – Dədə Qorqud”da da yüklü sözü “beremennə” yəni hamilə (sadə dildə desək, boğaz) mənasında işlədilir.

Qaytabanın mayasını

Yüklü qoydum, nər oldu

Qara ayıllı qoyunumu

Yüklü qoydum, qoç oldu

Ala gözlü halalımı

Yüklü qoydum, aslan oldu

(KDQ, s. 113, 114).

Dəvəlikdəki diş dəvələrini

Boğaz qoydum, erkək doğdu (o da)

nər (erkək dəvə) oldu.
Yataqdakı çoxlu qoyunumu
Boğaz qoydum, erkək doğdu, (o da)
qoç oldu
Ala gözlü arvadımı hamilə qoydum,
oğlan doğdu (o da) aslan (kimi) oldu.

Beremennə sözünün *ber* hissəsi qədim yunan və fars dillərində *bar* formasında yük mənası bildirir.

Müxtəlifsystemli dillərdə motivləşmiş vahidlərin mövcudluğu təsadüfi deyildir. Belə dil vahidlərinin mövcudluğu insanların ilkin ictimai təfəkküründə təbiət hadisələrinin oxşar şəkildə inikasının, qavranılmasının, imitasiyasının və dərk olunmasının nəticəsidir. Məhz belə bir hadisənin universal xarakteri dillər arasında semantik paralellərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu sahədə tədqiqatlar aparılması və onların şəbəkəsinin genişləndirilməsi dilçilikdə bir çox açılmamış səhifələrin meydana çıxarılması baxımından olduqca maraqlıdır.

Sərbəst keçidlər

Sərbəst keçidlər iki samit səs üzrə baş berir: *h* və *y*. *H* samiti sözün həm əvvəlində, həm də sözün birinci hecasının sonunda baş berir. *Y* samitinin sərbəst keçidlərinə də sözün əvvəlində və sonunda rast gəlmək olur. *H* və *y* samitlərinin sərbəst keçidləri onların tələffüz yerinin qeyri-sabit və sürüşkən olması ilə əlaqədardır.

H samiti dilarxası səs yuvasındakı *x*, dilortası səs yuvasındakı *y*, dil –diş səs yuvasındakı *s* – *ş* samitləri ilə sərbəst keçidlərə daxil olur:

h –x: haçan (Azərb.), xasan (çuv.), hansı (Azərb.), xaysı (türkm.).

h –y: hörümçək (Azərb.), yörqömüş (Alt.); hürü (Azərb.), yüryü (q.qalp.)

h –s: *hen* (başq.), *sən* (Azərbay.), *hez* (başq.), *siz* (Azərbay.)

h –ş:kişi (Azərbay.), *kihi*(yaq.), *eşit* (Azərbay.), *ihit* (yaq.), *dişi*, (Azərbay.), *tıhı* (yaq.).

Sözün əvvəlində *y* samiti dil –diş yuvasındaki aşağıdakı kimi samitlərlə də keçidə daxil olur:

t – *y*: *tılan* (alt.), *yılan* (türk), *toğis* (xak.), *yumis* (nöq.) (iş).

d –*y*: *darık* (alt.), *yarık* (türkm.) (ışiq); *daan* (alt.), *yanaq* (Azərbay.).

ç –*y*: *çabal* (xak.), *yaman* (Azərbay.), *çuurta* (tuv) *yumurta* (Azərbay.).

c –*y*: *cır* (tat, q.balk.) *yır* (türk) (mahnı).

s –*y*:*sağ* (xak.), *yağ* (Azərbay.), *sette* (yaq.), *yeddi* (Azərbay.), *yedi* (türk)

z – *y*: *zolaq* (Azərbay.), *yolak* (kum.)

j – *y*: *jıl* (qaz.), *yıl* (türk.), *jaka* (qırğ.), *yaxa* (Azərbay.), *yaka* (türk.).

n –*y*: *naa* (xak.), *yeni* (Azərbay.), *naak* (xak.), *yanaq* (Azərbay.)

H və *y* samitlərinin keçidləri xaraktercə paralel keçidlərə bənzəsə də onlar sürüşkən tələffüzlü olduğuna görə mənə fərqi yarada bilmirlər. *H* və *y* samitlərinin söz əvvəlindəki keçidləri keyfiyyətcə üfqi keçidlərdəki kimi mənə fərqlərini xatırladır.

Y samitinin söz sonundakı müvafiq keçidləri də nitq variantı xarakterlidir və lokal nitq şəraitində tələffüz asanlığını təmin edir.

Məsələn, *sovuq* –*soyuq*, *dövğa* – *doyğa*, *dügmə* –*düymə* və s.

Samitlərin keçidlərində universalıya

Saitlər kimi samit keçidləri də ayrı-ayrı dillərdə universal xarakterlidir. Samit keçidlərinin universallığı onda özünü göstərir ki, eyni səs yuvasındaki samit səslər bir-biri

ilə keçid təşkil edə bilir. Belə keçidlərə aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

K-q samitlərinin keçidi: druq-druk, takje-taqje, aqitka-aqitqa, bratuşka-bratuşqa, leqçe-lekçe (rus), iqtida-iktida (ərəb).

Q-ğ samitlərinin keçidi: ğaliba-qaliba, ğayət-qayət, aliməğam-aliməqam, biqəm-biğəm (ərəb).

K-g samitlərinin keçidi: kiridar-giridar (fars), əfkar-əfgar (ərəb).

T-d samitlərinin keçidi: avanqard-avanqart, avtozavod-avtozavot, akkord-akkort, anenkdot-anenktot, dudka-dutka, jidkiy-jitkiy (rus), dəstur-dəsdur, dəstək-dəsdək (fars), dəftər-dəfdər, əxtər-əxdər (ərəb).

T-ş samitlərinin keçidi: action-akşn, absorption-əbsə: -apşn (ing).

S-z samitlərinin keçidi: blizko-blisko, qraduz-qradus (rus), advise-ədvaiz, albinism-albinizəm (ing).

S-ş samitlərinin keçidi: acacia-əkeişə (ing), bezşumno-beşşumno (rus).

P-f samitlərinin keçidi: alpha-alfa, amphibian-amfibion (ing).

V-f samitlərinin keçidi: vstatğ-fstatğ, vstretitğ-fstretitğ, avtobaza-aftobaza, avtomat-aftomat (rus), ətfal-ətval, məhfuz-məhvuz (ərəb).

P-b samitlərinin keçidi: ibtidai-iptidai, mübtəla-müptəla (ərəb), birinc-pirinc (frans).

Samitlərin fonomorfologiyası

Samit səslərin fonomorfologiyası nitq fəaliyyətinə məxsus tələblərlə tənzim olunur.

Nitq fəaliyyəti samitlərin söz əvvəlində, söz sonunda kök – şəkilçi aralığında və bütövlükdə sözün struktur tərkibindəki mövqeyini normalaşdırır və nizamlayır.

Sözün əvvəlində samitlərin mövqeyi

Azərbaycan dilli sözlərinin əvvəlində əsas 10 samit səs intensiv işlənə bilər. Qalan samitlər isə əsasən təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində çox işlənir. Onlar daha çox söz sonunda nitqin tənzimləyicisi yolunda çıxış edir.

Söz əvvəlində samitlərin iştirakı üçün üç əsas tələb ödənilməlidir:

1) samit səslərin kar olması; 2) samitlərin kipləşən olması; 3) tələffüz yerinin sabitliyi və yumşaqlığı.

Bu əlamətlərə görə samit səslərin söz əvvəlindəki mövqeyini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. Boğaz samiti *h*.

H samiti birinci tələbi ödəyir, kardır. İkinci tələbi ödəmir. Kipləşən deyil. Üçüncü tələb də ödənilmir, onun tələffüz yeri sabit deyil, ancaq qismən yumşaq tələffüzlüdür. *H* samiti bir əsas tələbi və qismən də yumşaq tələffüzlülük tələbini ödədiyi üçün müstəqil mənalı sözlərin əvvəlində az işlənir. Bu samitə *hanı, hansı, hara, harada, haçan*, kimi sual əvəzliliklərinin və *hörgü, hörük, hürmək, hörümçək*, halq kimi müstəqil, *hoqqa, hoppa, hırıl, hırtıl, heyvərə, hayqırmaq* kimi təqlidi sözlərin əvvəlində işlədilir.

H samitinin tələffüz yeri qeyri-sabit və sürüşkən olduğu üçün söz əvvəlində öz mövqeyini itirə bilər və ixtisar olunur: *hörük –örük, hürmək-ürmək, hörümçək-örümçək*.

Dilarxası samitlər: k, q, x, ğ.

K samiti müasir dil üçün ümumi normaya daxil olmur. Ancaq şifahi nitqdə *k* samiti bəzi sözlərin əvvəlində işlənir: *kadın, kum, kış, kışqır, kutu, kıfıl, kut* olmaq və s.

Alınma sözlərdə isə *k* samiti intensiv işlənir. Çünki *k* samitinin mövcud olduğu dillərdə sərt damaq tələffüz yeri həmin dillərin norma tələbinə cavab verir. Azərbaycan dilində *k* səsinin müstəqil tələffüz yeri mövcud olduğuna görə alınma sözlərdə bu samit mənbə dildəkinə uyğun

şəkildə işlədilir: *kollektiv, klub, klassik, kanal, kooperasiya, kran, kondisioner, konfet* və s.

Q samiti kipləşən və cingiltilidir. *Q* samiti sabit tələffüz yerinə malikdir. *Q* samiti söz əvvəlində işlənmək üçün iki əsas tələbi ödəyir. Cingiltili olması isə onun sərt damaq tələffüzünü yumşaldır. Buna görə də *q* samiti söz əvvəlində *k* samitinin bütün funksiyalarını öz üzərinə götürə bilir. *Q* samiti həm müstəqil həm də təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlənir: *qab, qal, qar, qaş, qan, qaz, qış, qır, qar, quyu, qapı, qatı, qarı, quru, qaşq, qayıq, qapaq, qırıltı, qırlda, qırtlamaq, qurultu, qurtulda* və s.

Dilarxası samitlər içərisində *ğ* səsi novludur, cingiltilidir, titrəyici tələffüzlüdür; onun tələffüzü zamanı səsin yaranma nöqtəsi sabit qalmır, yerini dəyişir. Bu samit sözün əvvəlində işlənmə tələblərinin heç birinə cavab verə bilmir. Odur ki, *ğ* samiti söz əvvəlində norma kimi işlənə bilmir.

Klassik mənbələrdə *ğ* samitinin söz əvvəlində işlənməsinə təsadüf edilir: *ğəm, ғəzəl, ғıfil, ғалиб, ғейб, ғənim, ғərib, ғүррə, ғурub, ғүбар, ғүbtə, ғәflət, ғәfur, ғurbət, ғərq, ғәмkar, ғәmmaz, ғəni, ғәмzə, ғәмzədə, ғələbə, ғeyri, ғeyrət, ғeybət, ғazi* və s.

Ərəb mənşəli bu sözlərin əvvəlində yazı nümunəsinə görə *ğayn* səsinin tələffüzünü saxlamaq məqsədi əsas olmuşdur. Lakin *ğayn* səsi Azərbaycan tələffüzünə yad olduğu üçün həmin sözlərin deyilişi *q* samiti ilə başa gəlmişdir.

Bəzən lokal nitq areallarında söz əvvəlinin *ğ* ilə başlanmasına təsadüf edilir: *ğeytap, ғизə* və s. Lakin bunlar

müvafiq tədqiqatlarda lokal etnik dilin təsiri kimi nəzərə alınır¹.

X samiti *kar* və novlu səsdir. *X* samiti də *ğ* samiti kimi titrəyicidir. Tələffüz yeri sabit deyildir. Lakin *x* samitinin söz əvvəlində işləmə bilməsi üçün bir əsas (karlıq) əlaməti vardır. Novluluğu isə onun sərt tələffüz təbiətini zəiflədir. Odur ki, *x* samiti intensiv olmasa da bəzi müstəqil sözlərin əvvəlində işlədilər bilər. Eyni zamanda, *x* samiti təqlidi yolla düzələn sözlərin də əvvəlində işlənir: *xəngəl*, *xəncər*, *xoruz*, *xırda*, *xirdək*, *xış*, *xıncmaq*, *xırıltı*, *xışiltı*, *xorultu*, *xorulda*, *xorultu* və s.

Dilortası samitlər: *k*, *g*, *y*.

K samiti *kar*, kipləşən səsdir. *K* samitinin tələffüz yeri də sabitdir. Dilin ortasında yumşaq tələffüz xarakterli olduğu üçün *k* samiti sözün əvvəlində işlənmək üçün bütün tələbləri ödəyir. Ona görə də *k* samiti söz əvvəlində intensiv işlədilir. *K* samiti həm müstəqil, həm də təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlənir: *kar*, *köz*, *kol*, *köç*, *kip*, *kök*, *küp*, *köp*, *köbək*, *kürək*, *köynək*, *kirpi*, *kirpik*, *kikildəmək*, *kikildəmək*, *kəkələmək* və s.

G samiti cingiltili, kipləşən samitdir. Tələffüz yeri sabitdir. Söz əvvəlində işlədilmə üçün iki tələbi ödəyir. Odur ki, həm müstəqil mənalı, həm də təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində intensiv işlənir: *göz*, *göl*, *göy*, *gön*, *güc*, *gün*, *gül*, *gen*, *get*, *gir*, *gəl*, *gövdə*, *geyim*, *göyçək*, *gözal*, *gərgin*, *gurultu*, *guppultu*, *gumbultu*, *gəyirmək*, *gizildəmək* və s.

Y samiti cingiltili və novlu samitdir. Tələffüz yeri isə sürüşkəndir. Bu əlamətlər həmin samitin söz əvvəlində işlənməsini təmin etmir. Lakin *y* samiti söz əvvəlində

¹ Вах: М.Г.Абдуллаев. О характере и форма проявления двуязычие и многоязычие в Азербайджане. -«Проблемы двуязычие и многоязычие». М., 1972, с. 200 – 217.

intensiv işlənir. Çünki *y* samiti sürüşkən tələffüzlü olduğu üçün söz əvvəlində dil –diş samitlərinin tələffüz yerinə asanca yaxınlaşır onlarla sərbəst keçidə daxil ola bilir. Bu yaxınlaşmada nitqin asanlaşdırıcı rolu aparıcı yer tutur. Müqayisədə aydınca müşahidə edilir ki, *ç, c, s, z, ş, j* samitlərinin hər birinin tələffüzündə, *y* samitində olduğu kimi, dilin ortası üst damağa doğru sıxılmış vəziyyətdə olur, dilin yanları isə üst damağın yan dişinə toxunaraq onlarla təmas yaradır. Bu mənada, *y* samiti dil – diş samitlərindən məsafəcə uzaq bir səs sayılmamalıdır. Sadəcə *y* səsinin tələffüz yeri azacıq da olsa üst damaqda dilin ortasına doğru meyillidir. Keçiddə də əsas motiv bundan ibarətdir: *yumurta* (Azərb.), *simut* (yaqut), *çuurta* (tuva), *yumruq* (Azərb.), *nuzuruk* (xak.), *çuduruk* (tuva), *yanaq* (Azərb.) *naak* (xak.); *yaman* (Azərb.), *çabal* (tuv.)

Yumru sözünün *yum* kökü Azərbaycan dilindəki *tumurcuq* sözündəki *tum*, *topa* sözündəki *top* kökləri ilə semantik əlaqəyə malikdir. Bunun kimi, *yumruq* və *yum* kökü eyni məna verən *dümbüz* (tumbuz) sözünün *düm* (tüm) kökləri ilə eyni semantik yuvaya aiddir.

Y samitinin dil-diş samitlərinə keçidi semantlik əlaqə mühitinə də qoşula bilir. Məsələn, *yüyyür* sözünün kökündəki *yüy* morfemi, *yeyin yerimək* mənasındakı *dabrı*, ayaq hərəkətinə aid olan *tapdaq*, *təpik*, *təpinmək* kimi sözlərin kökləri ilə semantik əlaqəyə malikdir.

Y samiti dil-diş tələffüzlü səslərlə təmas yarada bildiyi üçün asan tələffüz olunur və həm təqlidi, həm də müstəqil sözlərin əvvəlində işlənə bilər: *yaz*, *yol*, *yağ*, *yar*, *yığ*, *yan*, *yat*, *yem*, *yet*, *yetiş*, *yarış*, *yara*, *yaraq*, *yırtıq*, *yarıq*, *yağış*, *yataq*, *yazı*, *yağlı*, *yorğa*, *yorğala*, *yırğala*, *yortmaq* və s.

Y samitinin tələffüz yeri sürüşkən olduğu üçün sözün əvvəlindən onun düşmə ehtimalı da vardır. Belə ki, sözün əvvəlində *y* samitinin mövqeyi zəiflədiyi məqamda

onun həmin mövqedə düşməsi başlanır: *yuxarı – uxarı, yük – ük, yıldız – ulduz, yıl – il, yigit – igid, yüz – üz, yumurta – murt da, yenmək – enmək* və s.

Dil – diş samitləri: t, d, ç, c, ş, j, s, z, l, n, r.

T samiti *kar*, *kipləşən*, *tələffüz yeri sabit*, *samitdir*. Söz əvvəlində iştirakını təmin edən bütün tələblər ödənilir. Ona görə də *t* samiti həm müstəqil, həm də təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində intensiv işləyə bilər. *Tağ, tay, tut, toy, tök, tək, tik, tük, tox, tünd, taya, tala, taxıl, tarla, tövlə, toyuq, torpaq, toxunmaq, təzə, tələ, təmiz, təkər, topla, tappıltı, tarıltı, taqqıltı, taytmaq* və s.

D samiti *kipləşən*, *cingiltili*, *tələffüz yeri sabit* olan səsdır. Sözü əvvəlində işlənməsi üçün *kipləşmə* və *sabit tələffüzlülük* keyfiyyəti vardır. *D* samiti həm müstəqil, həm də təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində intensiv işlənir: *dağ, dal, dam, daş, dil, din, diz, deş, diş, daz, dal, dōş, dön, düz, düzəngah, dələ, dəyirman, dərə, dərin, dəyiş, deşik, darı, darıx, dönük, döyük, döyüş, darılda, dırılda, dingildə* və s.

Ç samiti *kipləşən*, *kar*, *sabit tələffüz yeri olan* səsdır. Sözü əvvəlində iştirak etmək üçün iki əsas əlamətə malikdir. *Ç* samiti həm müstəqil, həm də təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlənir: *çox, çix, çay, çal, çim, çöl, çöp, çap, çıraç, çirk, çırp, çökək, çiçək, çimdik, çıqqıltı, çırtıltı, çırtlamaq* və s.

C samiti *cingiltili*, *kipləşən*, *sabit tələffüz yeri olan* səsdır. Sözü əvvəlində işlənməsi üçün iki əlaməti vardır. *C* samiti müstəqil sözlərin əvvəlində intensiv deyildir. Əsas etibarlı ilə təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlənir. *C* samitinə aşağıdakı kimi səslərin əvvəlində rast gəlmək olur: *cır, ciğır, cıdır, cad, cadar, cücə, codar, cıqqır, cıqırtı, cırtıltı, cırıq, carıltı* və s.

Ş samiti novlu, kar, tələffüz yeri sabit olan səsdır. Sö-zün əvvəlində işlənməsi üçün əsas əlaməti karlıqdır. Ş samiti müstəqil sözlərin əvvəlində intensiv deyildir. Əsas etibarı ilə təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlənir. Ş samitinə aşağıdakı kimi sözlərin əvvəlində rast gəlmək olur: *şal, şiş, şlla, şillaq, şallaq, şişmək, şırıltı, şıqqıltı, şappıltı, şıppıltı* və s.

J samiti novlu, cingiltilidir, titrəyicidir, tələffüz yeri sabit deyildir. Ona görə də ğ samiti kimi söz əvvəlində işlənir. Ancaq alınma sözlərin əvvəlində j samitinin işlənməsinə rast gəlmək olur: *Jalə* (şeh), *julidə* (qarışıq) (fars), *jaket, jandarm, janr, jarqon, juri, jeton, jokey* (Avropa dillərinə məxsus alınmalar).

S samiti kar, novlu, sabit tələffüz yeri olan səsdır. Sözlün başlanğıcında işlənməsi üçün iki əlaməti var. Ona görə müstəqil və təqlidi yolla düzəlmiş sözlərin əvvəlində işlənmir: *Söz, say, sil, söy, sev, son, sön, sür, sürü, sülən, seyrək, sarı, söyüş, sovuş, soruş, sürüş, satış, səpin, sərin, sırsıra, sızılı, sızılma* və s.

Z samiti novlu, cingilti sabit tələffüz yeri olan səsdır. Sözlün əvvəlində işlənmək üçün bir əlaməti vardır. Ona görə müstəqil sözlərin əvvəlində intensiv deyil. Təqlidi sözlərin əvvəlində daha çox işlənir: *zal, zor, zoğ, zil, zurna, zibil, zarı, zırılma, zarılma, zırpı, zıppıltı, zoqqulma, zıngırov, zingilti* və s.

L samiti novlu, sonor, sürüşkən tələffüz yeri olan səsdır. Müstəqil sözlərin əvvəlində intensiv deyil. Təqlidi sözlərin əvvəlində daha çox işlənir: *lğ, lax, leş, lüt, lək, lül, lülə, ləli, lələ, lümək, ləpə, lağım, lıqqıltı, lıqqılma, lükkültü, loqqultu, laxlamaq* və s.

N samiti kipləşən sonor, tələffüz yeri sabit səsdır. Kipləşmə əlaməti olmasına baxmayaraq sonorluğu və onun söz əvvəlində intensiv işlənməsini istisna edir. N samiti aşağıdakı kimi müstəqil (əsasən sual əvəzlilikləri) və təqlidi

yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlənir: *nə, niyə, necə, nədən, nə üçün, nənə, naqqal, nıqqıltı, nıqqılda, nırçıda, nənni, ninni* və s.

R samiti novlu, sonor, səsdır. Titrəyicidir. Tələffüz yeri sabit deyildir. Odur ki, *ğ* və *j* samitləri kimi sözün əvvəlində işləmə bilmir. *R* samiti alınma sözlərin əvvəlində işlənir: *rast, Rza, rəng, rəvan, Rövşən, Rəna, rəsm, riya, rüsvay, rəhim, rütbə, ring, refleks, referat, reflektor, restoran, radikal* və s.

Dodaq samitləri: p, b, m, f, v.

P samiti kar, kipləşən, sabit tələffüz yeri olan səsdır. Sözün əvvəlində işlənmək üçün hər üç əlamətə malikdir. Ona görə də müstəqil və təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində intensiv işlənir: *pay, piy, paz, pis, poz, parça, para, pərçim, paya, pərdi, porsumaq, püskürmək, pırıltı, partıltı, pırlamaq, pırlamaq, püfləmək* və s.

B samiti cingiltili, kipləşən, tələffüz yeri sabit səsdır. Söz əvvəlində işlənmək üçün iki əsas əlaməti vardır. Ona görə müstəqil mənəli və təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində intensiv işlənir: *boy, bay, bel, bil, bal, bir, bol, boya, bölük, bilək, bölün, boyaq, bürü, bürkü, bərk, bərki, bəri, boru, burun, buruq, böyür, böyrək, balıq, balta, bağırtı, böyürtü* və s.

M samiti kipləşən, sonor, tələffüz yeri sabit səsdır. Sonorluğu söz əvvəlində işlənmə imkanını azaldır. Kipləşən və sabit tələffüzlü olduğu üçün bəzi müstəqil sözlərin əvvəlində və daha çox təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlədilir: *mən, mal, mum, maral, min, mırıldı, mırçıldı, mızıldı, mırçıldı, mırıldı, mırtdamaq* və s.

F samiti novlu kar, sabit tələffüzlüdür. Söz əvvəlində işlənməsi üçün karlıq əlaməti əsasdır. Novluluğu onun söz əvvəlində intensiv işlənməsini zəiflədir. *F* samiti aşağıdakı

kimi müstəqil və təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlənir: *fır, fırlan, fırlıq, fırtına, fısqırıq, fırlıq, fit, fişəng, fişilti, fısqırıq, finxırtı, fisilti, fisillıq* və s.

V samiti novlu, cingiltili, sabit tələffüzlü səsdir. Ancaq bir əlamətə görə söz əvvəlində işlənmək imkanı var. *V* samiti aşağıdakı kimi müstəqil və təqlidi yolla düzələn sözlərin əvvəlində işlənir: *ver, vur, var, vuruş, vergi, varlı, vayılı, vizilti, virtilti, virçilti, vıyılı, vijilti* və s.

Sözün sonunda samitlərin mövqeyi

Sözün sonunda samitlərin işlənməsinə aid tələblər söz əvvəlindəkinin əksindədir. Sözün sonunda samitlərin işlənməsi üçün tələbələr aşağıdakılardan ibarətdir: 1) novlulaşma, 2) cingiltiriləcmə, 3) yumşaq tələffüzlülük.

Sözün son hissəsində samitlərin işlənmə imkanlarının yaranması şəkilçilərin söz sonundakı funksionallığına yaranan tələbin nəticəsidir. Bununla birlikdə, söz sonunda nitq öz yumşalma tələblərini də yerinə yetirir.

Söz sonunda samitlərin iştirakının intensivləşməsi dilin aqlütinasiyaya meyilliliyinin güclənməsi prosesinin göstəricisidir. Belə ki, *Azərbaycan dilinin söz əvvəlində cəmi on samitin intensivliyi yaranan anlayışların ifadəsinə tam cavab verə bilmir. Ona görə də söz sonunda şəkilçiyə olan tələblərin yerinə yetirilməsi prosesində samitlərin funksionallığına münbit şərait yaranır.* Bununla da söz əvvəlində samitlərin mənaferləndiriciliyi hesabına yeni sözlərin yaranması imkanlarına malik olan dillərlə müqayisədə türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində söz sonunun funksionallığının genişlənməsi prosesi baş verir. Azərbaycan dili samit səslərinin söz sonundakı funksionallığı aşağıdakı kimi xarakter əlamətlərlə səciyyələnilir:

Boğaz samiti h

H samiti novlu, kar, tələffüz sabitliyi olmayan səsdır. Söz sonu üçün onun əsas əlaməti novluluqdur. *H* samiti bəzi birhecalı sözlərin sonunda işlənir: *şeh, çəhlim, yəhər, ləhlə*. *H* samiti daha çox nidaların sonunda işlədilir: *ah, oh, eh, əh, bəh, bah*.

H samiti, həmçinin təqlidi sözlərin də sonunda iştirak edir: *qahqah, qəhqəhə, bəhbəh, bahbah*.

H samiti sözün şəkilçi tərkibində də öz funksionallığını göstərir: *gəlhagəl, gethaget, vurhavur, tuthatut, durhadur, qırhaqır, dağıthadağıt, girhagir* və s.

Dilarxası samitlər: k, q, ğ, x

K samiti

K samiti kar, kipləşən, sərt tələffüzlü olduğuna görə söz sonunda işlənmə tələblərinə cavab vermir. Odur ki, təkhecalı kök sonunda *k* samiti işlədilmir. *K* samiti ancaq alınma sözlərdə ilk hecanın sonunda və ya tərkibi genişlənmiş sözlərdə işlədilir: *taktika, sintaksis, faktor, didaktika, xarakter, optika, elektronik, tektonuk, praktik* və s.

Azərbaycan dilində sözün daxilində *q* samitinin qoşalaşması məqamında birinci samit səs ikincidən daha qalın tələffüz edilərək *k* səsinin ifadəsinə yaxınlaşır. Bunun səbəbi odur ki, qoşalaşma məqamında tələffüz gücü birinci səsin üzərinə keçir. Çünki əvvəl gələn səs sonrakına nisbətən güclü mövqe sayılır. İkinci səs isə zəif mövqeyə düşür: *toqqa- tokqa, hoqqa – hokqa, saqqız – sakqız, çaqqal – çakqal, baqqal – bakqal* və s.

Q samiti

Q samiti kipləşən, cingiltili, sərt damaq samitidir. *Q* samitinin cingiltili olması onun sərt damaq xarakterinə yumşaqılıq gətirsə də təkhecalı söz sonu zəif mövqe olduğundan kipləşən sərt damaq samiti *q* bu mövqedə işləmə bilmir. Məsələn, Azərbaycan dili üçün *baq, daq, saq, yaq, çıq* kimi tələffüz edilən sözlər səciyyəvi dyildir.

Klassik nümunələrdə təkhecalı söz sonunda *q* samiti işlənməsinə təsadüf edilsə də bu ancaq ərəb əlifbasının yazı ənənələrinə məxsus prinsiplərin qorunması tələblərindən irəli gəlir. Məsələn, *çox* sözünün *çoq*, *bağ* sözünün *baq*, *dağ* sözünün *daq* kimi yazılması tədqiqatçılar tərəfindən yazı qaydalarının təsiri kimi nəzərə alınır¹. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, *q* samiti təkhecalı sözlərin sonunda, məhz nitqin yumşaldıcı təsiri ilə *ğ*-ya çevrilmişdir. Yazı ənənəsi isə təkhecalı söz sonunda *q* səsinin sabitliyini qorumaq üçün çox mühüm bir vasitədir. Tarixən, bizim dilimizdə şifahi nitq yazı ənənəsindən güclü olduğuna görə təkhecalı söz sonu yazıda da şifahi nitqin tələblərinə tabe edilmişdir.

Q samiti ikihecalı söz sonunda ənənəvi prinsip üzrə yazı sabitliyin qorunması məqsədi ilə saxlanılır.

Nitqə görə isə *q* samiti ikihecalı sözlərin sonunda da işlək deyildir. Çünki birhecalı kök sonu nə qədər yumşaqlyq tələb edirsə ikihecalı kök sonu daha artıq yumşalma tələb edir. Ona görə də norma sabitliyini qorumaq üçün ikihecalı sözlərin sonunda *q* işlənsə də həmin samit nitqə görə sabit qalır. Belə ki, məsələn, *yarpaq*, *torpaq*, *qonaq*, *dayaq* kimi sözlərdə *q* samiti nitqə görə iki variantda dəyişir. Şərq nitq arealında *q* samiti *ğ*, Qərb nitq arealında isə *x* samitinə keçir: *yarpaq* – *yarpağ* – *yarpax*, *torpaq* – *torpağ* – *torpax*, *çanaq* – *çanağ* – *çanax*, *ayaq* – *ayağ* – *ayah*, *dayaq* – *dayağ* – *dayax*.

Alınma sözlərdə isə *q* samiti qalır. Çünki həmin sözlərdə yazı norması səs dəyişməsinə yol verilməsinin qarşısını alır. Məsələn, *Afaq*, *üfüq*, *Tofiq*, *təriq*, *fələq*, *təzyiq*,

¹ Bax: Ə. Dəmirçizadə. “Kitabi – Dədəd Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, s. 44-45; Q. K. Bağirov. XV əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin leksik, fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərinə dair (Şəms təxəllüslü şairin “Qisseyi – Yusif” poemasının dili əsasında.) M.F.Axundov adına ADPI. Elmi əsərləri. 1961, IX buraxılış, s. 21.

Faiq, təsdiq, təsəddüq, təbəq, təəllüq, zövq, nahaq, vərəq, qərq, bərq, aşıq, məşuq kimi sözlərdə *q* samiti dəyişmir. Ancaq bəzi sözlərə Azərbaycan dilinin şifahi nitqinin təsiri o qədər güclü olur ki, həmin sözlərdə *q* samitinin *ğ* – ya keçməsi müşahidə edilir: *maraq – marağın, talaq- talağı* (verilmək), *araq- arağın, şuluq-şuluğun, məxluq- məxluğun* və s.

Azərbaycan dilində sonu *q* ilə bitən həcmi genişlənmiş sözlərə saitlə başlanan şəkilçi əlavə edildikdə də nitqin təsiri ilə *q* samiti *ğ* ilə əvəzlənir. Bu əvəzlənmə ümumi xarakter daşdığı üçün norma hesab olunur. *çıraq-çırağın, daraq-darağın, dayaq-dayağın, otaq-otağın, saçaq-saçağın*.

Belə sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda yazı normasına uyğun olaraq *q* samiti saxlanılır. Nitq isə *q* samitini iki variantda dəyişdirir. Şərq arealında *ğ*, Qərb arealında isə *x* variantı ifadə olunur; *çıraq- çırağda-çıraxda, daraq-darağda-daraxda, dayaq-dayaqda-dayaxda, otaq-otağda-otaxda, saçaq-saçağda-saçaxda*.

X samiti.

X samiti kar, novlu samitdir. Novlu, titrəyiçi olması onun tələffüz yumşaqlığını ikiqat artırır. Odur ki, *x* samiti birhəcalı sözlərin sonunda işlədilir: *bax, yax, çıx, tox, çix, yox, qax, qorx, qırx* və s.

X samiti həcmi geniş olan sözlərin sonunda da işlədilir; *darıx, durux, karıx, solux, dolux (sun)* və s.

X samiti söz sonunda öz sabitliyini müstəqil şəkilində saxladığı kimi, şəkilçi qəbul etdikdə də öz sərbəstliyini saxlayır: *solux-soluxur-soluxdu; darıx-darıxır-darıxdı; durux- duruxur – duruxdu* və s.

Ğ samiti.

Ğ samiti həm cingiltili və həm də növlü olduğu üçün təkhəcalı söz sonunda intensiv işlənir: *bağ, boğ, dağ, cağ, sağ, yağ, doğ, ağ*.

Ğ samiti cingiltili və novlu olduğu üçün həcmi genişlənmiş sözlərin sonunda daim yazı sabitliyini qoruyan q samitinə təsir edib onu dəyişdirir; *qulaq-qulağın, ayaq-ayağın, çıraq-çırağın, qonaq-qonağın, dırnaq-dırnağın*.

Dilortası samitlər; k, g, y

K samiti;

K samiti kar, kipləşən olsa da yumşaq tələffüzlüdür. Ona görə də təkhecalı söz sonunda işlənir. *tək, yük, tuk, tök, çək, çök, tik, dik, ək* və s.

Təkhecalı söz sonunda *k* samiti saitlə başlayan şəkilçidən əvvəl sabit qalır; *tök-tökür, çək-çəkir, çök-çökür, sök-sökür, ək-əkir*.

Bu mövqedə *k* ona görə sabit qalır ki, özündən sonrakı sait onun mövqeyini bir daha yumşaldır.

Təkhecalı söz sonunda *k* samitindən sonra samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda Qərb arealında *k* samiti *x'* variantına cevrilir; *əkdi-ək'di, çəkdi-çəx'di, çökdü-çöx'dü, sökdu-söx'dü*,

Şərq arealında isə *k* samiti sabit qalır.

K samiti ikihecalı söz sonunda yazı normasının sabitliyini saxlamaq məqsədi ilə işlədilir; *kəklik, kəpənək, kömək, dirək, inək, cörək, köynək, dəyənək, cəltik* və s.

Şərq arealında *k* samiti yumşalıb cingiltili *g* variantına keçir; *kəklig, kəpənəg, köməg, dirəg, inəg, cörəg, köynəg, dəyənəg, cəltig*.

Qərb arealında isə *k* samiti yumşalıb novlu *x'* variantına keçir: *kəklıx', kəpənəx', köməx', dirəx', inəx', cörəx', köynəx', dəyənəx', cəltıx'*.

Həcmi genişlənmiş sözlərin sonuna saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda sait səs *k* samitini daha da yumşaldıb onu *y* variantına cevirir: *kəkliyin, kəpənəyin, köməyə, dirəyə, inəyin, cörəyin, köynəyin, dəyənəyin, cəltiyin*.

Belə sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşduqda isə *k* samiti nitq areallarına görə dəyişir. Şərq arealında *g*

variantına, Qərb arealında isə *x'* variantına cevrilir; *kəklığdə, kəpənəgdə, çörəgdə, köynəgdə, dəyənəgdə, kək'likdə, kəpənək'də, kömək'də, dirək'də, inək'də, çörək'də, köynək'də, dəyənək'də, cəltik'də*.

K samiti alınma sözlərin sonunda yazı normasına müvafiq olaraq sabit saxlanılır; *mübarək, idrak, təbrik, mütəhərrik, mühərrik, təhrik, həvəsnaq, şakkak, hövlnak*.

G samiti.

G samiti cingiltili və yumşaq tələffüzlü olduğu üçün təkhecalı söz sonunda işlənməsi mümkündür. Məsələn, Şərqi arealında təkhecalı söz sonunda *g* işlənməsi lokal normadır; *əg, dög, sög, bəg, kög, dəg*.

G samiti sözün ortasında da həmin areal üçün səciyyəvidir: *dügi, əgri, gögəm, gögəyin, dəgirman, gögcək, dəgirmi, igirmi*.

Ş.Şirəliyev sözün ortasında *g* samitinin mövqeyinə görə Azərbaycan dilinin nitq areallarını üç qrupa bölür: 1) Şərqi qrupu dilaket və şivələridir ki, burada söz ortasında *g* səsi; 2) Qərb qrupu dialekt və şivələrdir ki, burada söz ortasında *y* səsi; 3) Şimal və Cənub qrupu dialekt və şivələridir ki, burada həm *g*, həm də *y* səsi işlədilir. 1936-cı ilə qədər ədəbi dildə söz ortasında *g* səsinə, 1936-cı ildən sonra isə *y* səsinə üstünlük verilmişdir. Buna görə *y > g* hadisəsindən danışarkən bu gün ədəbi dildə tətbiq olunan orfoqrafiya qaydaları nəzərə alınmışdır¹.

G samiti təkhecalı söz sonunda və söz-şəkilçi aralığında nitqin təsiri ilə daha da yumşaldığı üçün öz fonem sabitliyini saxlaya bilmir və novlu variant olan *y* ilə əvəz olunur: *sög –söy, dög–döy, gög –göy, əgri–əyri, gögəm – göyəm, dügi – düyü* və s.

¹ M. Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 90.

G samiti özündən əvvəl nitqi tənzimləyən *n* samiti işləndiyi məqamda sabit qalır: *qəşəng, tufəng, fişəng, külüng* və s.

Y samiti

Y samiti cingiltili, yumşaqdamaq və novlu olduğu üçün sözün sonunda işlənmə tələblərinə tam cavab verir. Odur ki, *y* samiti təkhecalı söz sonunda intensiv işlənir: *göy, döy söy, əy, say yay, doy tay, toy, çiy, çay, qoy, key, gey; göyər, döyüş, söyüş, əyri, yayıl, doyur, geydir, keyləş* və s.

Y samiti, həmçinin həcmi genişlənmiş sözlərin də sonunda sərbəst işlənir: *saray, haray, quzey, qoloy, halay, toroğay, soloxay, güney* və s.

Dil –diş samitləri: t, d, ç, c, ş, j, s, z, l, n, r.

Dil –diş samitlərinin bəzilərinin söz sonunda işlənməsi səsin yumşaq tələffüzlü olmasına görədirsə, bəzilərinin işlənməsi cingiltilik və novluluq əlamətinə görədir. *Dil –diş samitlərinin* söz sonunda işlədilməsinin ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

T samiti

T samiti kar, kipləşən olsa da tələffüzə görə yumşaq damağa məxsusdur. Odur ki, söz sonunda işlənir və fonem sabitliyini saxlayır: *at, it, ət, ot, öt, yat, sat, çat, yet, tut, bit, bat, qıt* və s.

T samitinin novlu variantı olmadığı üçün ona saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda sabit qalır: *at –atır, tut –tutur, öt –ötür, yat –yadır, bat –batır, sat –satır, bit –bitir* və s.

T samiti təkhecalı söz sonunda samitlə başlayan şəkilçidən sonra da öz sabitliyini saxlayır: *atdı, tutdu, yatdı, batdı, bitdi, satdı* və s.

T samiti *et* və *get* sözlərinə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda öz sabitliyini itirib cingiltili *d* variantına keçir: *et – edir, get – gedir*.

Samitlə başlayan şəkilçidən əvvəl isə *t* samiti sabit qalır.

Saitlə başlayan şəkilçidən əvvəl *et* sözündə *t* samitinin zəifləməsi səbəbini sözün müstəqil mənasının özünün zəifləməsi ilə izah etmək olar. Söz öz müstəqilliyini itirdikdə və ya itirmək üzrə olduqda fonemlər də keyfiyyətə zəifləyir və yenidən zəif mövqeyə düşdükdə zəifləmə daha da artır. Odur ki, *et* sözünə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda *t* samiti *d* –ya keçir. Samitlə başlayan şəkilçidən əvvəl isə *t* sabit qalır.

T samiti *get* sözünə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda da cingiltili *d* variantı ilə əvəzlənir: *get – gedir*. Artıq buradakı *t – d* əvəzlənməsi sözün məna müstəqilliyinin zəifləməsinə görə deyildir. Bu sözdə *t* samiti öz fonem müstəqilliyini itirir və yumşaq variantla əvəzlənir. Çünki şifahi nitq *get* sözündə *t* samitinin yumşalmasına güclü təsir göstərir. Hətta xüsusən, Şərq arealında *get* sözünün özünün *ged* (*ged apar, ged gətir*) şəklində işlənməsi geniş yayılmışdır. *Get* sözünün *ged* variantı Füzulinin də dilində işlənir: “*Dedilər qəm gedirər badə çox içdim sənsiz*”. Nitqə görə *get* sözündə zəifləməyə meyli olan *t* samiti asanlıqla *d* samitinə keçir. Sözə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə *t* samitinin mövqeyi möhkəmlənmir: *getdi*.

Azərbaycan dilinin lokal nitq areallarında, xüsusən, alınma sözlərdə nitqə görə *t* samitinin mövqeyi zəifləyir: *taxta –taxda, saxta – saxda, həftə-həfdə, dəstə -dəsdə, kiftə-kifdə, bostan – bosdan, təstiq – təsdiq, həttə-hətə*. Kök cəhətdən məna müstəqilliyini itirmiş bəzi sözlərdə də *t* samitinin zəifləməsi müşahidə edilir: *asta –asda, astar – asdar, yastıq –yasdıq* və s.

Buradan görünür ki nitq daim özü üçün asanlaşma yolunu tənzim edir. Sözün mənasında və ya fonem tərkibində zəifləmə baş verdiyi məqamda nitq yeni tənzimləmə prosesi yaradır.

T samiti həcmi genişlənmiş sözlərin də sonunda sərbəst işlənir: *yarat, darat, qurut, törət, bərkıt, sarsıt, yaşat, oyat* və s. Həcmi genişlənmiş söz sonunda nitq yumşalma ehtimalını daim artırır. Odur ki, belə sözlərə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda *t* samitinin mövqeyi zəifləyir və o *d* variantı ilə əvəzlənir: *yarat-yaradır, darat-daradır, qurut-qurudur, törət-törədir, bərkıt-bərkidir, sarsıt-sarsıdır, yaşat-yaşadır, oyat-oyadır*.

Samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə *t* samitinin mövqeyi bərkiyir: *yarat-yaratdı, darat-daratdı, qurut-qurutdu, törət-törətdi, bərkıt-bərkitdi, sarsıt-sarsıtdı, yaşat-yaşatdı, oyat-oyatdı*.

D samiti.

D samiti cingiltili və yumşaq damaq səsi olduğu üçün birhecalı sözlərin sonunda sərbəst işlənir; *ad, ud, öd, od, yad, dad, bud, yad* və s.

D samiti həcmi genişlənmiş sözlərin də sonunda işlənir; *öyüd, söyüd, kecid, igid, bulud, qurud, ayırd*, və s.

D samiti bu mövqedə öz sabitliyini həm özündən sonra saitlə, həm də samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda saxlayır; *öyüd-öyüdü-öyüddə, söyüd-söyüdü-söyüddə, keçid-keçidin-keçiddə, igid-igidin-igiddə, bulud-buludun-buludda, qurud-qurudun-qurudda* və s.

Bu tipli sözlərin sonunda *d* tələffüzü müəyyən qədər qalınlaşaraq *t* kimi deyilir; *öyüd-öyüt, igid-igit, kecid-kecit, bulud-bulut, qurud-qurut, ayırd-ayırt*.

Görünür, burada genetik *t* fonemi öz tələffüz izini bərpa edir.

D samitinin *t* tələffüzünə yaxınlaşması o demək deyildir ki, ikihecalı söz sonunda *t* samitinin mövqeyi daha üstündür. Əksinə, belə sözlərdəki *t* tələffüzü nitqdə yumşalaraq *d* ilə əvəzlənmişdir. Sözü ayrıca ifadəsində və ona samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə əvvəlki *t* tələffüzünün izi öz təsirini göstərir. S. Cəfərov da həmin tipli

qurud sözü haqqında bəhs edərkən sondakı *d* samitinin əvvəlcə *t* olub sonradan cingiltili varianta keçdiyini qeyd edir¹.

T samitinin ikihecalı söz sonunda qeyri-sabitliyi onun kipləşən və kar olması, *d* samitinin intensiv olmaması isə onun kipləşən xarakteri ilə əlaqədardır.

Ç samiti

Ç samiti kipləşən, kar səsdir. Tələffüzü yumşaq damağa aid olduğu üçün təkhecalı söz sonunda işlənə bilir: *aç, iç, uç, üç, qaç, saç, qıç, qoç, köç, keç, ölç, biç, suç*.

Ç samiti söz ortasında sərbəst işlənir: *keçi, biçin, keçid, uçuş, qaçış, qaçqın, köçkün, açıq, kiçik* və s.

Ç samiti təkhecalı sözlərin sonunda sabit qaldığı kimi saitlə başlayan şəkilçidən əvvəlki mövqedə də öz sabitliyini saxlayır: *qaçış, keçid, açıq, uçuş, qoçaq, ölçü, biçin* və s.

Söz sonunda ç samitindən sonra samitlə başlayan şəkilçi əlavə olunduqda nitq ç samitinin yumşalmasını və novlu variantla çevrilməsini tələb edir: *aç-açdı-aşdı, biç-biçdi-bişdi, keç-keçdi-keşdi, köç-köçdü-köşdü, ölç-ölçdü-ölşdü*.

Yazıda nitqə görə variantlığa yol verilməməsi üçün nitqin təsiri ilə baş verən dəyişmə norma kimi qəbul edilmir. Ümumi norma kimi ancaq yazı üçün qəbul edilmiş ənənəvi variant tətbiq olunur. Bu məqamda nitqin dəyişdirici, dağıcı təsiri azaldılmış olur.

Ç samiti kipləşən və kar olduğuna görə həcmi genişlənmiş sözlərin sonunda işlənə bilmir.

C samiti

C samiti kipləşən, yumşaq tələffüzlü və novludur. Söz sonunda işlənmə imkanı ç samitindən üstündür. Bu üstünlük onun cingiltiliyinə görə daha yumşaq olmasından irəli gəlir.

¹ Bax: S. Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970, c. 153.

C samiti təkheclı sözlərin sonunda sərbəst işlənir: *ac, gec, sac, ök, bic, uc* və s.

C samiti cingiltılı xarakterinə görə həcmi genişlənmiş sözlərin sonunda işlənə bilər: *kərpic, çəkic, saxlanc, qorxunc, hürküç, ağac, qulac, qılinc, inanc* və s.

Bu tipli sözlərə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda *c* samiti yumşaq mövqedə sabit qalır: *kərpici, çəkici, saxlancı, qorxuncu, hürgücü, ağacı, qılını, inancı* və s.

Samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə nitqdə tələffüz ağırlaşması baş verir. Odur ki, *c* samiti novlu tələffüzlü samitlə əvəzlənməli olur: *kərpic-kərpicdə-kərpisdə, çəkic-çəkicdə-çəkisdə, hürküç-hürkücdə - hürküşdə, ağac-ağacda-ağışda* və s.

Bu tələffüz Qərb arealı üçün səciyyəvidir. Şərq arealında *c* samiti *j* variantına keçir: *kərpic-kərpicdə-kərpijdə, çəkic-çəkicdə-çəkijdə, hürküç-hürkücdə-hürküjdə, ağac-ağacda-ağajda* və s.

Yazıda nitq variantlılığına yol verilməməsi üçün norma kimi tarixi-ənənəvi prinsipə üstünlük verilir.

S samiti

S samiti kar, novlu və yumşaq tələffüzlüdür. Buna görə də təkhecalı söz sonunda sərbəst işlənir: *as, əs, kəs, küs, bəs, səs, pis, bas, pus* və s.

S samiti özündən sonra saitlə başlayan şəkilçidən əvvəlki mövqedə sabit qalır: *kəsir, küsür, basır, pusur, səsin* və s.

S samitindən sonra *l* ilə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə *s* samiti nitqə görə kipləşən *d* variantına keçir: *pis-pislik-pisdik, səs-səsli-sədi*.

Bu ona görədir ki, *l* samiti də *s* samiti kimi novludur. Ancaq *s* kar, *l* isə sonordur. Odur ki, onların yanaşı işlənməsi nitqə ağırlıq gətirir. Nitq isə asanlıq üçün öz münasib variantını təqdim edir.

Yazıda variantlıq baş verməməsi üçün bu tipli sözlərə *l* samiti ilə başlayan şəkilçi qoşulduqda *s* samiti sabit saxlanılır.

Sonu *s* ilə bitən birhecalı sözlərə *d* ilə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə *s* samiti sabit qalır: *kəs- kəsdi, kūs-küsdü, bas-basdi, qus-qusdu* və s.

S samiti həcmi genişlənmiş sözlərin də sonunda işlənir: *vələs, tələs, gilas*. Birhecalı sözlərdə olduğu kimi bu sözlərə də *l* ilə başlayan şəkilçi qoşulduqda nitqə görə *l* samiti *d* ilə əvəzlənir; *vələsli-vələsdi, gilas-gilasdi*.

Ancaq yazıda variantlıq baş verməməsi üçün *l* samiti norma kimi saxlanılır.

Z samiti

Z samiti cingiltili, yumşaq tələffüzlu, novlu səsdır. Odur ki, təkhecalı sözlərin sonunda sərbəst işlənir; az, üz, əz, öz, uz, göz, söz, saz, qaz, qız, qoz, gəz, göz, diz, döz və s.

Bu sözlərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə *z* samiti sərbəst qalır; *üzür, əzir, özü, izi, gözu, sazi, qazır, qızır, gəzir, dözür* və s.

Belə sözlərə *l* ilə başlayan şəkilçi qoşulduqda *z* samiti *d* ilə əvəz olunur: *üzlük-üzdü, sözlü-sözdü, qazlı-qazdı, sazlı-sazdı, nazlı-nazdı, buzlu-buzdu*.

Yazıda variantlıq baş verməməsi üçün ənənəvi prinsip norma kimi qəbul edilir.

Z samiti həcmi genişlənmiş sözlərin sonunda da sərbəst işlənir; *ayaz, dayaz, ulduz, ağız, saqqız, səkkiz, almaz, yalnız, buynuz, baldız, cuvaldız* və s.

Bu sözlərə də *l* ilə başlayan şəkilçi qoşulduqda *z* samiti nitqə görə *d* ilə əvəzlənir; *ulduzlu-ulduzdu, buynuzlu-buynuzdu, ağızlı-ağızdu* və s.

Yazıda isə variantlıq olmaması üçün ənənəvi prinsip norma kimi qəbul edilir.

Ş samiti

Ş samiti kar, novlu, yumşaq tılıffüzlü səsdır. Təkhəcalı sözlərin sonunda sərbəst işlənə bilər; *iş, aş, diş, qaş, döş, baş, boş, qaş, quş, qış, yaş, caş, düş, deş* və s.

Ş samiti ilə bitən belə sözlərə də *l* ilə başlayan çəkilçi əlavə edildikdə *ş* samiti nitqə fərə *d*-ya keçir; *başla-başda, dişlə-dişdə, quşlar-quşdar, daşlı-daşdı, yaşlı-yaşdı* və s.

Ş samiti novlu və yumşaq tələffüzlü olduğuna görə həcmi genişlənmiş sözlərin sonunda da sərbəst işlənir; *yarış, vuruş, qırış, duruş, qarış, yarış, soruş, dırmaş, sarmaş, barış* və s.

Belə sözlərə də *l* ilə başlayan şəkilçi qoşulduqda *ş* samiti *d* və ya keçir; *qırışlı-qırışdı, baxışlı-baxışdı, yarışlar-yarışdar*.

Yazıda isə variantlıq olmaması üçün ənənəvi prinsip norma kimi qəbul edilir.

J samiti

J novlu, cingiltili və yumşaq tələffüzlüdür. Bu samit sözlərdə müstəqil fonem funksiyasını yerinə yetirə bilmir. Əsas etibarı ilə söz sonunda *c* samitini nitqə görə əvəz edir; *ac-aj, gic-gij, sac-saj, bic-bij, ök-öj, qoca-qoja, baca-baja, bacı-bajı*.

J samiti ancaq təqlidi sözlərdə müstəqil bir fonetik vahid kimi işlənə bilər; *qij-qij, qijilda, qijiltı, qijov, vıjiltı, vıjilda, vıj-vıj*.

N samiti

N samiti sonor, kipləşən yumşaq tələffüzlüdür. Sonor və yumşaq tələffüzlü olduğu üçün təkhəcalı söz sonunda işlənir; *an, un, on, ün, yan, yön, yun, qan, dan, don, din, dön, dən, san, mən, sən, şən, qon, sancaq, danış, dinlə, dəniz, qonşu* və s.

N samiti həcmi genişlənmiş sözlərin sonunda da sərbəst işlənir; *yaran, dayan, dirən, dilən, dayan, qarın, qoyun, oyun, soyun, geyin, burun, sürün, dərin* və s.

Söz sonunda *n* samitindən sonra *l* ilə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə *l* samitinin özü keyfiyyətə dəyişib *n* tələffüzünə cevrilir; *yun-yunlu-yunnu*, *dən-dənli-dənni*, *don-donlu-donnu*, *qarın-qarınlu-qarınni*, *qoyun-qoyunlu-qoyunnu*, *dərin-dərinlik-dərinlik*.

Yazıda isə ənənəvi prinsipdən istifadə edilir.

R samiti

R samiti novlu, sonor, yumşaq tələffüzlü olduğu üçün təkhecalı sözlərin sonunda sərbəst işlənir; *dər*, *gör*, *gir*, *kar*, *dar*, *qar*, *qor*, *sor*, *bur*, *vur*, *dür*, *bir* və s.

R samiti öz xarakterinə görə həcmi geniş olan sözlərin də sonunda işlədilir: *qurtar*, *göndər*, *dindar*, *döndər*, *yanar*, *yaşar*, *qızar*, *bozar* və s.

Sonu *r* ilə bitən sözlərə *l* ilə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə *l* samiti *r* tələffüzünə keçir; *qarlı-qarri*, *darlıq-darriq*, *qorlu-qorru*, *birlik-birrik*.

Yazıda isə ənənəvi prinsipdən istifadə edilərək *l* samiti norma kimi saxlanılır.

Ancaq *dirrik* sözündə *l* samiti nitqə görə *r* samitinə cevrilir. Sözüün kökü öz müstəqilliyini itirdiyi üçün sözdə səs dəyişməsi də nitqə görə monolit normaya cevrilmişdir.

L samiti

L samiti novlu (sürüşkən) sonor, yumşaq samitdir. Təkhecalı söz sonunda sərbəst işlənir; *əl*, *al*, *öl*, *gəl*, *qal*, *bil*, *sil*, *cöl*, *dal*, *sal*, *yal*, *mal*, *bal*, *bil*, *dalan*, *dolan*, *bilək*, *balıq*, *bilik*, *qala*, *gəlin*, *ölcü*, *alma*, *ələk* və s.

L samiti həcmi geniş olan sözlərin sonunda da işlənir; *qaral*, *saral*, *gözəl*, *düzəl*, *bərəl*, *sozal*, *burul*, *bükül*, *dikil*.

L samiti söz sonunda tam sərbəstdir və hec bir variantı keçmir. Həmin qayda üzrə də norma kimi qəbul olunur.

Dodaq samitləri ; *p*, *b*, *v*, *f*, *m*.

P samiti

P samiti kar, kipləşən səsdir. *P* samiti yumşaq tələffüzlü olduğu üçün təkhecalı sözlərin sonunda sərbəst işlənir; *qap, kip, köp, küp, top, sap, qıp, qop* və s.

Saitlə başlayan şəkilçidən əvvəl *p* samiti sərbəst qalır. Çünki sait səs tələffüzdə asanlıq təmin edir; *qap-qapır, köp-köpür, top-topun, qop-qopur, qıp-qıpqı*.

Belə sözlərə samitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə tələffüz cətinləşir və nitqə görə *p* samiti mümkün *f* variantına keçməli olur; *top-topda-tofda, köp-köpdür-köfdür, qop-qopdu-qofdu, sap-sapda-safda, qap-qapdı-qafdı*.

Yazıda isə variantlığa yol verilməməsi üçün ənənəvi prinsip qəbul olunur.

P samiti kipləşən və kar olduğu üçün həcmi genişlənmiş sözlərin sonunda işləmə bilmir. Bu samit yalnız bəzi təqlidi sözlərin sonunda işlənir; *tarap, tap-tarap, tappatap, guppagup, guruppagurup, qapaqap*.

B samiti

B samiti də kipləşən səsdir. Söz sonunda işlənmə imkanı cingiltili və yumşaq tələffüzlü olduğuna görədir. *V* samiti təkhecalı sözlərin sonunda sərbəst işləmə bilir; *qab, dib, dəb, cib, qabıq, dibçək, qabaq, qabar, qabarıq, daban, baba, bibi* və s.

B samiti təkhecalı söz sonunda sərbəst işləmə bilsə də lokal nitqdə daha yumşaq *v* variantına da keçməyə meyllidir; *cib-civ, dib-div, qab-qav, qabıq-qavıq, baba-bava* və s.

B samiti həcmi genişlənmiş sözlərin sonunda da işləmə bilir; *boşqab, dolab, corab, qutab* və s.

Söz sonunda kipləşən samitlər novlulaşma meylli olduğuna görə lokal nitqdə *b* samiti müvafiq novlu varianta keçir; *boşqab-boşqaf, corab-coraf*.

V samiti

V samiti novlu, cingiltili səsdir. *B* samiti təkhecalı sözlərin sonunda sərbəst işlənir; *ov, ev, qov, sev, sov*.

V samiti həcmi genişlənmiş sözlərin sonunda da sərbəst işlənir; *girov, cilov, buzov, calov, qarov, qaşov, arov, bütöv, dəmirov*.

Nitq areallarında *v* samiti bir daha yumşalmaya meyl göstərir. Çərq arealında *v* samiti uzanan *o*-ya, Qərb arealında isə *y* samitinə keçir; *alov-aloo-aloy, qarov-qaroo-qaroy, buzov-buzoo-buzoy, qalov-qaloo-qalay, qaşov-qaşoo-qaşoy, bütöv-bütöo-bütöy, dəmirov-dəmiroo-dəmiroy*.

Yazıda isə variantlığa yol verilməməsi üçün ənənəvi prinsip norma kimi qəbul edilir.

F samiti

F samiti kar, novlu səsdır. Söz sonunda işlənməsi üçün novluluq xarakteri əsasdır. *F* samiti təkhecalı sözlərin sonunda sərbəst işlənir: *kif, saf, xof*.

F samiti həcmi genişlənmiş sözlərin sonunda işlənir; *yulaf, kələf, gilif, qılaf, dalaf*.

M samiti

M samiti kipləşən, sonor, yumşaq tələffüzlü səsdır. *M* samiti təkhecalı sözlərin sonunda sərbəst işlənir: *kəm, nəm, kim, qum, cum, yum, yem, mum* və s.

M samiti həcmi genişlənmiş sözlərin sonunda da sərbəst işlənir; *qurum, durum, qalxım, görkəm, ötkəm, üzüm, deyim, döyüm, yozum, qurtum* və s.

FONETİK HADİSƏLƏR

Fonetik hadisələr səslərin söz tərkibində bir-biri ilə əlaqə və münasibətləri əsasında baş verir. Səslərin birinin digərinə təsiri, başlıca olaraq nitqin tələblərinə müvafiq qanunauyğunluqlar əsasında baş verir.

Söz tərkibindəki səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində baş verən fonetik hadisələr, başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir; 1) assimilyasiya; 2) dissimilyasiya; 3) geminat;

4) samitlərin fonetik tarazılığı; 5) alliterasiya; 6) assonans; 7) yerdəyişmə; 8) səsartımı; 9) səsdüşümü.

Fonetik hadisələrin başlıca göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdir;

Assimilyasiya

Assimilyasiya sözü mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası uyuşma (uyğunlaşma) deməkdir.

Assimilyasiya hadisəsi birbaşa nitq prosesi ilə bağlıdır. Nitq daim öz ifadəsində meydana çıxan cətinliklərin asanlaşmasına meyillidir. Ona görə də dil strukturu üçün məqbul olan, ancaq nitqə ağırlaşdırıcı təsir göstərən samit yanaşmaları tələffüz prosesində dəyişdirilir, daha asan deyiliş variantı ilə əvəzlənir.

Dil strukturuna məxsus samit yanaşmaları daha çox sözün kök və şəkilçi hüduunda müşahidə edilir.

Dil strukturuna görə samitlə bitən söz kökünə həm saitle, həm də samitlə başlayan şəkilçi qoşula bilir. Bu mövqedə samit yanaşmaları dil strukturu üçün tam qanunauyğunluq kimi qəbul edilir və norma hesab olunur. Lakin nitqə görə belə yanaşmalarda səslərin müəyyən qismi asanlıqla deyilə bilmir. Odur ki, nitq özü üçün daha asan olan yolu secir və yeni bir lokal səciyyəli norma yaradır. Lakin lokal normalar yazıda sabitliyin pozulmasına gətirib çıxarır. Bu da dildən praktik istifadə prosesində pərakəndəlik yaradır. Odur ki, assimilyasiya hadisəsi prinsipcə nitq fəaliyyəti ilə bağlı olsa da dilin daxili strukturunu və eyni zamanda da, yazı normalarını pozur. Ona görə də, assimilyasiyanın baş vermə səbəbləri nitqin təsiri ilə ölçülsə, nəticələri dil strukturuna məxsus normaların dəyişdirilməsi kimi nəzərə alınmalıdır.

Sözün kök və şəkilçi mövqeyində sonon, cingiltili, novlu sonon, cingiltili kipləşən - sonon, kar -novlu -sonon, kar novlu- kipləşən sonon, kar novlu- kar kipləşən və s. tipli samitlər bir-biri ilə qarşılaşır. Nitqə görə tələffüz növü

lokal tələffüz şəraitində müşahidə edilir. Assimilyativ şəraitdə samit qarşılaşmaları, başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir;

1) tərkibində *l* samiti iştirak edən yanaşmalar.

L samiti şəkilçi tərkibində fəal işləndiyinə görə söz sonundakı müxtəlif xarakterli samit səslərlə qarşılaşır. Həmin qarşılaşmalarda nitqə görə asanlıq hansı samitin tələffüzü ilə təmin olunursa digər samit ya onun tələffüzünə cevrilir, ya da tələffüzcə asan olan başqa bir səslə əvəzlənir. Belə assimilyativ təsirləri aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə etmək olar:

Rl. Samitlərin *rl* tipli qarşılaşmasında *r*-dən sonra *l* tələffüzü cətinlik yaratdığından qarşılaşan samitlər *rr* tələffüzünə keçir: *qarlar-qarrar, bazarlar-bazarrar, kəmərlər-kəmərrər* və s.

Felin indiki zaman şəkilçisindən sonra isə *rl* qarşılaşması *ll* tələffüzü ilə əvəz edilir: *alırlar-alıllar, görürlər-görüllər*.

Bu tələffüz şifahi nitq üçün ümumi xarakterlidir. Yazıda isə sabitlik üçün ənənəvi prinsip norma kimi qəbul olunur.

Ml. Bu samitlərin qarşılaşmasında ümumi norma demək olar ki, dəyişmir; *adamlar, bayramlar, damlar*. Ancaq bəzi lokal nitq şəraitində *ml* birləşməsi *mn* tələffüzünə keçir; *adamnar, bayramnıx, damnar*.

Yazıda isə norma *nl* qarşılaşmasına əsaslanır.

ZL. Bu qarşılaşma zamanı lokal nitq şəraitində iki variant müşahidə edilir: *ZZ* və *ZD*

ZZ variantı sırf lokal xarakterlidir; *qızlar-qlzzar, sözlər-sözzər, qazlar-qazzar*.

ZD variantı isə ümumi səviyyəlidir; *qızlar-qızdar, sözlər-sözdər, qazlar-qazdar*.

Buna baxmayaraq yazıda variantlığa yol verilməməsi üçün ənənəvi prinsip norma kimi qəbul edilir.

DL. Belə variantlıqda *l* samiti tələffüz cətinliyi yaradır. Ona görə də *dl* samitləri *dd* tələffüzünə keçir; *adlı-addı, dadlı-daddı, odlu-oddu, söyüdlü-söyüddü, südlü-süddü*.

Yazıda isə şəkilçi varianlığı yaranmaması üçün ənənəvi prinsip norma kimi qəbul olunur.

SL. Tərkibində *sl* qarşılaşması olan sözlərdə *sl* səsləri iki variantda tələffüz edilir: *ss* və *sd*.

SS tələffüzü sırf lokal xarakterlidir; *səslər-səssər, dərslər-dərssər, hirsli-hirssi*.

SD tələffüzü isə ümumi nitq səciyyəlidir; *səslər-səsdər, dərslər-dərsdər, hirsli-hirsdi*.

Yazıda isə pərakəndəlik baş verməməsi üçün ənənəvi prinsip norma kimi qəbul olunur.

NL. Bu qarşılaşmada *l* samiti nitqə görə tələffüzdə ağırlaşma yaradır. Odur ki, *nl* qarşılaşması *nn* tələffüzü ilə əvəz olunur; *oğlanlar-oğlannar, gəlinlər-gəlinnər, donlar-donnar, qanlar-qannar, qoyunlar-qoyunnar, qanlı-qannı, qoyunlu-qoyunnu*.

NL qarşılaşmasının *nn* tələffüzünə çevrilməsi nitq üçün ümumi bir hadisədir. Lakin yazıda *-l* ilə başlayan şəkilçinin sabitliyini saxlamaq üçün ənənəvi prinsipdən istifadə edilir.

TL. Bu qarşılaşmada *l* samiti tələffüz ağırlığı yaratdığı üçün *t* samitinin yumşaq (cingiltili) variantı kimi *d* səsinə çevrilir; *atlı-atdı, itlər-itdər, quthıq-qutdıq, qüvvətli-qüvvəttdi, qüdrətli-qüdrəttdi* və s.

Şəkilçi sabitliyinin qorunması üçün yazıda ənənəvi prinsip norma kimi qəbul olunur.

Şl Belə qarşılaşmada *l* samiti tələffüz ağırlığı ilə qarşılaşır. Odur ki, *l* samiti nitqə görə *d* tələffüzünə keçir; *daşlı-daşdı, yaşlı-yaşdı, quşlar-quşdar, boşluq-boşduq* və s.

Yazıda şəkilçinin sabitliyini qorumaq üçün ənənəvi prinsipdən istifadə olunur.

LS. Bu qarşılaşmada *l* söz sonunda gəlir. Belə qarşılaşmada *ls* nitq üçün ümumi norma olur. Ancaq bəzi lokal şəraitdə *l* samiti öz sabitliyini itirir; *ls* qarşılaşması *ss* ilə əvəz olunur. *ölsün-össün, olsun-ossun*.

Yazıda isə söz kökünün sabitliyini qorumaq üçün ümumi tələffüz norması saxlanılır.

LD. Bu qarşılaşmada *d* samiti ağırlaşma ilə üzləşir. Ona görə *ld* samitləri *ll* tələffüzünə çevrilir; *alldat-allat, cırlldat-cırlldat, qırlldat-qırlldat, vızıldat-vızıldat, şırıldat-şırıldat*.

Sözdə şəkilçi sabitliyinin (*-dat*) qorunması üçün norma kimi ənənəvi prinsipdən istifadə olunur.

2) *tərkibində t səsi iştirak edən yanaşmalar.*

ST. Bu qarşılaşmada *t* kipləşən səs olduğu üçün novlu səsdən sonra tələffüz ağırlığı yaradır. Ona görə də iki asan varianta çevrilir; *ss* və *sd*

SS variantı tam lokal səciyyə daşıyır; *asta-assa, üstün-üssün, yastıq-yassıq, bostan-bossan, xəstə-xəssə, dəstə-dəssə, üstə-üssə, usta-ussa*.

SD variantı isə ümumi nitq səciyyəlidir; *asta-asda, üstün-üsdün, yastıq-yasdıq, bostan-bosdan, xəstə-xəsdə, dəstə-dəstə, usta-usda*.

Yazıda variantlığa yol verilməməsi üçün ənənəvi prinsip norma kimi qəbul edilir.

XT. Bu qarşılaşmada *t* samiti yenə novlu səsdən sonraya düşür. Odur ki, novlu səsin təsiri ilə kipləşən *t* samiti yumşaq *d* variantına çevrilir; *taxta-taxda, axta-axda, axtar-axdar, noxta-noxda, şaxta-şaxda*.

Yazıda variantlığa yol verilməməsi üçün ənənəvi prinsip norma kimi qəbul edilir.

TS. Bu yanaşmada *t* samiti yenə novlu səslə qarşılaşır. *T* samiti burada birinci olmasına baxmayaraq novlu səslə yanaşmada ağırlıq törədir. Ona görə də

tələffüzə *s* samitinə keçir; *yatsa-yassa, batsa-bassa, itsə-issə, tutsa-tussa, getsin-gessin, çatsın-çassin, bitsin-bissin*.

Belə tələffüz nitq üçün ümumi səciyyə daşısa da variantlıq yaranmaması və söz kökünün sabitliyinin qorunması üçün yazıda ənənəvi prinsip saxlanılır.

TÇ. Bu yanaşmada *t* samiti nitqdə ağırlıq yaradır. Odur ki, *ç* samitinin tələffüzünə uyğunlaşır: *cütçü-cüççü, növbəççi-növbəççi*.

Yazıda variantlığa yol verilməməsi üçün ənənəvi prinsip norma kimi qəbul edilir.

3) *tərkibində m və n samiti iştirak edən yanaşmalar*.

Bu tipli qarşılaşmalar əsas etibarı ilə aşağıdakılardan ibarətdir;

ND. Bu qarşılaşmada *d* samiti kipləşən olduğu üçün nitqdə ağırlaşma yaradır. Odur ki, *d* samiti *n* samitinin tələffüzünə uyğunlaşır; *əлиндən-əlinnən, dilindən-dilinnən, könlündən-könlünnən, belindən-belinnən*.

ND qarşılaşmasının *nn* ilə əvəzlənməsi nitq üçün ümumi səciyyəlidir. Lakin yazı normasında pərakəndəlik baş verməməsi üçün ənənəvi prinsip tətbiq edilir.

NM. *Nm* qarşılaşmasında birinci yerdə gələn kipləşən *n* samiti ağırlaşma yaradır. Ona görə də *m* samitinin tələffüzünə uyğunlaşır; *dinməz-dimməz, qanmaz-qammaz, yanmaz-yammaz, sönməz-sömməz, donmaz-dommaz*.

Söz kökünün sabitliyinin qorunması üçün yazıda ənənəvi prinsip üzrə *nm* qarşılaşması aparıcılıq təşkil edir.

MD. Bu qarşılaşmada kipləşən cingiltili *d* samiti sonor *m* samitinin yanında nitqə görə tələffüz çətinliyi yaradır. Odur ki, *d* samiti tələffüzdə *n* samitinə keçir: *əлиндən-əlinnən, dilindən-dilinnən, elimdən-elimnən, obamdan-obamnan, könlümdən-könlümnən, gözümdən-gözümnnən*.

Bu əvəzlənmə nitq üçün ümumi xarakterlidir. Ancaq sözün şəkilçi tərkibində norma sabitliyini qorumaq üçün ənənəvi prinsip tətbiq edilir.

PM. *PM* qarşılaşmasında *m* samiti nitq üçün ağırlıq yaradır. Odur ki, *p* samitinin tələffüz tələbinə görə *m* səsi dəyişib *b* ilə əvəzlənir; *tapmaca-tapbaca*, *qapmaq-qapbaq*, *qopmaq-qopbaq*.

Bu cəvrlmə ümumi nitq xarakterli olsa da yazıda variantlıq yaranmaması üçün ənənəvi prinsip tətbiq olunur.

4) *tərkibində z-s və z-ç samitləri iştirak edən yanaşmalar.*

ZS. *ZS* samitlərinin qarşılaşmasında *s* samiti *z* samitini öz təsirinin altına alır; *yazsın-yassın*, *qazsın-qassın*, *azsa-assa*, *dözsün-dössün*, *düzsün-düssün*.

Yazıda isə söz kökünün bütövlünü qorumaq üçün ənənəvi prinsip əsas götürülür.

ZC. *ZC* samitlərinin qarşılaşmasında da *c* samiti *z* samitini öz təsiri altına alır; *azca-acca*, *dinməzcə-dinməccə*, *yüzcə-yüccə*, *dayazca-dayacca*.

Dissimilyasiya

Dissimilyasiya prinsipcə assimilyasiyanın əksinədir. Dissimilyasiya sözünün özü mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası fərqlənmə (fərqləşmə) ayrılma deməkdir. Assimilyasiyadan fərqli olaraq söz tərkibində səslər nitqə görə bir-birinə yaxınlaşmaq və uyğunlaşmaq əvəzinə bir-birindən fərqlənir. Dissimilyasiya hadisəsində söz tərkibindəki yaxın mövqedə qarşılaşan samit səslər yox, bir-birindən aralı mövqedəki eyni samit səslər bir-birindən fərqlənir. Bu hadisə təkcə milli mənşəli sözlərdə yox, həm də alınma sözlərdə müşahidə edilir.

Söz tərkibində səs fərqlənməsi əsas etibarı ilə aşağıdakı samitlərin hüdudunda müşahidə edilir;

P-L; saral-sarar, qaral-qarar, qurtar-qurtal, zərər-zərəl, zərgər-zərgəl.

N-L; nacalnik-ləcənnik, nərdivan-lərdivan və s.

Dissimiliyasiya hadisəsi qohum dillərin müqayisəsində də müşahidə edilir: *zərər* (Azərbay), *zarar* (türk), *zelel* (türkm); *qaralmaq* (Azərbay), *kararmaq* (türk); *saralmaq* (Azərbay), *sararmaq* (türk, qaq); *murdar* (Azərbay), *mındar* (qaq); *rüzgar* (Azərbay), *lüzgar* (qaq).

Dissimiliyasiya hadisəsi Azərbaycan dilində lokal xarakter daşıyır. Odur ki, yazıda ənənəvi prinsipə riayət olunmasına üstünlük verilir.

Geminat

Geminat sözü mənşəcə yunan sözü olub, mənası qoşalaşma deməkdir. Samitlərin qoşalaşması sözün kökşəkilçi hüddudunda baş verir.

Yeni sözün kökünün sonu hansı samitlə bitirsə şəkilçi əvvəli də eyni samitlə başlayır. Geminat barədə dilçilikdə müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur.

Türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində səslərin birhecalılıqdan ikihecalılığa doğru inkişafında ən əsas və təsiredici amil informasiyavericiliyin getdikcə artaraq intensivləşməsindən ibarətdir. Artıq, ictimai həyatdakı sosial hadisələrlə əlaqədar dilin informasiya potensialı genişləndikcə birhecalı köklərin həmin informasiyanı ifadə etmək imkanları azalmağa başlayır. Odur ki, yeni mərhələdə birhecalı sözlərin yaranması prosesi zəifləyir və öz dövrünü başa çatdırır. Beləliklə, dildə yeni informasiyaları ifadə etmək üçün yeni vasitələr yaranması ehtiyacı zəruriləşir. Buna görə də, məsələn, köksözlülük dövründə yeni söz yaradıcılığı daxili struktur dəyişməsi və məna ardıcılığı hesabına baş verirdisə sonrakı mərhələdə bu proses söz üstəgəl söz modelləri ilə əvəz olunmağa başlayır. Həmin prosesi əks etdirən və bu günümüzdə qədər gəlib çatan

nümunələr mütəxəsislərin diqqətindən yayınmamışdır. İlk dövrə semantik cəhətdən bərabərhüquqlu vahidlərin əsasında yaranan analitik söz formaları mövcud tədqiqatlarda birhecalılığın inkişafı, həmçinin, disillabik (ikihecalı) və ya izomorfik (bərabərhüquqlu tərkiblərin birləşməsi) modellər kimi təqdim edilir¹.

Türk dillərinin müasir quruluşu göstərir ki, disillabik və ya izomorfik modellərə əsaslanan analitizm bu dillərin inkişafında keçici olmuşdur.

Türk dillərində disillabik modellərin özünəməxsus əlamətləri vardır. Bu modellərin formalaşmasında analitizmin tələbləri aparıcı olsa da onların sonrakı inkişafında aqlütinasiya meyli güclənmişdir. Başqa sözlə, türk dillərindəki disillabik modellərdə informasiyavericiliyin getdikcə intensivləşməsi ilə aqlütinativliyin rüşeymləri inkişaf etməyə başlamışdır.

İzomorfik modellər üzrə disillabizmin izlərini türk dillərinin müasir dövrünə qədər gəlib çıxan qoşa samit tərkibli sözlərdə müşahidə etmək mümkündür. Belə sözlərdə əlamət budur ki, birinci birhecalı tərkib hansı samitlə bitirsə ikinci birhecalı tərkib də eyni samitlə başlanır. Bu qaydanın ikinci tərkibdəki sonuncu səsə aidiyyəti yoxdur. Disillabik modellərin ilkin strukturuna aid mövcud izlərə görə birinci və ya ikinci tərkibin müstəqil söz kimi bərpası müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Belə modellərdəki tərkib hissələrinin müstəqil söz kimi bərpası bəzən dilin öz daxili imkanlarından da kənara çıxa bilər. Çünki söhbət həmin modellərin analitik quruluşundan gedirsə bərpa əməliyə-

¹ Bax: Besim Atalay. Türk dilində ekler və kökler üzerine bir deneme. İstanbul, 1942, s. 6; Г. Рамстет. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, с. 27 -29; Н.А. Баскаков. Историко- типологическая морфология тюркских языков. М., 1979, с. 73-75; Г.Е. Корнилов. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары, 1984, с. 92.

yatında da mümkün olan halda analitik dillərdəki oxşar modellərlə müqayisələrə ehtiyac hiss olunur.

Bəzi tədqiqatlarda bu məsələyə ehtiyatla da olsa toxunulur. Məsələn, G.Y.Kornilov *anqır, kıçqır, kıykır, baqır* kimi sözləri təhlil edərkən onların ikinci tərkibinin tarixən müstəqil sözlərdən ibarət olduğunu ehtimal edir¹. Bu o deməkdir ki, birinci tərkib analitizmə görə affiksəl funksiyalı olmuşdur. Türk dillərinin sonrakı sintetikləşmə mərhələsində söz kökü sonu şəkilçiləşmə üçün əlverişli mövqeyə çevrildiyindən ikinci tərkib özünün söz mənasını itirmişdir. Belə bir proses birinci tərkibdə də baş verdiyi üçün rekonstruksiyada problem yaradır. Odur ki, mövcud modellərin təhlili üçün analitik söz yaradıcılığına aid xüsusiyyətləri nəzərə almaqla analitik dillərin müvafiq materiallarından müqayisə vasitəsi kimi istifadə etməyə zərurət yaranır.

Türk dillərində ilkin izomororizmin izlərini saxlamış disillabik modellərə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar; *çaqqal, yeddi, doqquz, saqqız (Azərb), assı (qaynar), çillı (ilıq), kattı (bərk), qarrı (qoca), arrıq (arıq), ıssı (isti), aççı (acı), ıllu (böyük), qıççı (kiçik), itti (iti), koççak (qoçaq) (türkm), sukkar (kar) (çuvaş), bıyyıq (bığ), eyyi (yaxşı) (türk), ikki (iki), tokkuz (doqquz), uttiz (otuz) (özb.)*

Mövcud tədqiqatlarda söz tərkibindəki samit qoşalaşmasının səbəbləri müxtəlif cəhətlərdən izah edilir. Həmin hadisənin baş verməsində assimilyativ tələffüz intensivliyinin təsirləri istisna edilmir.²

¹ Г.Е. Корнилов. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары, 1984, с. 92.

² Н.К. Дмитриев. Двойные согласные в тюркских языках. – ИСГТЯ, Фонетика. М., 1955.с. 261; М.Ş. Şirəliev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962,с. 124-125; В.М. Анисимов. Удвоение согласных в якутском языке. СТ, №2, 1975, с. 9-12.

T.İ.Hacıyev samit qoşalaşmasının səbəblərinin intensivliklə (emosionallıqla) bağlı olduğunu aşağıdakı kimi misalların nümunəsində izah edilir: *qarrı*(*qoca*), *ıssı* (*isti*), (*türkm.*), *kattı* (*bərk*), *ikki* (*iki*), (*özb.*) *yeddi*, *səkkiz*, *doqquz*. (*Azərb.*)³

Dilin analitik mərhələsinin məhsulu olan izomorfik modellərdəki daxili samit qoşağılığı V.K. Juravlyovun qədim slavyan dilinə həsr etdiyi tədqiqatında tonallıq kimi qiymətləndirilir və qrup ahəngdarlığı adlandırılır¹.

Türk dillərinə məxsus dissilabik modellərin sonrakı inkişafında nəzəri cəlb edən mühüm cəhətlərdən biri odur ki, qoşalaşma hədudundakı samitlərdən biri ixtisar olunur. Sözün ikinci tərkib hissəsi şəkilçi kimi formalaşmağa başlayır. Bu hadisə isə birbaşa analitik modellərin aqlütinasiya təsiri ilə sintetikləşməsi prosesinə keçidin göstəricisindən ibarətdir; *yeddi* (*Azərb*), *yedi* (*türk*); *doqquz* (*Azərb*), *dokuz* (*türk*); *cıllı* (*q.qalp*), *ılıq* (*azərb*), *kattı* (*q.qalp*), *kattık* (*uyğ*), *arıq* (*azərb*), *ıssı* (*türkmən*), *isti* (*Azərb*), *ullu* (*türkmən*), *ulu* (*azərb.*), *ottuz* (*özb*), *otuz* (*azərb*), *utuz* (*tat*, *başq.*)

Söz tərkibindəki qoşa samitlərin ixtisarlaşmasını Azərbaycan dilinin şivələrinə aid nümunələrin müqayisəsində də görmək olar:

Təmmiz-təmiş, *yoqquş-yoxuş* (Muğan qr. şivələri), *təzzə-təzə* (Zaqatala, Qax)²

³ Бах: Т.И. Гаджиев. О происхождении геминат в тюркских языках. СТ, 1971, №6, с. 26-27.

¹ Бах: В.К. Журавелев. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке. М., 1967, с. 45.

² М.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, с. 124-125.

Müasir Azərbaycan dilində samit qoşalaşması, əsas etibarı ilə, təqlidi sözlərdə müşahidə edilir. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar;

QQ samitli sözlər:

Çıqqan, zıqqan, hoqqa, toqqa, şaqqıltı, taqqıltı, tıqqıltı, çıqqıltı, nıqqıl-da, pıqqıl-da, poqqıl-da, cıqqıltı, hoqquş, toqquş, çoqquş və s.

PP samitli sözlər:

Hoppan, tappıltı, guppultu, zıppıltı, toppuz, tıppıltı.

LL samitli sözlər.

Dillənmək, yollanmaq, tullanmaq, belləmək, sallanmaq, gül-lələnmək, şallaq, şıllaq, şellənmək, hellənmək, gillənmək və s.

RR samitli sözlər

Fırğa-n, horra, zırrama, şorramaq və s.

Samitlərin fonetik tarazılığı (ardıcılığı).

Samitlərin fonetik tarazılığı assimliyasıyadan geminata, geminatdan assimliyasıyaya keçidi olan fonetik bir hadisədir. Fonetik tarazılıq dilin ən qədim fonomorfoloji strukturunun izlərini özündə saxlayır. Samitlərin fonetik tarazılığı sözün kök və şəkilçi hissəsində həm eyni, həm də eynicinsli səslərin sistem daxili yanaşması və ardıcılığı deməkdir. Sistem daxili yanaşma odur ki, yanaşı gələn samit səslər eyni və eynicinsli olmaqla sözün daxilində ardıcıl işlənilirlər. Başqa sözlə, sözün kök-şəkilçi qovşağındakı samit səslər eyni və eynicinsli olmaqla özlərinin ardıcıl sıralarını saxlayırlar. Eyni səslər iki eyni samitin yanaşı (ardıcıl) işlənməsi, eynicinsli, səslər isə keyfiyyət baxımından iki eynicinsli samitin yanaşı (ardıcıl) işlənməsi (kar-kar; cingilti-cingilti, sonor-sonor, kipləşən-kipləşən, novlu-novlu) deməkdir.

Bu fonetik tarazılıq dil strukturunun ilkin mərhələdəki quruluşunun izi, əlaməti və göstəricisidir. Eyni

zamanda, assimliyasiya nitqdəki yanaşı səslərin tələffüzünü eyniləşdirir və ya onları eynicinsli edə bilər. Bu zaman yenidən fonetik tarazlaşma baş verir. Nitqin bu şəkildə fonetik tarazlaşma yaratması əslində dilin qədim fonetik tarazılıq keyfiyyətinin başqa şəkildə, nitqin tələbinə və təsirinə uyğun bərpası kimi də nəzərə alınmalıdır.

Fonetik tarazılığın ilkin (genetik) nümunəsi ikihecalı sözlərin kök-şəkilçisi mövqeyində samit səslərin qarşılaşmasından ibarətdir. Sonrakı hecalarda fonetik tarazılığın saxlanılmasını fonetik tarazılığın ənənəvi varisliyinin davamı kimi qəbul etmək olar.

Bu ənənə və varislik nitq vasitəsi ilə pozulur və ya nitqin özü ilə də bərpa olunur. Beləliklə, samitlərin fonetik tarazılığının qorunması, pozulması və ənənəviliklə bərpası aşağıdakı kimi dil faktlarında müşahidə edilir.

İkihecalı sözlərdə fonetik tarazılıq

Fonetik tarazılığın genetik tipləri həm ikihecalı sözlərdə, həm də kök – şəkilçi hissəsinə bölünən sözlərdə müşahidə edilir. Kök – şəkilçi hissələrinə bölünməyən sözlərdə fonetik qoşalaşma genetik tarazılığın nümunəsidir. Kök – şəkilçiyə bölünən sözlərdə isə fonetik qoşalaşma dil strukturlarına aid göstəricidir. Bir çox hallarda, nitq belə tarazılığı asanlıqla pozub onu öz təsirlərinə tabe edir.

İkihecalı sözlərdə kök və şəkilçi bölgüsü şərti xarakter daşıyır. Çünki onlarda kökün semantik müstəqilliyi saxlanmadığı kimi şəkilçinin də sözdüzəltmə funksiyası itirilmişdir. Ona görə də kök-şəkilçi aralığında qoşalaşma (fonetik tarazılıq) dedikdə, dəqiq olsun deyə birinci və ikinci heca aralığı ifadəsini işlətmək daha məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Azərbaycan dilində ikihecalı sözlərin tərkibindəki samitlərin genetik tarazılığı bir qism sözlərdə saxlanılır, digər qism sözlərdə

pozulur. Burada elə bir stabil ardıcılıq norması yoxdur ki, genetik tarazılığın qorunması və pozulması sistemləşdirilə bilsin. Çünki burada pozulma ancaq nitqin təsiri ilə baş verir. Yəni pozulma yerlərində dil strukturu ilə nitq arasında bir ziddiyyət yarandığı müşahidə edilir. Dil strukturu nitqdə pozulur və yenidən nitqin asanlıq tələbi ilə elə cıllanır ki, onun pozulmuş variant olduğunu qəbul etmək olmur. Ancaq analogi faktları qarşılaşdırmaqla pozulma haqqında ümumi bir rəy yaratmaq mümkün olur. Eyni zamanda, təməl variantı da rekonstruksiya etmək çətinləşir.

Dilarxasi samitlərin tarazılığı

Q samiti

Q samiti öz keyfiyyətinə görə kipləşən, cigiltili səmdir. Bu samit səs aşağıdakı kimi ikihecalı sözlərin tərkibində qoşalaşaraq fonetik tarazılaşıma yaradır: *doqquz, çaqqal, baqqal, daqqa, saqqal, şaqqa, toqqa, hoqqa, naqqa, saqqız* və s. Belə sözlərin tərkib hissələrində funksional müstəqilliyi itirildiyinə görə nitq onların fonetik tarazılığını pozur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *saqqız, doqquz, saqqal, çaqqal, baqqal* türk dilində *sakız, çakal, dokuz, sakal, bakal* şəklindədir. *Q* samiti təqlidi sözlərin tərkibində də işlənərək fonetik tarazılıq yaranmasına səbəb olur: *tıqqıl (tı), tıqqıl (tı), çıqqıl (tı), vaqqıl (tı), hıqqıl (tı), şaqqıl (tı), şıqqıl (tı), zıqqıl (tı), lıqqıl (tı), mıqqıl (tı), pıqqıl (tı), paqqıl (tı) qaqqıltı, toqquşmaq* və s.

X samiti

Dilarxasi samitlər içərisində *x* samiti zaman-zaman öz ənənəvi funksiyasını *q* samitinə verdiyi üçün həmin səsin söz tərkibində qoşalaşmasına təsadüf edilmir. Söz tərkibində *kar* və *cingiltili* novlu *x*, *ğ* səslərinin fonetik tarazılıq yaratmasına aid nümunələr də müşahidə edilmir. Ancaq nida kimi “*oxxay*” sözündə *x* samitinin qarşılığı müşahidə edilmir. Tərkibində *x* və *ğ* işlənən elə ikihecalı sözlər də vardır ki, genetik cəhətdən həmin tipli sözlərdə fonetik tarazılığın rekonstruksiyasını formalaşdırmaq mümkündür. Məsələn, *yuxa, yuxu, qoxu, toxu, axıt, yaxa, toxa, axın, axıt, buxar, buxov, qaxac, tıxac, qaxınc, yaxın, yoxuş, naxır, noxud, oxu, paxır, taxıl, çuxa, çuxur* kimi sözlərdə fonetik tarazılığı *yuxxa, yuxxu, qoxxu, toxxu, axxit, yaxxa, toxxa, axxin, axxit, buxxar, buxxov, qaxxac, tıxxac, qaxxınc, yaxxin, yoxxuş, naxxır, noxxud, oxxu, paxxır, taxxil, çuxxa, çuxxur* şəklində bərpa etmək olar. Təsadüfi deyildir ki, müvafiq dil faktları belə bir fonetik tarazılığın mümkünlüyünü söyləməyə imkan

verir. Bu mənada, *yuxarı* sözünün *yukkari*, *çuxur* sözünün *çukkur*, *yoxuş* sözünün *yoqquş* kimi variantlarının mövcudluğu anoloji qaydada digər sözlərin də tərkibində fonetik tarazılığın izini axtarmağa yol olduğunu göstərir.¹

Dilortasi samitlərin tarazılığı

K samiti

K samiti *hikkə*, *səkkiz*, kimi müstəqil sözlərin tərkibində fonetik tarazılığını saxlayır. Qohum türk dillərində *k* samitinin fonetik tarazılığını mühafizə edən digər sözlərə də rast gəlmək olur: *ikki*², *tikkə*³ *sekkiz*⁴.

Bu cür sözlərdə, əlbəttə, nitqin təsiri ilə fonetik tarazılığın pozulması qeyri-adi bir hadisə deyidir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *səkkiz* sözü türk və qaqauz dillərində *e sekiz* şəklindədir. Türkmən dialektlərindəki və özbək dilindəki fonetik tarazılığı saxlayan *ikki* və *tikkə* sözləri isə Azərbaycan dilində *iki* və *tikə* variantında işlənir. Nəzərə aldıqda ki, Azərbaycan dilində kök-şəkilçi tərkibinə bölünməyən, birinci hecanın sonu *k* ilə, ikinci hecanın əvvəli saitlə başlayan sözlər mövcuddur, güman etmək olar ki, zaman-zaman nitqin pozucu təsiri ilə söz tərkibindəki qoşalaşmış samitlərdən biri ixtisar edilmişdir.

Bu mənada, *ekiz* (əkiz), *kökə*, *kükü*, *kəkə*, *öküz*, *tikə*, *təkə*, *çəki* kimi sözləri genetik cəhətdən *ekkiz* (*əkkiz*),

¹ M.Şirəliyev. Azərbaycan dili dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962. s. 124-125; Мерт Анмамедов. Карадашлинский диалект туркменского языка. (нам. дисс. автореф.), Ашхабад, 1970, с. 12-17; Алимухтар Агаев. Говор Джалилабадского района Азербайджанского языка. (нам. дисс. автореф.), Баки, 1975, с. 12-13

² Т.И.Гаджиев. О происхождении геминат в тюркских языках. «Советская тюркология», 1971, №6, с. 27.

³ Гульнар Менглиева. Сакарский диалект туркменского языка. (нам. дисс. автореф.), Ашхабад, 1965, с. 14.

⁴ Т.Тургунов. Западноферганские говоры узбекского языка. нам. дисс. автореф.), Ташкент, 1968, с. 11.

kökkə, kükkü, kəkkə, ökküz, tikkə, təkkə, çəkki şəklində şərti olaraq fonetik tarazılığa müvafiq bərpa etmək mümkündür.

K samiti, eyni zamanda, bir qrup təqlidi sözlərin tərkibində fonetik tarazılıq yaradır: *kikkilti, lükkültü, cikkilti, cükkültü* və s.

Təqlidi sözlərdə fonetik tarazılıq pozulmur. Çünki təqlidi sözlərdə fonetik tarazılıq intensivləşmə yaradır. Fonetik tarazılığın pozulacağı təqdirdə isə intensivləşmə itir. Ona görə də təqlidi sözlərdə samitlərin qoşalaşib işlədilməsi norma kimi öz sabitliyini qoruyur.

Y samiti

Təkhəcalı söz sonunda *g* samiti sərbəst işlənə bilmir. Çünki *g* samiti həmin mövqedə artıq öz yerini *y* samitinə verib. Ona görə də təkhəcalı söz sonunda *y-g* paralelliyi olan yerdə hesab etmək lazımdır ki, burada *g* samitinin də genetik rolu vardır: *düyü – dügi, göyər – gögər. öyüd – ögüt, söyüd – sögüt*

Y samitinin ikihecalı söz tərkibində fonetik tarazılıq yaratmasına dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *bıyyık* (türk. dial – bıyık əd. dil), *eyyi* (türk dial. eyi- əd. dil), *ayyak* (türk dial – ayak əd. dil)¹

Y samitinin fonetik tarazılığını aşağıdakı kimi sözlərdə də şərti bərpa etmək mümkündür: *ayıq* (ayyıq), *ayı* (ayyı), *ayaq* (ayyaq), *bayır* (bayyır), *bayıl* (bayyıl), *bəyir* (bəyyir), *böyür* (böyyür), *qaya* (qayya), *qoyun* (qoyyun), *dayaq* (dayyaq), *yeyin* (yeyyin), *düyü* (düyyü), *öyüd* (öyyüd), *söyüd* (söyyüd), *paya* (payya), *taya* (tayya), *sıyıq* (sıyyıq), *çiyin* (çiyin) və s.

Y samiti öz təbiətinə görə düşməyə meyli olduğu üçün nitqin təsiri ilə fonetik tarazılığını daha tez itirir. Bu xüsusiyyət, hətta, alınma sözlərdə də müşahidə edilir: *tövsiyyə-tövsiyə, hədiyyə-hədiyə, səhiyyə-səhiyə, səriyyə-*

¹ M.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962 s. 125.

*səriyə, zülfıyyə-zülfıyə, fəxriyyə-fəxriyə, kəmiyyət-kəmiyə, ədliyyə-ədliyə*² və s.

Dil-diş samitlərinin tarazlığı

T samiti

T samitinin fonetik tarazlığı aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə edilir: *kattık* (qatıq), *yetti* (yeddi), *uttiz* (otuz), (özb), *itti* (iti), *kattı* (qatı).¹

Azərbaycan dilinin yerli nitq areallarında da *t* samitinin fonetik tarazlığı müşahidə edilir: *battak* (Qazax), *tüttək* (İsmayılı), *dittili* (Muğan).²

Şifahi nitqdə işlənən *qattamaq, çattamaq, xirttək, battaq, qırttaq, dürttək, sattıq* kimi sözlər orfoqrafıya lüğətinə *qatlamaq, çatlaq, xirtdək, bataq, qırtlaq, dürtmək, satlıq* kimi daxil edilmişdir.

Bəzi təqlidi sözlərin tələffüzündə də *t* samitinə məxsus fonetik tarazlıq müşahidə edilir: *qırttatmaq, qarttatmaq, xırttatmaq, xarttatmaq, fırttatmaq, hurttatmaq, şarttatmaq, şırttatmaq, çattatmaq* və s.

D samiti

D samitinin iştirakı ilə yaranan fonetik tarazlıq aşağıdakı kimi sözlərdə müşahidə edilir: *addım, addamaq, yeddi, yaddaş* və s.

Yerli nitq areallarında da *d* samitinin fonetik tarazlığı müşahidə edilir: *addaş* (adaş), *iddəşmək* (mübahisə etmək).³

Tərkibində *d* samiti işlənən aşağıdakı kimi sözlərdə fonetik tarazlığı şərti olaraq bu qaydada bərpa etmək olar;

² A.Axundov – iyyət şəkilçili alınma sözlər.- Dil mədəniyyəti. Bakı, 1979, s. 80-84.

¹ M.Yusifov. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 1998, s. 150-151

² Т.И.Гаджиев. О происхождении геминат в тюркских языках.- «Советская тюркология», 1971, № 6, с.27.

³ М.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962 s.125.

adaş (addaş), *budaq* (buddaq), *qada* (qadda), *qadaq* (qaddaq), *qədək* (qəddək), *qıdıq* (qıddıq), *dədə* (dəddə), *yədək* (yeddək), *gödək* (göddək), *ödək* (öddək), *hodaq* (hoddaq) və s.

Ç samiti

Ç samitinin fonetik tarazlığını aşağıdakı kimi sözlərdə müşahidə etmək olur: *kiçcik* (kiçik), (Qazax), *qoçcaq* (qoçaq)(Bakı),¹ *aççik* (acı) (özb.).²

Ç samitinin genetik tarazlığını aşağıdakı kimi sözlərdə şərti bərpa etmək olar: *bıçin* (biçin), *bıcaq* (bıçcaq), *açıq* (açcığ), *qoçaq* (qoçcaq), *kiçik* (kiçcik), *saçaq* (saçcaq), *haçan* (haçcan), *ləçək* (ləççək) və s.

C samiti

C samitinin genetik tarazlığını analitik yolla aşağıdakı kimi sözlərdə şərti bərpa etmək mümkündür: *acıq* (accığ), *böcək* (böccək), *ocaq* (occaq), *cüca* (cücca), *bucaq* (buccaq), *qıcığ* (qıccığ), *giciş* (giccış), *uca* (ucca), *cocuq* (coccuq).

Ş samiti *işşək*, *eşşək*, habelə *aşağı* (aşşağı), *başşaq* (başaq) kimi sözlərdə genetik tarazlığını saxlayır. Tərkibində ş samiti işlənən aşağıdakı sözlərə fonetik tarazlığı şərti bərpa etmək olar: *uşaq* (uşşaq), *aşır* (aşşır), *eşik* (eşşik), *döşək* (döşşək), *başaq* (başşaq)³, *qaşır* (qaşşır), *qoşa* (qoşşa), *deşik* (deşşik), *köşək* (köşşək), *pişik* (pişşik).

J samiti

J samiti *qıjıltı*, sözünün tərkibində işlənir. Bu sözdə fonetik tərkib *qıjjıltı* şəklində bərpa oluna bilər.

S samiti

¹ M.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962 s.125.

² Т.И.Гаджиев. О происхождении геминат в тюркских языках.- «Советская тюркология», 1971, № 6, с.27.

³ M.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962 s.125.

S samiti *issız, ıssızlıq, ıssızca*, (tənhalıq, saktitlik) *ıssılıq* (səpki)⁴ *ıssi* (isti) (türkm)⁵ kimi sözlərin tərkibində öz fonetik tarazılığını saxlayır.

İkihecalı söz tərkibində *s* samitinin genetik tarazılığını aşağıdakı kimi şərti bərpa etmək olar: *qısa* (qıssa), *kəsə* (kəssə), *kəsik* (kəssik), *yesir* (yessir), *yasaq* (yassaq), *susa* (sussa), *çisək* (çissək) və s.

Z samiti

Z samiti samitinin genetik tarazılığını aşağıdakı kimi sözlərdə anoloji yolla bərpa etmək olar: *azı* (diş) (azzi), *üzük* (üzzük), *bəzək* (bəzzək), *düzək* (düzzək), *təzə* (təzzə), *təzək* (təzzək), *uzaq* (uzzaq), *duzaq* (duzzaq), *özək* (özzək), *sazaq* (sazzaq) və s.

Z samitinin söz tərkibindəki fonetik tarazılığı yerli nitq areallarında da müşahidə edilir: *təzzə* (təzə), *uzzaq* (uzaq).¹

L samiti

L samiti öz fonetik tarazılığını *tullan, dillən, əlli, şillə, şıllaq, kəllək, dəllək, qulluq* kimi sözlərdə saxlayır. *L* samitinin fonetik tarazılığı, həmçinin, anoloji yolla aşağıdakı şəkildə bərpa oluna bilər: *bilək* (billək), *çəlik* (çəllik), *bülöv* (büllöv), *yəlin* (yallın), *qalın* (qallın), *külək* (küllək), *kələk* (kəllək), *ləllək* (lələk), *ləlik* (ləllik), *ulaq* (ullaq) və s.

N samiti

N samiti *nənni, ninni* kimi sözlərdə fonetik tarazılığını saxlayır. Anoloji yolla aşağıdakı kimi sözlərdə də *n* samitinin fonetik tarazılığı bərpa oluna bilər: *ana* (anna),

⁴ Bax: Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 2004, c. 311

⁵ Bax: Т.И.Гаджиев.О происхождении геминат в тюркских языках.- «Советская тюркология», 1971, № 6, с.27.

¹ Bax: M.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962 s.125.

nənə (nənnə), *eniş* (enniş), *danış* (dannış), *dünən* (dünnən), *sinov* (sinnov) və s.

R samiti

R samiti *dirrik*, *horra*, *tirrənmək*, *xarrat*, *hərrəmək*, *hərrə* (mişar) kimi sözlərdə fonetik tarazılığını şərti saxlayır. Eyni zamanda, aşağıdakı kimi sözlərdə də *r* samitinin fonetik tarazılığını şərti bərpa etmək olar: *arıq* (arriq), *diri* (dirri), *dəri* (dəri), *quru* (qurru), *qarı* (qarri), *duru* (durru), *ərik* (ərrik), *yarıq* (yarriq), *cırıq* (cırriq), *ürək* (ürrək), *sarıq* (sarriq), *qıraq* (qırriq), *darı* (darri) və s.

R samitinin fonetik tarazılığını qohum dillərə aid aşağıdakı kimi nümunələrdə də müşahidə etmək olur: *qarri* (qoca), *arriq* (arıq)¹ *qürren*, *qürrün*².

Dodaq samitlərinin tarazılığı

P samiti

P samiti aşağıdakı kimi sözlərdə öz fonetik tarazılığını nümayiş etdirir: *hoppan*, *əppək*, *şappadan*, *hoppadan* və s.

P samitinin fonetik tarazılığını anoloji yolla aşağıdakı kimi sözlərdə bərpa etmək olar: *qapaz* (qappaz), *qapaq* (qappaq), *apar* (appar), *ipək* (ippək), *yapış* (yappış), *köpəş* (köppəş), *çapıq* (çappıq), *köpük* (köppük), *səpin* (səppin), *təpik* (təppik), *süpür* (süppür), *topal* (toppal) və s.

P samiti aşağıdakı kimi təqlidi sözlərdə fonetik tarazılığını saxlayır: *zappıltı*, *zıppıltı*, *tappıltı*, *tappılta*, *guppıltı*, *guppılta*, *tıppıltı*, *tıppılta*, *şıppıltı*, *şappıltı*, *şıppılta*, *şappılta* və s.

¹ Т.И.Гаджиев. О происхождении геминат в тюркских языках.- «Советская тюркология», 1971, № 6, с.27.

² Н.Нартыев. Сарыкский диалект туркменского языка. Нам. дисс. автореф., Ашхабад, 1960, с.8.

P samitinin fonetik tarazılığı yerli nitq areallarına aid nümunələrdə də müşahidə edilir: təppə (təpə), ləppə (ləpə), sappan (sapan), toppal (topal).³

B samiti

B samiti *dabbaq* (*dabaqlıq*), *dəbbə* (*dəbbələmək*, *dəbbəli*, *dəbbəkar*) kimi sözlərin tərkibində fonetik tarazlığını saxlayır. *B* samitinin fonetik tarazlığını, eyni zamanda, aşağıdakı kimi sözlərdə bərpa etmək mümkündür: *qabıq* (qabbıq), *qabaq* (qabbaq), *köbək* (köbbək), *bəbək* (bəbbək), *tabaq* (tabbaq) və s. Yerli nitq areallarında: *dabban* (*daban*)⁴.

V samiti

V samitinin fonetik tarazlığını analogi yolla aşağıdakı kimi sözlərdə etmək olar: *yavaş* (yavvaş), *yavan* (yavvan), *yavıq* (yavviq), *yuva* (yuvva), *suvar* (suvvar), *suvat* (suvvat), *çuvar* (çuvar), *tava* (tavva) və s.

V samitinin fonetik tarazlığını türk dillərinin dialektlərində də müşahidə edilir: *sovaş-sovvaş* (savaşmaq).¹

M samiti

M samiti *təmmiz* (təmiş), *yummaq* (yumaq),² *yamman* (yaman), *yammaq* (yamaq),³ *çümmük* (çimdik)⁴ *əmmi* (əmi)⁵

³ Г.М. Пашаев. Фонетика керкукского диалекта. (Нам. дисс. автореф.), Баку, 1969, с.29.

⁴ Вах: Г.М. Пашаев. Фонетик керкукского диалекта. (Нам. дисс. автореф.), Баку, 1969, с.29.

¹ Мерет Акмамедов. Карадашлинский диалект туркменского языка. (Нам. дисс. автореф) Ашхабад, 1975, с.19

² М.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 125

³ Мерет Акмамедов. Карадашлинский диалект туркменского языка, Ашхабад, 1975, с.19

⁴ Нурберди Мавыйев. Диалект арабачи туркменского языка. (нам.дисс.автореф) Ашхабад, 1975, с.14

⁵ Г.М. Пашаев. Фонетик керкукского диалекта. (Нам. дисс. автореф.), Баку, 1969, с.29.

sözlərdə fonetik tarazlığını saxlayır. Analoji qayda üzrə aşağıdakı kimi sözlərdə də *M* samitinin fonetik tarazlığını bərpa etmək olar: *əmi* (əmmi), *yemiş* (yemmiş), *yamaq* (yammaq), *yumaq* (yummaq), *lümək* (lümmək), *duman* (dumman), *tuman* (tumman), *çəmən* (çəmmən), *təmiz* (təmmiz), *xəmir* (xəmmir), *çamur* (çammur), *qımuş* (qımmış), *qamış* (qammış), *sümük* (sümmük), *sümür* (sümmür), *sumaq* (summaq), *kömür* (kömmür) və s.

F samiti

F samitinin fonetik tarazlığını aşağıdakı kimi sözlərdə analoji yolla bərpa etmək olar: *üfür* (üffür), *tufan* (tuffan), *xəfə* (xəffə-bürkü) və s.

F samiti *uffuldamaq*, *uffultu*, *offuldamaq*, *offultu* kimi təqlidi sözlərdə öz fonetik tarazlığını bərpa edir.

Samitlərə məxsus genetik tarazlığın kökləri təkhecalılıqdan ikihecalılığa keçid dövrünün məhsuludur. Bu dövrdə *təkrarlama* (repetisiya) rolu ilə söz düzəltmə üsulu öz izlərinin indiyədək qoruyub saxlayır. Söz tərkibində, zaman keçdikcə öz fonetik əhəmiyyətini itirən samitlərdən biri ixtisar olunmaqla ilkin variant unudulmuşdur. Lakin analoji bərpa ilkin şərti variantın müəyyən edilməsinə imkan verir.

M.Şirəliyev söz tərkibindəki samit qoşalaşması (tarazlıq) barədə yazır ki, “söz ortasında *q*, *d*, *ş* səslili sözlər işlənir. Səssizlərin qoşalaşması hadisəsinə başqa türk dillərində də rast gəlirik. Lakin bu hadisəni doğuran səbəblər hələlik türkologiyada izah edilməmişdir”.¹

Ancaq, əlbəttə ki, səbəbsiz heç nə yoxdur. Samitlərin fonetik tarazlığı da səbəbsiz deyildir. Səbəb isə türk dillərinin köksözlülük dövründə təkhecalılıqdan (monosillabizmdən) ikihecalılığa (disillabizmə) keçid dövrünün xarakteri və tələbləri ilə bağlıdır. Belə sözlərin

¹ M.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962 s.125.

fonetik tarazlığını müəyyənləşdirmək bizə nə verir? Əvvəla, müəyyən edilir ki, köksözlülük, təkhecalılıqdan ikihecalılığa keçid bütün dillər üçün universal bir hadisədir. İkincisi, türk dillərindəki ikihecalı sözlərə məxsus fonetik tarazlığın nitq vasitəsi ilə pozulması yolları öyrənilir. Nəticədə indi öz müstəqil funksiyasını itirmiş dissilabik modellərdə tərəflərin təkcə formal yox, həm də məna bazasını aşkara çıxarmaq imkanları yaranır. Belə bərpa etmədə həm türk dillərinin materiallarının, həm də başqa dillərin nümunələrinin müqayisəsindən istifadə edilir. Türk dilləri materiallarından ona görə ki, bu dillər eyni inkişaf mərhələsi keçmişdir. Başqa dillərdən ona görə ki, bütün dillər oxşar proseslərin içindən keçmişdir. Son nəticə isə ana dilinin normalarının sabitləşdirilməsinə və stabilləşdirilməsinə tətbiq olunmaq üçün əhəmiyyətlidir.

Müvafiq materialların qohum olan və olmayan dillərlə müqayisəsi ilə bir çox maraq doğuran məqamlar ortaya çıxır. Belə məqamlar barədə sonrakı bölmələrdə şərhlər verilir.

Sözlərin kök-şəkilçi hissəsində samitlərin struktur tarazlığı.

Fonetik tarazlıq sözün kök və şəkilçi hissəsində dil strukturuna məxsus elementlərin öz ardıcılığını saxlamasında da müşahidə olunur. Struktur tarazlıq nitqin pozucu təsirindən kənardır. Struktur tarazlığa aid nümunələrdə sözün kök və şəkilçi hissəsi müstəqil olur. Kök öz mənasını, şəkilçi isə funksionallığını saxlayır. Struktur tarazlıq həm ikihecalı və həm də çoxhecalı sözlərin kök-şəkilçi mövqeyində müşahidə edilir. Struktur tarazlığın iki növü mövcuddur. Birincisi, eyni samitlərin, ikincisi isə, birinci tərəfdə sonor işlənən samitlərin tarazlığından ibarətdir.

a) eyni samitlərin tarazlığı

L samitinin tarazlığı

Sonu *l* ilə bitən sözlərə *l* ilə başlayan şəkilçi qoşulduqda fonetik tarazlıq saxlanılır. Həm yazı, həm də şifahi nitq üçün ortaq norma baş verir: *çöl-çöllü-çöllük, dillilli-dilləş, sal-sallaş-sallan-sallat, yüngül-yüngülləşmək-yüngüllən-yüngüllət, yol-yollaş-yollat-yollan-yolla, gül-güllü-güllük, qol-qollu-qolluq, kol-kollu-kolluq-kollamaq* və s.

L samiti novlu sonor samit olduğu üçün nitqdə tələffüz ağırlığı yaratmır. Ona görə də sözün kök-şəkilçi aralığında sabit qalır.

D samitinin tarazlığı

D samiti cingiltili, yumşaq damaq samiti olduğu üçün kök-şəkilçi mövqeyində dəyişməz qalır. Yazı və nitq üçün norma vəzifəsini yerinə yetirir: *od-oddan-odda, addadda-addan, qənd-qənddə-qənddan, yad-yadda-yaddaş, güdgüddür, dad-daddır, söyüd-söyüddə-söyüddən, öyüd-öyüddən-öyüddən, keçid-keçiddə-keçiddən*.

S samitinin tarazlığı

S samiti novlu yumşaq damaq tələffüzlü olduğu üçün kök-şəkilçi mövqeyində sabit qalır. Yazı və nitq üçün müştərək normaya çevrilir: *as-assın-assa, küs-küssə-küssün, bas-bassa-bassin, sus-sussun-sussa, pus-pussa-pussun, qus-qussa-qussun, tələs-tələssin-tələssə, his-hissiz, həvəs-həvəssiz, nəfəs-nəfəssiz* və s.

M samitinin tarazlığı

M samiti sonor olduğu üçün sözün kök-şəkilçi hissəsində dəyişməz qalır. Yazı və nitq üçün vahid normaya çevrilir: *çim-çimmək-çimməz, dam-dammaq-dammaz, cum-cummaq-cummaz, əm-əmmək-əmməz* və s.

b) birinci tərəfi sonorla ifadə olunan samitlərin tarazlığı.

Belə sözlərdə sonor samitin yumşaqlığı ikinci tərəfdə nitqin pozucu təsirinin keçməsinin qarşısını alır. Ona görə

də ikinci tərəfdə hansı samit səs işlənməsindən asılı olmayaraq yanaşı samitlərin tarazlılığı pozulmur. Yazı və nitq üçün müştərək norma yaranır. Bunlara aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

RP: körpə, kirpik, kirpi, körpü, torpu

RT: artım, artıq, örtük, yırtıq, qurtum

RD: gördü, verdi, yardım, dərdim, xırda

RC: görcək, bircə

RK: бүркү, görkəm

RÇ: xırça, xırçılı, marçılı, qırçı

RŞ: qurşaq

RX: arxa, qorxu

RS: kürsək, dirsək, sarsaq

RG: yorğa, darğa, qarğa, qarğış, sırğa

LĞ: dalğa

LX: çalxala

LP: çalpov, çolpa

LK: kılkə, silkə (lə), tülkü

LT: altı

LG: kölgə, bölgü, silgi

LD: aldı, gəldi, oldu, güldü, güldür

LÇ: ölçü, alçaq, xalça, qolçaq

LŞ: gülşən

LS: olsa, alsa, bilsə, gəlsin, bəlsün

LF: külfə

MS: qurumsaq, sarımsaq

MD: damda, dimdik, çimdik

MC: damcı, ölümcül, yarımcan

MÇ: qamçı, yarımçıq, hörümçək

ML: damla, xamlamaq, dəmləmək

MB: domba, kömbə, sümbə

NQ: yanqı

NG: döngə, əngəl, çəngəl, yengə

ND: gündə, kündə, andır, yandır, söndür

NC: incə, dincəl, cəncəl, öncül, sancı, sancaq

NS: ensiz, dinsiz, günsüz, sonsuz

NŞ: dinşə

İkinci tərəfi sonora ilə ifadə olunan yanaşı samitlərdə də fonetik tarazlıq pozulmur:

XL: yoxla, qoxla, saxla, çoxlu

ĞL: bağla, yağla, dağla, yağı, dağı

PL: sapla, iplik, topla

YL: əylə, söylə, yayla

YR: ayrı, əyri, sayırmaq, böyrək

ÇP: döğru, sağrı

FL: püflə, üflə, kefli

VL: tövlə

TM: atmaca, atmalıq

Sözlərin kök və şəkilçi hissəsinin samit tarazlığında nitqin assimilyativ təsiri.

Sözlərin kök-şəkilçi hissəsində assimilyativ təsirin iki tipli mövcuddur. Birincisi, assimilyativ təsirlə fonetik tarazlaşma pozulur və pozulma yeni normaya çevrilir; ikincisi, assimilyativ təsir dil strukturundakı yanaşmanı nitq üzrə tarazlaşmaya gətirir.

a) assimilyativ təsirlə fonetik tarazlığın pozulub yeni normaya çevrilməsi

Dil strukturundakı ardıcılığa görə kök-şəkilçi mövqeyində iki eyni tipli və yaxın keyfiyyətli samit dəyişir və yenidən normaya çevrilir. Bu xüsusiyyət aşağıdakı kimi samitlərin yanaşı işlənməsində müşahidə edilir.

TT – td: attan-atdan, sattıq – satdıq, xirttək – xirtdək, barıtta – barıtda, yarattı – yaratdı, yaşattı – yaşadı, quruttu – qurutdu, çattaq- çatdaq, saxlattı – saxlatdı, bərkitti- bərkitdi.

Bu nümunələrdə qoşa *tt* variantı genetik struktur ardıcılığın göstəricisidir. Belə bir variant türk dilində öz

genetik ardıcılığını saxlanılır: *yarat –yarattı, oyat –oyattı, hərəkət-hərəkəttə*.

Azərbaycan dilində nitq belə bir genetik ardıcılığı pozub onu *td* kimi normalaşdırır.

KT – qd: darakta - daraqda, cırakta - cıraqda, otaqta – otaqda, yanakta - yanaqda, sınaqta - sınaqda və s.

Bu nümunələrdə də *kt* ardıcılığı işlənən kar samitlərin genetik tarazılığından ibarətdir. Nitqin asanlaşdırıcı və yumşaldıcı təsiri ilə *kt* ardıcılığı *qd* yanaşmasına çevrilir və qayda üzrə də normalaşma baş verir.

KT –kd: çiçəktə -çiçəkdə, çörəktə-çörəkdə, köynəktə-köynəkdə ətəktə - ətəkdə, inəktə - inəkdə və s.

Bu nümunələrdə də *k* və *t* samitlərinin genetik ardıcılığı nitq vasitəsi ilə pozulub yeni bir normaya çevrilir.

XT – xd: darıxtı – darıxdı, duruxtu –duruxdu, karıxtı-karıxdı, soluxtu-soluxdu, çıxtaş –çıxdaş, çıxtı-çıxdı, baxtı-baxdı, yaxtı-yaxdı və s.

Bu nümunələrdə kar *x* və *t* samitlərinin genetik qarşılaşması nitqdə ağırlaşdırıcı olduğu üçün kar kipləşən *t* samiti cingiltili variantla keçir.

b) dil strukturundakı yanaşmaların nitq üzrə assimliyatv tarazlaşdırılması

Sözün kök-şəkilçi hissəsində müəyyən samit səslər dil strukturunun tələbi ilə qarşılaşır. Bu qarşılaşma nitqin asanlaşdırıcı və yumşaldıcı təsirinə görə dəyişdirilir. Belə dəyişmə nitq norması üçün məqbul sayılır. Artıq yazıda dil strukturunun və normasının stabilləşməsi üstünlük təşkil etdiyinə görə nitq variantı nitqin hüdudunda da qalır. Belə assimliyatv variantları aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə etmək olur:

XT – xd: noxta- noxda, taxta-taxda, saxta-saxda, axta-axda, taxta –taxda, axtar – axdar.

Söz tərkibindəki *xt* yanaşması genetik tarazılıqdır. İki kar samit yanaşı işlənir. Bu norma yazı üçün sabit saxlanılır. Nitq onu pozub yeni variant yaratsa da yazı norması bu variantı qəbul etmir.

ST – sd-ss: asta –asda- assa, astar-asdar- assar, dəstə-dəsdə-dəssə, yastı-yasdı-yassı, yastıq – yasdıq –yassıq, bəsti –bəsdı-bəssi, xəstə -xəsdə- xəssə və s.

Bu nümunələrdə *st* qarşılaşması genetikdir, ənənəvidir. Nitq burada *t* səsinə *d*-ya, *d* səsinə *s*-ya çevirsə də yazı norması öz üstünlüyünü saxlayır.

TL – td: atlar –atdar, atlar-otdar, itlər –itdər.

Bu nümunələrdə *l* samiti kar kipləşən *t*-dan sonra asan deyilə bilmədiyi üçün nitq olu kipləşən *d* samitinə çevirir. Lakin yazı norması üstün olduğu üçün nitq variantı nitqin hüdudunda qalır.

DL: odlar-oddar, adlar-addar, dadlı-daddı, odlu-oddu, adlı-addı.

Bu nümunələrdə yenə *l* samiti kipləşən *d* samitinin qovşağında çətin tələffüzə çevrilir. Nitq yenidən onu *d* tələffüzünə döndərir. Ancaq yazı norması bu təsirdən kənarda qalır.

ZL –zd : qızlar – qızdar- qızzar, qazlar-qazdar–qazzar, izlər-izdər-izzər, düzlər-düzdər-düzzər və s.

Bu nümunələrdə *l* samiti *z* ilə yanaşı mövqedə çətin tələffüz edilir. Odur ki, nitqdə *l* samiti ya *d*-ya, ya da *z*-ya çevrilir. Ancaq bu norma nitq hüdudunda məqbul sayılır.

NL – nn: oğlanlar –oğlannar, ziyanlıq – ziyannıq, gəlinlər –gəlinnər, donlar – donnar, qoyunlar –qoyunnar, gələnələr –gələnnər.

Bu nümunələrdə *l* samiti ilə üzləşir və *n* samitinə çevrilir. Belə çevrilmə isə nitq hüdudundan kənara çıxmır.

RL –rr: qarlar –qarrar, narlar – narrar, tarlar – tarrar, sirlər – sirrər, dəmirlər-dəmirrər, damarlar-dmarrar.

Bu nümunələrdə *l* samiti *r* ilə yanaşı mövqedə çətin tələffüz edildiyi üçün *r* samitinə çevrilir. Belə variant isə nitq norması hesab edilir.

ZS – ss: yasa –yassa, gəzsə -gəssə, dözsə-dössə, bizsiz-bissiz, sözsüz-sössüz.

Burada da *z* samiti nitqə görə *s* tələffüzünə uyğunlaşır və nitq normalığından kənara çıxmır.

TS – ss: yatsa-yassa, batsa-bassa, itsə-issə, tutsa-tussa, bitsə-bissə, çatsa-çassa.

Bu nümunələrdə *t* samiti *s* samitinin tələffüzünə uyuşur və nitq üçün norma sayılır.

Göründüyü kimi nitq özünün fəaliyyəti prosesində dil strukturuna çox güclü pozucu təsir göstərir. Yazı normalarının üstün olduğu yerdə isə nitqin dəyişdirici təsiri zəifləyir. Bu o demək deyildir ki, dil strukturu normaya görə nitqdən aralanır. Əksinə, dil öz norma sabitliyi bazasında nitqi və nitq normasını özünə yaxınlaşdırır bilir. Nitq və dil normalarının yaxınlığı isə informasiya intensivliyinin təməlini gücləndirir, canlandırır, möhkəmləndirir.

Alliterasiya

Alliterasiya mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Hərfi mənası *litteryanı* (*hərifyanı*) deməkdir. Alliterasiya sözü bir termin kimi eyni səs və ya hecaların təkrarlanmasından ibarət şeir tərzində mənasında işlədilir. Alliterasiya sözü, həmçinin, samit səslərin və samit qruplarının yaratdığı ritm ahəngdarlığı kimi də başa düşülür. “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində alliterasiya belə izah edilir: “İfadəni təşkil edən sözlərin əvvəlindəki, yaxud ortasındakı samit səslərin və ya səs qruplarının eyni və ya yaxın olması. Azərbaycan dilində alliterasiya üslubi və poetik vasitə olmaqdan əlavə, həm də leksik-morfoloji vasitədir. Külli

miqdrda qoşa sözlərin komponentləri, adətən, alliterasiya prosesi üzrə düzülür”¹.

Alliterasiya türk dillərinin daxili quruluşuna məxsus qədim təkrarlıq sisteminin öz ənənələrini poetik mətnlərdə ritmikliklə yaşadan və üslubi fiqur kimi formalaşan izlərinin göstəricisidir.

Alliterasiya ayrı-ayrı tədqiqatlarda ya daxili və ya sözəvvəli qafiyyə nümunəsi kimi də təqdim edilmişdir².

Alliterasiya türk dillərinə məxsus qədim nümunələrdə, yazılı abidələrdə, şifahi xalq ədəbiyyatında emosionalıq yaratmaq vasitəsi kimi işlədilmişdir.

Qədim türk mətnlərinə aid aşağıdakı nümunələrdə alliterasiyanın bariz nümunələrini görmək olar:

Yinçürü topin yükünyr biz
Yiq üstünki Tenqrimiz sizinqə
Yirtinçüdəki tınlıqlar
Yüntəm Nırbanta toğzunlar

Tərcüməsi:

Önünüzdə hörmətlə səcdə edirik
(Ey) ən uza Tanrımız, Sizə (ki)
Yer üzündəki məxluqlar
İrəlidə Nitvanda doğulsunlar¹

¹ M.İ. Adilov, Z.N. Verdiyeva, F.M.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri, “Maarif”, Bakı, 1989, s. 14.

² Бах: А.Н.Линин. К вопросу формального изучения поэзия турецких народов. «Изв. Вост. Фак. АГУ» Т.1., Баку, 1926,с. 147-196; А.Н.Веселовский, Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля. «Историческая поэтика», Л; 1940, с. 125-185; А.М.Щербак. Аллитерация и рифма в тюркском стихосложении. «Народы Азии и Африки». 1961, №2,с. 142-145; М. Adilov. Alliterasiya. “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı” Oçerklər. Bakı, “Elm”, 1970, s. 189-234.

¹ Бах: Nizami Cəfərov. Qədim türk ədəbiyyatı, Bakı, 2004, s. 143-158.

* * *

Bəldə turğun biş on oğlan
Bəgim kayda termi erki?
Bəzəklikdə kızlar, kırkın
Bərətərmə konqlin erki?

Tərcüməsi:

Bəldə duran əlli igid
Bəyim harda deyirlərmi?
Hərəmxanadakı qızlar, kənizlər
Ürəklərini parça – parça edərlərmi²

Orxan – Yenisey abidələrində alliterasiyaya aid
aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

Eçümüz apamız Bumın kağan tört
bulunığ

Kısmıs yağmış, yaymış, basmış
Ol kan yok boltukta
El *yitmiş, arğınmış, karışmış*

Tərcüməsi:

Əcdadımız Bumin kağan
Dörd tərəfi

Sıxışdırılmış, yağmış (qarət etmiş) basmış (məğlub
etmiş)

Ol xan yox olduqda (oldükdə)
El sona yetmiş, dağlanmış, qaçmış³

Alliterasiya nümunələri “Kitabi –Dədə Qorqud”un
həm nəzm, həm də nəsr dilində ritmiklik yaradır:

Qaranqu axşam olanda günü doğan!
Qar ilə yağmur yağanda ər kimi duran!
Qaraqoç atları kişnəşdirən
Qızıl dəvə gördüyündə kişnəşdirən

² Bax: Nizami Cəfərov. Qədim türk ədəbiyyatı, Bakı, 2004, s. 87 - 88.

³ Bax: Ə. Rəcəbov, Y. Məmmədov. Orxon – Yenisey abidələri. Bakı, 1993, s. 53-54.

Qarmayıb qoç simizin alıb tutan
Qanlı quyruq üzüb cap-cap udan
Qurdumun xəbərini bilirmisən, degil mana
Qara başım qurban olsun Qurdum, sana!¹
Bir gün Qamğan oğlu xan Bayandır
Yerindən durmuşdu
Şamı günlüyü yer üzünə *dikdirmişdi*
Ala seyvanı göy üzündə *aşanmışdı*
Min yerdə ipək xalçası *döşənmişdi*²

Alliterasiyadan poeziyada, el ədəbiyyatı nümunələrində, şifahi danışqda, hadisənin canlı təəssüratını yaratmaq üçün istifadə olunur. Bu cəhətdən aşağıdakı kimi nümunələr maraqlıdır:

Çaqıl daşlı *çayları* *Çapayev* *çapa-çapa*
Çapıb *biçir* çöllərdə *çar* generallarını
(Süleyman

Rüstəm.)

Qışda *dağlar* ağ geyinir yaz *qara*
Sağ əlinlə *ağ* kağıza yaz *qara*

Əsər yellər *qəhr* eyləyər yaz *qara*
Daşar *çaylar* *daşlar* gələr çata – şat
(Aşıq Ələsgər)

Nağıl və dastanlardakı –

Aya deyir, sən çıxma,
Mən çıxım
Günə deyir, sən çıxma

Mən çıxım - kimi etiketlərdə, habelə, şifahi nitqə məxsus, “əzim-əzim əzmək”, “zülüm – zülüm ağlamaq”, “dediyini demək”, ilim-ilim itmək”, “alıb-aldatmaq”, “yandırıb –yaxmaq”, “əldə-dildən düşmək”, “yırım-yırım

¹ Bax: “Kitabi – Dədə Qorqud”, s. 32-33.

² Bax: “Kitabi – Dədə Qorqud”, s 16

yırğalanmaq”, “əsim-əsim əsmək”, “qırıldada-qırıldada danışmaq”, kimi ifadələrdə alliterasiya üslubi emosionallıqla informasiyanın canlandırılmasına xidmət edir.

Alliterasiya vasitəsi ilə emosionallıq, ritmiklik, ahəngdarlıq yaradılmasında kar, kipləşən, cingiltili, novlu və sonor samitlərin özünəməxsus rolu vardır. Belə ki, məsələn, kar, kipləşən samitlərin ardıcılığı qalınlıq, böyüklük, əzəmətlilik assosiasiyası bildirdiyi kimi, cingiltili, yumşaqlıq kimi assosiasiyalarını canlandırır.¹ Sonor səslər isə mətndə, xüsusilə, tembrin canlandırılmasına xidmət edir. Sonorların digər samitlərdən bir fərqi vardır ki, onlar poetik mətnlərdə davamlı tələffüz edilə bilirlər. Bununla da sonor samitlərdə avazlanma daha güclü ifadə olunur. Samitlərlə yanaşmada isə bu avazlanma daha da artır. Müqayisə üçün aşağıdakı nümunələr, xüsusilə, maraqlıdır:

İstədim/ mərhəm oxun/dan ciyərim
ya/rəsinə,

Atdı bir ox ki, dəyər/ hər biri bir/ pa/rəsinə
Bilməzəm kim/ nəzər əhli/ nəsinə əksil/dər
Qəzəb eylər/ nəzər etsəm/ mə/hi –

rüxsə/rəsinə

(Füzuli, I, 287, 1,6)

Alliterasiya dil strukturunda bir sistem təşkil edir. Sözün fonem sistemindən tutmuş sintaktik vahidlərə qədər bütün dil elementlərində alliterasiyanın təzahürləri mövcuddur.

Alliterasiyadan klassik ədəbiyyatda ritmiklik, ahəngdarlıq yaradan ən başlıca vasitə kimi istifadə olunur:

Dar *olam*, kirdar *olam*, mənsur *olam*, bərdar *olam*
Tən *olam*, həm can *olam*, həm in *olam*, həm an *olam*

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı, 1962, s. 45-49.

* * *

Gəh biyabani –xərabü, *gəh* sərabü, *gəh* türab
Gəh yenə məmur olam, *gəh* cin olam, *gəh* can
olam¹

Al ilə ala gözlərin *aldadı aldı* könlümü
Alını gör nə *al* edər kimsə irişməz *alina*

Düşüdü *yenə* dəli *könül* *gözlərinin* xəyalinə
Kim *nə* bilir bu *könlümün* fikri *nədir*, xəyali nə²

Əks –ruyin *suyə salmış sayə* zülfün torpağa
Ənbər etmiş torpağın adın, *suyun ismin* güləb

Yeldə bulmuş *buyi* –zülfün, *suda əksi*-arizin
Kim, yeli bəğrına *basıb suya* göz dikmiş hübab³
Alliterasiya atalar sözləri və zərbi-məsəllər kimi
folklor nümunələrində də ritmik, ahəngdarlıq yaratmaq
vəzifəsini yerinə yetirir:

Başına gələn başmaqçı olar
Bal tutan barmaq yalar
Qoyunu qoyun ayağına, kçini keçi ...
Quşu quşla tutarlar
Qaz vur, qazan doldur
Dəvə durdu
Dam yıxıldı
Dağ dağa qovuşmaz
Adam adama qovuşar⁴

¹ Bax: Yunis Əmrə. Əsərləri. Bakı, 2004, s. 89

² Bax: İmaddədin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005, s. 41

³ Bax: Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, I c. Bakı, 1958, s. 80.

⁴ Bax: Musa Adilov. Alliterasiya. "Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı"
Bakı, 1979, s. 199 -200.

Assonans

Mənşəcə latın dilinə məxsus olan assonans sözü fransız dilində saıtlərin və saıt qruplarının ardıcıl işlənməsi mənasını bildirən bir termin kimi formalaşmışdır. Assonans da alliterasiya kimi türk dillərinin qədim təkrarlıq sisteminin göstəricisidir. Assonans poetik mətnlərdə və danışqda ritmlik, ahəngdarlıq əmələ gətirməyə xidmət edir. Mətn daxilində, cümlədə, sözlər arasında saıtlərin assonanslıq təbiəti varsa səbəbsiz deyildir. Çünki saıt ardıcılığı hansısa hadisəyə aid assosiativlik bildirmək xassəsinə malikdir. Əks halda, assonansın işlədilməsinə heç bir ehtiyac olmazdı. Samitlərin ardıcılığı kimi, saıtlərin ardıcılığında da ritmikliklə yanaşı assosiativlik güclüdür. Yəni ki, dılarxası saıtlərin mətni ardıcılığında böyük, geniş, əzəmətli hadisələrin canlandırılması üstünlüyü olduğı kimi, dilönü saıtlərin ardıcılığında nisbətən incə, zəif, zərif, yumşaq hadisələrin canlandırılması müşahidə edilir. Doğrudur bu assosiativliyi tam, dəqiq və aydın təsəvvür etmək olmur. Ancaq, hər halda assoenans varsa, səslər təkrar olunursa, bu emosionallığın assosiativ yolla canlandırılması kimi nəzərə alınmalıdır. Nümunə üçün verilən aşağıdakı kimi misallarda bu fərqləri hiss etmək mümkündür.

Dılarxası saıtlər

A saiti

A saiti üçün böyük, geniş, əhatəli, uca, əzəmətli hadisələrin assosiativliyi xasdır: Yaxşı yoldaş, yaman gündə tanınar; Ağıl yaşda olmaz, başda olar; Ağıl ağıldan üstündür; Adamın adı çıxınca canı çıxsax yaxşıdır; Yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir; Yamanlığa yaxşılıq nər kişinin işidir; Yaxşı ata bir qamçı, yaman ata min qamçı.

I saiti

I saiti böyük, qapalı, müəmmalı, çətinlik bildirən assosiyaları canlandırır: Yığma dən üçün xırman açılmaz; Yüyrən yıxılana baxmaz; Yıxılan yıxıldığı yerdən qalxar; Yıxılanın dostu olmaz; Qızıldan taxtın olunca, qızıldan baxtın olsun; Qıznan qızıl gizli gərək; Qızın isməti – ananın dövləti; Qız yükü, duz yükü; Qızı otaqlıya yox, papaqlıya ver.

O saiti

O saiti üçün böyüklük, topluluq, doluluq, ortalıq, aralıq assosiyası səciiyyəvidir: Qocalıq soruşmaz, gələr; Qocaya gülən özünə gülər; Qoca ayrı, qocaman ayrı; Ocaq közsüz olmaz, gəlin sözsüz; Oddan kül törər, küldən nə törər; Oğru elə bilər hamı oğrudur; Olan yerdən umarlar.

U saiti

U saiti O saiti ilə müqayisədə böyük, toplu, orta, aralıq, və eyni zamanda qapalılıq assosiyası bildirə bilir: Uzun qız uzanar, özünə paltar qazanar; Ucuz ətin şorbası olmaz; Utan utanmazdan, qorx qorxmazdan; Ulu sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar; Uşağı yemək böyütməz, fərəh böyüdür.

Dilortasi sait

E saiti

E saiti dilortasi sait olduğu üçün genişlik, orta incəlik, şərtilik, qeyri-müəyyənlik assosiyası bildirir: Gen qaz, dərin qaz, özün düşərsən; Gəndən baxana döyüş asan görünər; Geç gələn qonaq öz kisəsindən küsər; Gecənin xeyrindən gündüzün şəri yaxşıdır; Gedən bağdan gedər, bağbandan nə gedər; Get özünə dost qazan, düşmən ocaq başındadır.

Dilönü saitlər

Ə saiti

Ə saiti açıq dilönü damaq saiti kimi mətni ardıcılıqda genişlik böyüklük, incəlik kimi assosiativlik bildirir: Gələn adam qismətinə gələr; Gələn gedənin dadasinə rəhmət oxudar; Gələnə yoldaş, gedənə qardaş; Gəlin ocaqda, bərəkət qucaqda; Əl əli yuyar, əl də üzü; Əli ətəyindən uzun gəlir; Ərənlər üçəcən deyiblər; Əsil al, çirkin olsun, bədəsil gözəl alma.

İ saiti

İ saitinin ardıcılığı incə, həzin, kiçik dərin, daxili hissələrlə bağlı assosiasiyaları ilitasiya edir: Kiçikdən xəta, böyükdən əta; Kiminin ələyi olar, kiminin sacı; Kiminin əvvəli, kiminin axırı; İt əl çəkdi, motal əl çəkmədi; İstədiyin yar idi, yetirdi pərvərdigar; İşləməyən, dişləməz; İşiq olan yerdə yaraşıq olar.

Ö saiti

Ö saitinin ardıcılığı genişlik, bünövrə, təməl, köklük, dəyirmilik, incəlik, işıqlıq kimi anlayışların assosiativ imitasiyasını bildirir: Köksüz ağac tez yıxılar; Könül bir saraya bənzər, tikilməsi zor, sökülməsi asan; Körpünü keçincə ayıya dayı de; Özü yıxılan ağlamaz; Göz gördü, könül sevdi; Özgəyə quyu qazan özü düşər; Gözəl kamallı gərək; Gözələ göz dəyər, qəlbə söz; Gözəllik ondur, doqquzu dondur; Görən gözə yasaq olmaz; Gördü hənək, görmədi dəyənək.

Ü saiti

Ü saiti işıqlıq, incəlik, nazilçilik, həzinlik, üzüntülük, sevinc kimi anlayışların assosiasiyasını canlandırır: Güc birlikdədir; Gündüz getmədiyin yolu gecə getmə; Günü xoş keçənə tanrı da xoş baxar; Gülmə qonşuna, gələr başına; Gülünə bax, qönçəsini də; Gül tikansız olmaz; Üz ki var, ürəyin aynasıdır; Ürəkdən ürəyə yol olur; Üz üzdən utanar; Düz yol gedən yorulmaz.

Assonans bədii nümunələrdə ifadələrin, deyimlərin obrazlaşdırılması üçün üslubi bir vasitə funksiyasını yerinə yetirir:

dönməz
Qarı düşmən dost olmaz
Qaraqoça qıymayınca yol alınmaz
Qara polad üz qılınıcı çalmanınca qızım

Yapa –yapa qarlar yağsa yaza qalmaz
Yapaqlı kökcə çəmən güzə qalmaz.
(KDQ,12)

Mən mülki – cahan, cahan mənəm mən
Mən həqqə məkan, məkan mənəm mən
Mən kövnü məkanü kün – fəkanəm
Bil gil ki, nişan, nişan mənəm mən
Mən cümlə cəhanü kainatəm
Mən dəhrü zəban, zəban mənəm mən.
(Nəsimi, 2005, 261).

Bağə gir bülbülə ərzi-gülü –rüksar eylə
Yığ gülün irzini bülbül gözüne xar eylə
(Füzuli, I, 288,1)

Tüfənglər, peremyotlar səsləndikcə ta-ta -ta
Yaralılar qaçırlar havadan tuta –tuta
(Süleyman Rüstəm)

Yenə baş götürüb qaynayır həyat
Axır şırıl- şırıl şırşır bulaqlar
(Səməd Vurğun)¹

Alliterasiya kimi assonans da dilin bütün struktur tərkibində - fonetikada, leksikada, morfologiyada və sintaksisdə sistem xarakteri daşıyır

Yerdəyişmə

¹ Bax: Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962, s. 47.

Yerdəyişmə hadisəsində sözün kök və şəkilçi mövqeyindəki samitlər nitqə görə əvvəlki yerlərini dəyişdirir və daha asan tələffüzlü variantla keçir.

Belə yerdəyişmədə əsas ağırlıq birinci yerdə gələn samitin üzərinə düşür. Birinci samit yanaşma mövqeyində nitq üçün ağırlıq törətdiyinə görə ikinci samitlə yerini dəyişir. Beləliklə, birinci samit ikincinin, ikinci isə birincinin yerinə keçir. Bu hadisə nəticəsində yerini dəyişən yanaşı samitlər müəyyən sözlərdə ümumi nitq səciyyəli olduğu üçün nitqin özü vasitəsi ilə də normaya cevrilir. Azərbaycan dilində ümumi nitq normasına cevrilmiş yerdəyişmələrə aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar;

PR. Bu səslərin yanaşı işləndiyi məqamda *p* samiti tələffüz ağırlığı ilə qarşılaşır. Odur ki, asan deyiliş üzrə nitqin tələbi əsasında *p* samiti ikinci, *r* isə birinci yerə keçir: *torpaq* (*topraq*), *körpü* (*köprü*), *kiprik* (*kirpik*), *çarpaz* (*çapraz*), *tərpən* (*təprən*), *qarpız* (*kaprız*) və s.

Bu tipli sözlərin qohum dillərdəki müqayisəsindən aydın olur ki, həmin dillərdə *rp* yox, *pr* yanaşması norma kimi işlənir; *çarpaz* (Azərbay), *çapraz* (türk, qaq); *körpü* (Azərbay), *köprü* (türk, türkm., qaq), *tərpən* (Azərbay), *tepre*n (türk, qaq), *torpaq* (Azərbay), *topraq* (türk, türkm., qaq), *yarpaq* (Azərbay), *yapraq* (türk, qaq).

PL. Bu samitlərin yanaşması zamanı *p* samiti nitqdə ağırlıq yaratdığı üçün ikinci yerə keçir, *l* samiti birinci işlənir; *çılraq*. Qohum dillərdə isə norma *pl* şəklində saxlanılır: *çıplaq* (türk, qaqauz).

Azərbaycan dilində *pl* samit yanaşmalı bəzi sözlər də vardır ki, onlarda nitq dəyişməsi baş verdiyi müşahidə edilmir; *saplaq*, *qaplan* və s.

KS (QS). Bu samit yanaşmasında kipləşən *k* samiti ağırlaşır və *s* ilə yerini dəyişir: *asqır*, *öskür*.

Lokal nitq şəraitində isə *KS* (*qs*) səslərinin *xs*, *ys* variantlarının işlədilməsi müşahidə olunur: *haxsır*, *höystür*.¹

Qohum dillərdə də Azərbaycan dilində olduğu kimi *SK* (*SQ*) variantı norma səviyyəsində işlənir: *askır* (türk), *asqır* (türkmən), *askır* (qaq).

LR. Bu səs yanaşması Azərbaycan dilində norma səviyyəsində işlənərkən *l* samiti nitqə görə yerini dəyişir. Belə bir vəziyyətə irəli sözündə təsadüf edilir. Qohum dillərdə isə *lr* birləşməsi saxlanılır: *ileri* (türk), *iləri* (türkm), *ileri* (qaq).

ĞR. Azərbaycan dilində *ğr* (*gr*, *yr*) birləşməsi norma kimi söz tərkibində saxlanılır: *uğramaq*, *oğru*, *ağrı*, *sağrı* (*atın sağrısı*), *doğra*, *ağrı*, *əyri* və s.

ĞR birləşməsi tarixən *qarğamaq* sözünün tərkibində dəyişərək *rğ* şəkilinə düşmüşdür. *Qarğamaq* sözünün ilkin kökü olan *qaq* (qağ) forması *qarğamaq* mənasında “Kitabi – Dədə Qorqud” da məhz *qaq* şəklində işlənir: “*Nə qaqarsan mana ağam Qazan? (Yoxsa könündə yoxmudur iman?)*” (*KDQ*, 34).

ĞR səs yanaşmasının *rğ* variantına lokal nitq şəraitində rast gəlmək olur; *doğra*- *dorğa*¹, *oğru*-*orğu*², *ağrı*-*arğı*, *uğra*-*urğa*³.

XL –*lx*, *Mx* – *xm*. Azərbaycan dilində *xl*, *xm* səs birləşmələri ilə ifadə olunan *oxlov*, *daxma* kimi sözlərin

¹ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s. 26.

² Вах: Ш.М. Кермов. Азербайджанские говоры в Кросносельском и Иджваиском районах Армянской ССР. Баку, АҚД 1972, с. 14.

³ М.М. Джафарзаде. Говоры Имишлинского района. Азербайджанского языка. АҚД. Баку, 1989, с. 13.

³ М.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 119.

lokal nitq şəraitində *olxov*, *damxa* kimi variantları da mövcuddur.⁴

TS. Azərbaycan dilində *ts* səs yanaşması şəraitində *t* samiti *s* ilə qarşılaşmağa ağırlıq törədir. Ona görə söz tərkibində ikinci sıraya keçir. Məsələn; *yastıq*, *yastı* kimi sözlərdə yerdəyişmə müşahidə edilir. Eyni zamanda, *dustaq* sözündə də belə yerdəyişmə baş vermişdir; *Əli bağlı*, *boynu bağlı*, *üzü üzərinə sahib aldılar*, *yürüyü verdilər*. *Uruz dutsaq oldu.* (*KDQ*, 74)

Sözün kök-şəkilçi mövqeyindəki samit yanaşması, göründüyü kimi, nitq prosesində asan tələffüz tələbi ilə dəyişə bilər. Belə dəyişmələr ümumi nitq xarakteri aldıqda dil üçün normaya cevrilir. Ümumi nitq xarakteri qazana bilməyən dəyişmələr ya diaxronik fakt kimi qalır və ya lokal nitq norması səviyyəsində işlədilir.

⁴ М.М. Джафарзаде. Говоры Имишлинского района. Азербайджанского языка. АҚД. Баку, 1989, с. 13.

Səsartımı

Səsartımı hadisəsi də bilavasitə, nitq prosesi ilə bağlıdır. Səsartımı, əslində Azərbaycan dili sözləri üçün səciyyəvi deyildir. Çünki, aqlütinativ dillərdə söz sonu mütəhərrik olduğu üçün bu dillərə aid söz sonuna şəkilçilər qoşulduqda onların müəyyən elementləri ixtisarlaşmaya uğrayır. Bu mənada, Azərbaycan dili sözlərində səsartımı hadisəsi prinsipcə aqlütinasiya ilə uyğun gəlmir. Ona görə də səsartımı hadisəsi başlıca olaraq, alınma sözlərin tələffüzündə müşahidə edilir. Səsartımı hadisəsində nitqə görə sözün müvafiq hissələrinə saıtlərin artırılması səciyyəvidir. Bu hal o zaman baş verir ki, söz tərkibində Azərbaycan dilinin nitq prosesi ilə uyğunlaşmayan samit səslər və ya samit birləşməsi iştirak etmiş olsun.

Belə bir vəziyyət aşağıdakı hallarda müşahidə edilir:

1) *sözün başlanğıcında Azərbaycan dili sözləri üçün səciyyəvi olmayan r samitinin işlənməsi şəraitində.*

Bu halda nitq yaranmış çətinliyi aradan qaldırmaq üçün *r* samitindən əvvəl müvafiq bir saıtlənin artırılmasını tələb edir; *rübənd-ürbənd, ruh-uruh, ruçka-uruçka, razi-irazi, rahat-irahat, rza-irza, rüstəm-urusdam, rus-urus, rəftar-irəftar, rəng-irəng, radio-iradio, rəşid-irəşid, rayon-irayon, reyhan-ireyhan, rişxənd-irişxənd*¹ və s.

Azərbaycan dilində sözün əvvəlinə hər hansı bir səsin artırılması norma hüquqlu olmadığına görə *r* səmindən əvvəl baş verən səsartımı hadisəsi ancaq lokal nitq üçün səciyyəvi xarakter daşıyır. Belə səsartımı hadisəsi isə təkcə Azərbaycan dilində yox, həm də qohum dillərdə də

¹ И.Г. Джафаров. Говоры Таузского района. АҚД, 1954, с. 5; Ш.М.Керимов. Азербайджанские говоры в Кросносельском и иджеванском районах Армянской ССР, АҚД. Баку, 1972, с. 8; А.Г.Агаев. Говор Джалилабадского района азербайджанского языка. АҚД, Баку, 1975, с. 11; Т.И. Гаджиев. Джебраилский говор, азербайджанского языка. Баку, 1962, с. 11; Т.Б. Гамзаев. Ордубадский диалект. АҚД, Баку, 1960, с. 8

müşahidə edilir. Qohum dillərdə *r* samitindən əlavə, *l* samitli sözlərə də müvafiq səslərin artırılmasını görmək olur: *reng-ireng, rehim-irehim, radio-iradio, rast-iras, rahat-irahat, layık-ılayık, lektor-ilektor, lampa-ılampa, leyka-ıleyka*¹

2) *sözün başlanğıcında şk samit birləşməsinin işlənməsi şəraitində.*

Alınma sözlərin başlanğıcında *şk* sait birləşməsi işləndiyi məqamda onların əvvəlinə nitqin asanlaşması üçün müvafiq sait əlavə olunur; *şkaf-işkaf-ışkaf, škola-uşkola.*

Müvafiq səsartımı qohum dillərin nümunəsində də müşahidə edilir; *ışkaf, uşqal, işqaf, uşqol, işqap.*²

3) *sözün başlanğıcında st səs birləşməsinin işlənməsi şəraitində.*

Sözün əvvəlində *st* samit birləşməsi işləndiyi məqamda nitqin asanlıqının təmin olunması üçün səs birləşməsinin əvvəlinə müvafiq sait artırılır: *stəkan-istəkan, stol-istol, ustol, ustul, stansiya-istansiya, astansiya, staje-istaj və s.*

ST səs birləşməli sözlərə müvafiq sait artırılmasına qohum dillərin nümunələrində də rast gəlmək olur;

*Istol, ıssol, asdansiya, istasyon, isprafka, üstə*³ və s.

¹ Бах: Н.Н. Межекова. Описание шорского диалекта хакасского языка. АКД., М., 1969, с. 69; Ж. Мукамбаев. Джерге – тальский говор киргизского языка. АКД. Фрунзе, 1955, с. 12; Б.Байрамдурдыев. Ахальский говор текинського диалекта туркменского языка. Ашхабат. 1955, с. 12.

² Бах: Г.Кульманов. Геоклинский говор туркменского языка. АКД. Баку, 1960, с. 11; Б. Байрамдурдыев. Ахальский говор текинського диалекта туркменского языка. АКД, Ашхабад, 1965, с. 12

³ Бах: Г.Кульманов. Геоклинский диалект туркменского языка. АКД, Ашхабад, 1960, с. 11; Т.Бангуоглу, Türk qramreri. Sesbilgisi. Ankara, 1959. s. 133; И.И.Шамсуддинов. Каракульский говор узбекского языка. АКД.Ташкент, 1965, с. 13; Т. Талипов. Система гласных в современном уйгурском языке. АКД, Алма-Ата, 1960, с. 14.

4) söz başlanğıcında *tr*, *br*, *pr* səs birləşməsi işlənməsi məqamında.

Başlanğıcıda belə səs birləşmələri işlədilən sözlərdə nitqi tənzimləyən səs sözün əvvəlinə *yox*, iki samitin arasına artırılır; *traktor-tıraktor*, *brigada-biriqada*, *proqram-piroqram*, *tramvay-tıramvay* və s.

Bu tipli səs birləşmələri bəzi sözlərin sonunda işlədilir. Bu halda, nitqi tənzimləyən sait yenə də qoşa samitin aralığına daxil olur: *oktyabr-oktyabır*, *sentyabr-sentyabır*, *dekabr-dekabır*.

Səsartımı haqqında danışılarkən, bəzən, *h* və *y* samitlərini müəyyən sözlərdə protetik səciyyə daşdığı barədə fikirlər söylənilir. Məsələn; *araba*, *asan*, *indi*, *əlbəttə*, *alov* kimi sözlərin əvvəlinə *h* və *y* artırılması (*haraba*, *hasan*, *hindi*, *həlbəttə*, *yaloy*) həmin fikrin təsdiq edilməsində motiv kimi qəbul edilir¹.

Türk dillərinin lokal arealında *ər* sözünün *hər*, *at* sözünün *hat*, *ev* sözünün *həv*, *öl* (yaş) sözünün *höl*, *oraq* sözünün *hораq*, *ayqır* sözünün *hayqır*, *armut* sözünün *harmut*, *ayva* sözünün *hayva*, *ambar* sözünün *hambar* kimi tələffüz variantlarının mövcudluğu əsasında *h* samiti protetik səs kimi qəbul edilir.²

H və *y* samitlərinin söz əvvəlində qəti mövqeyə malik olmayan səslər olduğunu nəzərə almaqla həmin mövqedə *h* və *y* samitlərinin protetik olub olmamasını müəyyən etmək üçün əlbəttə, daha ciddi araşdırmalara ehtiyac var. Digər tərəfdən, sözlərdə nitqə görə səsartımı məsələsinin təhlil edilərək öyrənilməsindən başlıca məqsəd odur ki, yazı norması və nitq arasında ciddi fərqlənmələrin baş tutmasına

¹ Бах: М.Ш.Ширалиев. О звуке *h* в азербайджанском языке. “С.М. Киров ad. Azərbaycan Dövlət Darülfünunun əsərləri”. Bakı, 1949, s. 67.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984, с. 396 – 402.

yol verilməsin. Yazı normasının sabitliyinin qorunması barədəki arqumentlər daha da dəqiqləşdirilsin.

Bəzi tədqiqatlarda, hətta, Azərbaycan dilinin özündə belə nitqə görə samit birləşmələrinin peyda olması barədə fikirlər söylənilir. Ancaq deyər ki, *kişi, kiçik, dişi, pişik, pıçqı* kimi sözlərdə iki samit arasındakı *ı* və *i* saitlərinin qapalı tələffüzü¹ *kş, tş, dş, pş, kç* kimi səs birləşmələrinin formalaşmasına elə də ciddi əsas yaratmır.

Yazı və nitq arasında norma sabitliyinin qorunması baxımından həmin tipli sözlərin tələffüzünün də ümumi normaya müvafiq mənimsənilməsi və öyrədilməsi dildən istifadənin mühüm problemlərindən biridir.

Səsdüşümü

Səsdüşümü hadisəsinin Azərbaycan dili sözləri üçün səciyyəvi olan nitq hadisəsidir. Bu hadisə Azərbaycan dilində daimi olduğu üçün başqa dillərdən, xüsusilə, ərəb-fars dillərindən alınan sözlərdə də öz təsirini göstərir.

Səsdüşümü hadisəsinin iki tipi mövcuddur. Birincisi, sözün tərkibindəki səslərin düşməsi; ikincisi, sözə müəyyən şəkilçilər qoşulduqda qısalan sait səsin düşməsi.

Səsdüşümünün birinci tipi

Səsdüşümünün birinci tipinə aid olan hadisəsi həm sözün əvvəli, həm sözün ortası və həm də sözün sonu üçün səciyyəvidir.

Səsdüşümünün səbəbi nitqin asanlaşma meylinin tələbi ilə ixtisarlaşan səsin öz fonem əhəmiyyətini itirməsindən ibarətdir.

1. *Sözün əvvəlində səsdüşümü.* Azərbaycan dili sözlərinin əvvəlində nitqə görə əsas etibarı ilə *h* və *y*

¹ Бах: А.М.Мамедов. Позиционные и комбинаторные изменения семычных согласных в тюркских языках. АҚД, Баку, 1979. с. 23.

samitlərinin ixtisarlaşması müşahidə edilir. Türk dillərinin materiallarının müqayisəsində isə *v* samitinin ixtisarlaşmasını da görmək mümkündür.

Sözün əvvəlindən h samitinin düşməsi

H samiti lokal nitq areallarında sözün əvvəlindən düşmə meyillidir. Anlautda *h* samitinin düşməsi aşağıdakı kimi sözlərdə müşahidə edilir: *hörümçək-örümçək*, *hörmək-örmək*, *hürmək-ürmək*, *hürkmək-ürkmək*, *hörük-örük*, *hıçqırıq-ıçqırıq*¹

Türk dillərinə aid materialların müqayisəsi ilə *h* samitinin həm ixtisarlaşmış, həm də mühafizə edilən variantını görmək mümkündür; *hayqır* (qaq), *ayqır* (Azərbay), *hocaq* (qaq), *ocaq* (Azərbay); *harmud* (qaq), *armud* (Azərbay); *harpa* (qaq), *arpa* (Azərbay); *halma* (qaq), *alma* (Azərbay); *hayırma* (qaq), *ayırma* (Azərbay); *hişləmə* (qaq), *işləmə* (Azərbay); *harqa* (sarı uyğ), *arxa* (Azərbay); *hat* (sarı uyğ), *at* (Azərbay, türk, türkm); *horta* (sarı uyğ), *orta* (Azərbay, türk); *hetek* (sarı uyğ), *ətək* (Azərbay), *etek* (türk) və s.²

Göstərilən nümunələrin müqayisəsindən göründüyü kimi, bəzi dillərdə söz əvvəlindəki *h* saxlansa da dillərin bəzilərində *h* samitinin ixtisar edilmiş variantı norma hüququ qazanmışdır.

Lokal nitq variantlarının müəyyənləşdirilməsi isə mövcud normanın sabit saxlanılmasını təmin etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Sözün əvvəlindən y samitinin düşməsi

Azərbaycan dilinin lokal nitq areallarında *y* samitinin söz əvvəlindən düşməsini aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə etmək olar; *yük-ük*, *yuxarı-uxarı*,

¹ Bax: M.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, c. 104.

² Bax: Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984, с. 396 – 397.

yumruq-umrux, yumurta-umurta, yeməli-iməli, yumşaq-umşaq, yuxu-uxu, yağmur-ağmur və s.³

Ancaq bəzi sözlər də vardır ki, onların əvvəlindən *y* samitinin ixtisar variantı artıq norma kimi sabitləşmişdir; *yeniş-eniş, yenmək-enmək, yıldız-yulduz-ulduz, yıldırım-ildirım, yılxı-ilxı, yılan-ilan, yagit-igid, yaloy-alov, yudum-udum, yıl-il* və s.

Azərbaycan dilində əvvəlindən *y* samiti ixtisar olunmuş variant norma olduğu kimi başqa türk dillərində *y* samitinin sabit qaldığı variant norma kimi işlənir: *yıl* (türk, qaq), *il* (Azərb), *yılan* (türk, qaq), *ilan* (Azərb.), *yıldırım* (türk, qaq), *ildirım* (Azərb), *ilxı* (Azərb), *yılxı* (türk), *yılxı* (türkm), *igid* (Azərb), *yigit* (türk), *yikit* (türkm).

Sözün əvvəlində *y* samitinin və onun başqa keçid variantlarının norma kimi saxlanılması və ixtisarı türk dillərində müxtəlifdir. Bəzilərində birinci samitin işləndiyi, bəzilərində isə ixtisarlaşdığı variant normadır: *igid* (Azərb.), *iit* (qaq), *yiğit* (türkm.), *yiğit* (türk.), *yemək* (Azərb.), *imaa* (qaq.), *yemek* (türkm.), *irmi* (qaq.), *iyirmi* (Azərb.), *yiqirmi* (türkm.), *yirmi* (türk.), *ük* (qaq.), *yük* (Azərb., türk, türkm.), *ün* (qaq.), *yun* (Azərb), *yün* (türk.), *yün* (türkm.), *yuxarı* (Azərb), *oqarı* (q. balk.), *jokarı* (qaz.), *joqarku* (qırğ.).

Müasir Azərbaycan dilində yazı normalarının sabitliyi mühafizə olunduğu üçün lokal nitqin həmin normalara təsir imkanları olduqca məhduddur.

2. Sözün ortasından səs düşümü.

Azərbaycan dili sözlərinin ortasından lokal şəraitdə daha çox *y* və *v* samitlərinin zəifləyib düşməsi müşahidə

³ Bax: M.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, c. 104 - 105

edilir. Aşağıdakı kimi sözlərin nümunəsində *y* və *v* samitlərinin ixtisarlaşmasının müşahidə etmək olur.

Y samitinin düşməsi: *soyuq- sooğ, toyuq -tooğ, oyuq-ooğ, böyük – böök, göyərçin – gōərçin* və s. Azərbaycan dilində ixtisarlaşmış variantlar norma hüququ qazanmır. Qohum türk dillərinə aid nümunələrin müqayisəsində isə *y* samitinin ixtisarlaşdığı variant norma hüququ daşıyır: *böyük* (Azərb), *büyük* (türk), *beyik* (türkm.), *büük* (qaq.), *böyür* (Azərb), *boğuz* (türk), *bövür* (türkm.) *büür* (qaq.), *düyün* (Azərb), *dügün* (türk), *düvün* (türkm.), *düün* (qaq.), *ayri* (Azərb), *eğri* (türk), *əqri* (türkm.) *iiri*(qaq.), *deyil* (Azərb), *dəəl* (türkm.), *degil* (türk).

V samitinin düşməsi: *tövlə -töölə, qovun – qoun, yavaş – yuaş, yavan – yuan, ovuc – ouc, tovuz – touz, dovşan – doşan, dovğa – doğa, çevir – çöür, suvar – suar, çuval – çual* və s¹.

Sözün ortasından *v* samitinin ixtisarlaşmasına türk dillərinin dialektlərində də rast gəlmək olur: *sovuk – suuk* (soyuq), *buvun – buun* (boyun)², *savuk – sovuk- suuk* (soyuq)³.

3. Sözün sonundan səsdüşümü.

Sözün sonunda səsdüşümünə iki şəraitdə rast gəlmək olur. birincisi, ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin zəifləyərək ixtisar olunmasıdır. İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin həm təkində, həm də cəmində ixtisarlaşma müşahidə edilir. Tək halda, mənsubiyyət şəkilçisinin *n*

¹ Вах: Г.М. Пашаев. Фонетика кердского диалекта. АКД. Баку , 1969, с. 26; И.Г. Джафаров. Говоры Таузского района. АКД, 1954, с. 4 -5.

² А.А. Моллаев. Фонетика кумского литературного языка. АКД. Махачкала. 1967, с. 10 -18.

³ Ж. Мукамбаев. Джерге тальский говор киргизского языка. АКД, Фрунзе, 1955, с. 8.

elementi yönlük və təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl yumşalır və ixtisarlaşır: *əlinə - əliyə - əlüvə- ələə, əlini - əliyə - əlüvi- əlüü, qoluna - qoluya - qoluva - qolaə*⁴.

Cəm halda ixtisarlaşma həm şəkilçinin daxilində, həm də yönlük və təsirlik hal şəkilçisi qoşulduqda baş verir: *əliniz - əliyiz -əlivüz - əliyüz; qolunuz - qoluyuz - qoluvuz - qoluuz; əlinizə - əliyizə - əlivüzə- əlüüzə; əlinizi - əlivüzü - əliyüzi - əlüüzü; qolunuzu - qoluvuzu - qoluvüzü - qoluuzu*.⁵

Səs düşümünün ikinci növü isə sonu yanaşı samitlə bitən alınma sözlərdə müşahidə edilir. Bunlar, əsas eibarı ilə sonu *st* səs birləşməsi ilə bitən sözlərdən ibarətdir. Həmin tipli sözlərdə novlu kar *s* samitindən sonra kipləşən kar *t* samitini tələffüz etmək nitqdə ağırlıq törədir. Odur ki, şifahi nitqdə sonuncu, tələffüzdə ağırlıq törədən kar, kipləşən *t* samiti ixtisar olunur: *dost – dos, dəst – dəs, bəst – bəs, dürüst – dürüs, sərbəst – sərbəs, rast –ras, verst – vers, süst – süs* və s.

Səsdüşümü hadisəsinin təhlili, hər şeydən əvvəl, yazı dilinin norma sabitliyinin qorunmasının elmi əsaslar üzrə qurulmasını təmin etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Səs düşümünün ikinci tipi

Saitlərin nitqə görə söz tərkibindən düşməsi onların nitq asanlılığının təmin olunmasının göstəricisidir. Saitlərin ixtisarı ilə baş verən tənzimləmə ümumi dil üçün norma hesab olunan faktlar kimi maraqlıdır. Söz tərkibindən saitlərin ixtisarı aşağıdakı kimi şəraitdə baş verir:

⁴ Bax: M.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, c. 158- 168.

⁵ Bax: M.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, c. 156- 168.

1. *Mənsubiyyət və təsirlilik hal şəkilçilərinin qoşulması ilə:*

Burun-burnu-burnunu
Alın-alnı-alnını
Qoyun-qoynu-qoynunu (qoltuq)
Boyun –boynu-boynunu
Çiyin- çiyini – çiyinini
Oğul-oğlu-oğlunu
Ağız-ağzı –ağzını
Fikir- fikri-fikrini
Cisim-cismi-cismini
Qisim-qismi-qismini
Sətir-sətri-sətrini
Abır-abrı-abrını
Ağıl-ağlı-ağlını
Eyib-eybi-eybini
Qədir-qədri-qədrini
Ətir-ətri-ətrini
İzin-izni-iznini
Ömür-ömrü-ömrünü
Əsil-əslı-əslını

2. *Yiyəlik hal şəkilçisinin qoşulması ilə*

Fikir-fikrin (açıqlığı)
Cisim – cismın (xassəsi)
Ağıl- ağlın (üstünlüyü)
Eyib –eybin (açılması)
Ağız-ağzın (sirri)
Oğul-oğlun (ağıllığı)
Sətir-sətrin (üstü)
Ətir-ətrin (rayihəsi)
Nəsil-nəslin (davamı)
Ömür – ömrün (baharı)
Fəsil – fəslin (gözəlliyi)

3. *Yönlük hal şəkilçisinin qoşulması ilə;*

Fikir – fikrə (düşmək)
Cisim- cismə (toxunma)
Qisim – (iki)-qismə (bölünmək)
Sətir-sətrə (keçirmək)
Ətir- ətrə (bürünmək)
Ömür- ömrə (etibar)
Fəsil-fəslə (bölünmək)
4. *Sifətdüzəldən i şəkilçisinin qoşulması ilə:*
İsim – ismi (birləşmə)
Sətir – sətri (tərcümə)
Sinif – sinfi (ziddiyyət)
Zəhin- zehni (əmək)
Misir- misri (qılnc)

Sait səslərin düşməsinə lokal nitqdə də rast gəlmək olur. Belə səs düşümü öz xarakterinə görə ümumdil səciyyəsi daşımır və yazı norması kimi qəbul edilmir. Bu tipli sait düşümünə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *xəzinə-xəznə, cərimə- cərmə, ərizə – ərzə, müavin-mavin, telefon-telfun, ikisi-iksi, əmisi-əmsi, dayısı-daysı, bibisi-bibsi, geriyə-geryə, yuxarıya-yuxarya, irəliyə-irəlyə, burada-burda, orada-orda, aşağıda-aşağda, buradan-burdan, əlinə-əlnə, dizi-nə-diznə, qoluna-qolna, atasını (görmək) – atasın (görmək), gözünü (yummaq)- gözün (yummaq), əlini (uzatmaq)- əlin (uzatmaq), gözünü (çəkmək)-gözün (çəkmək), dizini (qucaqlamaq) – dizin (qucaqlamaq), başını (bulamaq) – başın (bulamaq) və s¹.*

Fonetik söz yaradıcılığı

Sözlərin fonetik üsulla yaranması söz yaradıcılığı prosesinin ən qədim və ilkin mərhələlərini özündə əks etdirir. Fonetik söz yaradıcılığı prosesi öz funksiyasını artıq çoxdan başa çatdırdığından həmin prosesin araşdırılması da xeyli müddət diqqətdən kənarda

¹ Lokal səsdüşümü ilə əlaqədar.Bax.M.Ş.Sirəliyev.Azərbaycan dialektologiyasının əsas-ları.Bakı, 1962, s.70-72. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı 1967. S. 27-28.

qalmışdır. XX əsrin 60-cı illərin sonunda dilçi mütəxisslər təhlil etdikləri fonetik materialın əsasında belə nəticəyə gəlmişlər ki, dillərdə köklərin formalaşdığı və qrammatik vasitələrin inkişaf etmədiyi bir mərhələdə yeni sözlərin yaranması üçün kökdaxili fonetik dəyişmələr mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə fonetik söz yaradıcılığının tədqiqinə və təhlilinə gedən yolu Ə. Dəmirçizadə açmışdır. Onun fonetik vahidlərdə müəyyən anlayışların mövcudluğu barəsindəki fikirləri fonetik söz yaradıcılığına gedən yolun başlanğıcı oldu².

Sonrakı tədqiqat əsərlərində söz yaradıcılığı prosesində fonetik vahidlərin rolu və əhəmiyyəti barədə bir sıra maraqlı fikirlər irəli sürülmüş olsa da fonetik söz yaradıcılığı müstəqil bir tədqiqat obyektinə çevrilə bilməmişdir³.

Fonetik söz yaradıcılığı bu gün Azərbaycan dili üçün min illərin arxasında qalmış bir proses olsa da bu onun unudulmasına heç cür haqq qazandıra bilməz. Çünki fonetik söz yaradıcılığının ilkin əhəmiyyətini təkcə söz tərkibinin səs dəyişməsi prosesi kimi məhdudlaşdırmaq olmaz. Fonetik söz yaradıcılığında, hər şeydən əvvəl, nəinki təkcə Azərbaycan dilinin, həm də bütün türk dillərinin ilkin strukturu öz izlərini saxlayır. Kök sözlər bazasında aparılan tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, türk dillərinin inkişafı tarixində kök sözün quruluşunun izlərini müəyyən etmək mümkündür. Digər tərəfdən, kök sözün əvvəlindəki samit dəyişməsinin, söz ortasındakı sait

² Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962, səh. 55.

³ S.Cəfərov. Фонетическая структура первичных слов в тюркских языках. (на материале азербайджанского языка). S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser; 1979, №6, s. 11-13; A.K. Alekperov. Лексическое значение в семасиологической структуре слова. СТ, 1976, №2, с. 37; В.И. Асланов. Историческая лексикология азербайджанского языка. (докт. дисс.) Баку, 1973, с. 26 -27; S.Q.Əlizadə. Azərbaycan dili sözlərinin sonundan q samitinin düşməsinə dair. S.M. Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser; 1972, №2, s. 11-14; R.Ə. Rüstəmov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş fellər. Dilçilik məcmuəsi, XVII. cild, Bakı, 1963, с. 7-9; V. Aslanov. О путях установления первичных корней слов с непродуктивными аффиксами в тюркских языках. (на материале азербайджанского языка) «Исследование по грамматике и лексике тюркских языков». Ташкент, 1965. с. 132. F.A. Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1989. s. 98- 137.

dəyişməsinin mövcudluğu türk dillərinin inkişafında analitizm meyillərinin mövcudluğuna dair faktların aşkara çıxarılıb təhlil edilməsinə imkan verir.

Məsələn, Fuad Qəniyevin tatar dilində fonetik söz yaradıcılığına həsr olunmuş əsərində söz tərkibindən səslərin düşməsi, palatallaşması və vürğunun yerdəyişməsi yolu ilə məna dəyişməsi fonetik söz yaradıcılığının əsas mexanizm kimi təqdim edilir.¹

A.A.Naqayev söz tərkibindəki səs dəyişmələrini təhlil edərək eyni kökdən yeni sözlər əmələ gəlməsini fonetik söz yaradıcılığı kimi səciyyələndirir. *Diş-deş, od-üt (ü)* kimi oxşar variantları digər türk dilləri ilə müqayisə edir.² Aydın Ələkbərov kökündə *kö, gö* elementləri olan sözləri (*köz, gövdə, gödək, gödən, kökə, kömbə, köpəşik*) təhlil edərək onların yumruluq anlayışı üzrə bir-biri ilə bağlı olduğunu göstərir.³

Erden Kəjibekov türk dillərində eyni köklü sözləri xüsusi semantik ardıcılığa malik vahidlər kimi tədqiq edir.¹

Bəzən söz tərkibində səs dəyişməsi yolu ilə yaranan vahidlərin fonetik variantlılığa aid edilməməsi fikirləri ilə də rastlaşmaq olur.²

¹ Бах: Ф.А.Ганиев. Фонетическое словообразование в татарском языке. Казань, 1973, с. 3 – 38.

² А.А.Нагаев. Чередование звуков как средство, словообразование (на материале узбекского и некоторых других тюркских языков) АКД, Самарканд, 1969, с. 26.

³ Бах: А.К.Алекперов. Лексические значение в семасиологической структуре слова. СТ, 1976, №2, с. 37.

¹ Бах: Е.З. Кажибеков. Глагольно-именная корреляция гомогонных корней в тюркских языках. Алма – Ата, 1986, с. 77 – 245.

² Бах: Г. Садвакасов. Имеется ли в современном уйгурском языке фонетический способ словообразования? СТ. 1972, 6, с. 80-82; М.М. Трофимов о фонетическом способе словообразования в современном уйгурском языке. Ст 1979, №4, с. 48-50.

Fonetik söz yaradıcılığı haqqında tədqiqatların şəbəkəsi çox da geniş deyildir. Ancaq qohum dillərdə kök sözlərin struktur və semantik əlaqələrinin öyrənilməsi üçün ilkin köklərdən başqa sözlərin törəmə üsullarının araşdırılması üçün, qohum dillərdə quruluşca və mənaca bir-birindən uzaqlaşmış sözlərin bərpası üçün, ən əsası isə qohum dillərdə leksik ümumiləşmə yaratmağa nail olmaq üçün fonetik söz yaradıcılığının tədqiqi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Fonetik söz yaradıcılığı bazasında qohum olmayan dillər arasındakı struktur və semantik yaxınlıqların elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsinin də çox böyük əhəmiyyəti vardır. Qohum olmayan dillər arasındakı struktur və semantik yaxınlıqlar təsadüfi sayıla bilməz. Yaxud bu dillərin arasındakı oxşarları “nə zamansa baş vermiş alınma” prosesinin üstünə qoymaq olmaz. Bu mühüm hadisənin başqa səbəbləri vardır. Ona görə də ifrata varmadan həqiqət yolunu axtarıb tapmaqla müxtəlif sistemli dillərdəki oxşarlığın obyektiv səbəblərini araşdırmaq təmamilə mümkündür.

Azərbaycan dilində fonetik söz yaradıcılığının mühüm istiqamətlərini aşağıdakılardan ibarət hesab etmək olar: 1) tonallıqla sinkretik sözlərin yaranması. 2) məcazlaşma yolu ilə sinkretik köklərin yaranması. 3) sözün əvvəlində, ortasında və sonunda fonetik dəyişmə baş verməsi yolu ilə yeni sözlərin yaranması.

Tonallıqla sinkretik köklərin yaranması

Tonallıqla yaranan sinkretik köklər müxtəlif nitq hissələrinə aiddir. Sinkretizm sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası birləşmək deməkdir. Sinkretik köklər üçün səciyyəvi cəhət də müxtəlif mənaların eyni kök daxilində birləşməsindən ibarətdir. Bu tipli sinkretik köklər

Azərbaycan dilində olduğu kimi digər türk dillərində də mövcuddur: *at* (*heyvan*), *at* (*atmaq*); *tut* (*meyvə*), *tut* (*tutmaq*); *daş* (*isim*), *daş* (*daşmaq*); *dan* (*üfüq*), *dan* (*danmaq*); *qan* (*maddə*), *qan* (*qanmaq*); *yay* (*fəsil*), *yay* (*yaymaq*); *sağ* (*diri*), *sağ* (*sağmaq*); *yağ* (*maddə*), *yağ* (*yağmaq*); *qaz* (*quş növü*), *qaz* (*qazmaq*); *it* (*heyvan*), *it* (*itmək*); *qız* (*insana məxsus cins*), *qız* (*qəzəblənmək*); *yan* (*böyür*), *yan* (*yanmaq*); *al* (*qırmızı*), *al* (*almaq*); *qır* (*maddə*), *qır* (*qırmaq*); *bit* (*həşərat*), *bit* (*bitirmək*) kimi sözlər bu cəhətdən səciyyəvidir.

Müxtəlif nitq hissələrinə məxsus kök sinkretizmlərini öz xarakterinə görə sözyaratmanın ən ilkin mərhələsi hesab etmək olar. Ona görə ki, onların arasında məna əlaqələri mövcud deyildir. Ümumiyyətlə, müasirlik baxımından yanaşdıqda bu cür sinkretik köklərdə məna əlaqəsi təsəvvürə də gətirilmir. Dildə yeni anlayışların ifadəsinə yaranan tələbat bir kökdən tamam başqa məna bildirən sözlərin yaranmasını şərtləndirmişdir.

Türk dillərinin görkəmli tədqiqatçılarından biri olan A.M.Şerbakın fikrincə bu tipli sinkretizmlərin formalaşmasında təkhecalı sözlərə məxsus ilkin tonallıq əlaməti əsas olmuşdur.¹ Doğrudan da ad və fel nitq hissələrinə aid birhecalı kök sinkretizmlərinin nitqə görə fərqlənməsində tonallıq mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, məsələn, *çat* (*isim*), *çat* (*fel*); *tut* (*fel*), *tut* (*isim*); *it* (*isim*), *it* (*fel*) və s. nümunələrdəki sait səslər tonallığın fərqləndirilməsində əsas vasitədir. İsmi tonallıqda sait səs bir qədər zəif, feli tonallıqda güclü hiss olunur. Bu da dilin ilkin sözyaratma mərhələsində eyni kök daxilində ismin və felin fərqləndiricisi kimi digər vasitələrin mövcud olmadığını göstərir. Feli sinkretizmlərdə tonallıq öz səslənmə təsirinə

¹ А.М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 129-136.

görə əmr formasının ikinci şəxsinin təkinin ifadəsinə bərabərdir. Yəni, məsələn, *tut* sözü isim kimi işlədildəndə ton adi qayda da səslənir. Fel kimi işlədildikdə isə əmr formasının tonu öz gücünü və təsirini göstərir.

Ümumiyyətlə, həmin tipli köklərdə dil əşyalılığa və hərəkətə görə xüsusi bir fərq qoymur. Ona görə də nitq, təfəkkürün gücü ilə məcburən iki anlayışı bir strukturda birləşdirir. Tonallıq isə sözün strukturunu yox, mənasını fərqləndirməyə xidmət edir. Bütün bunlar göstərir ki, dilin ən qədim dövrlərində təfəkkür imkanları dil imkanlarından güclü olmuşdur. Dil daim təfəkkürün arxasınca gedərək nitqin intensiv fəaliyyəti ilə özünə yeni strukturlar formalaşdırmışdır.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatlarda ikihecalı sözlərdə də vurğu onları ismə və felə görə fərqləndirir: *alma-d'lma*, *bölmə-bö'lmə*, *vurma-vu'rma*, *çıxma-ç'ıxma*, *gə'lmə-gəlmə*, *yarma-ya'rma*, *boğma-bo'ğma*, *qırma-q'ırma*, *gəlin-gə'lin* və s.

Buna istinad edərək tədqiqatların bəzilərində belə sözlər də fonetik söz yaradıcılığına aid edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bunlar sadə kök sözlər yox, düzəltmə sözlərdir. Ona görə də nəzərə almaq lazımdır ki, burada tonallıqla birlikdə sözyaratmada şəkilçilərin də rolu vardır. Yəni burada tonallığın funksiyası nə qədərdirsə şəkilçilərin funksiyası da o qədərdir. Odur ki, sözyaratmanın bu növü təkcə fonetikanın yox, şəkilçilərin yox, həm də fonosimantikanın məhsulu kimi qəbul edilməsidir. Belə sözlərdə vurğunun fərqləndirici rolunun mövcudluğunun ilkin mərhələyə məxsus tonallığın keyfiyyətə aqlütinativlik mərhələsindəki ənənəvi davamı kimi nəzərə almaq lazımdır.

***Məcazlaşma ilə sinkretik köklərin
yaranması***

Təfəkkürün inkişafının dilə daim təsiri ilə eyni nitq hissələri daxilində kök sinkretizmləri ətraf aləm hadisələrinin sadəcə olaraq təfəkkürdə qavranılması nəticəsində yaranmır. Belə kök sinkretizmlərinin formalaşmasında artıq mücərrəd təfəkkürün rolu və fəaliyyəti başlıca yer tutur. Bir kökün daxilində elə mənalar toplaşır ki, onların arasında ilkin anlayışların müəyyən əlaqələri görünür. Bu anlayışların bir kök daxilində toplaşmasında isə məcazi mənəvilik aparıcı olur. Zaman keçdikcə bir kök daxilində toplaşan anlayışların özü də müstəqilləşmiş, onların arasındakı mənəvi əlaqələri tədricən aradan çıxmışdır. Eyni nitq hissələrinə dair kök sinkretizmlərinin izlərini aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə etmək olur: *kök (meyvə)*, *kök (iri, şişman)*, *göy (rəng)*, *göy (səma)*, *yaş (ömür)*, *yaş (nəm)*, *yal (yem)*, *yal (dağın üstü)*, *yal (atın yanmanı)*, *iy (qoxu)*, *iy (iş aləti)*, *ay (göy cismi)*, *ay (vaxt)*, *sağ (tərəf)*, *sağ (diri)*, *qaş (gözə aid əlamət)*, *qaş (üfüq)*.

Qohum dillərdə də bu tipli sinkretizmlər mövcuddur: *dal (sahə)*, *dal (budaq)*, *top (oyun aləti)*, *top (silah)*, *biz (bez)*, *biz (alət)*, *qol (əl)*, *qol (eniş)*, *qut (xoşbəxt)*, *qut (çirk)* (*türk*), *kör (kor)*, *kör (qəbir)*, *kur (yağlı)*, *kur (kəmə, qurşaq)*, *oy (fikir)*, *oy (eniş)* (*qırğ*) və s.

İlkin köklərin mənəvi inkişafında sinkretizm əlamətinin çox mühüm təsiri olmuşdur. Belə ki, bu təsir, hətta, dilin sonrakı şəkildə mənəvi mərhələsində də öz izlərini davam etdirə bilmişdir. Məsələn, aşağıdakı kimi ikihecalı sözlərdə ilkin sinkretizmlərinin izlərini görmək olur: *bağır (daxili bədən üzvü)*, *bağır (qışqırmaq)*, *tala (cöl)*, *tala (talamaq)*, *böyür (yan)*, *böyür (uca səslə qışqırmaq)*, *qabar (şiş)*, *qabar (kəbud danışmaq)*, *kürək (iş aləti)*, *kürək (arxa, bel)*, *parça (hissə)*, *parça (paltarlıq)* və s.

Birhecalı köklərin inkişafında semantik amillərin rolunun artması dilin informasiya imkanlarının çoxalması deməkdir. Dilin informasiya imkanları genişləndikcə özünə daim yeni ifadə formaları yaradır.

***Köklərin əvvəlində səs dəyişməsi baş verməsi ilə söz
yaranması***

Kök sözlərin əvvəlindəki səsin dəyişməsi ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsi fonetik söz yaradıcılığının mühüm əlamətlərindən biridir. Köklərin əvvəlindəki ilk səslərin məna-fərqləndiriciyə xidmət etməsi dilçiliyə aid tədqiqatlarda təqdir edilir və bu məsələ mütəxəsislərin heç birində şübhə yaratmır. Çünki dil faktlarının özü ilk səsin bu funksiyasını təsdiq edir. Məsələn, *bax, çax, yax, tax, qax* kimi sözlərin əvvəlindəki *b, ç, y, t, q* samitlərinə görə həmin sözlərdə özü-nəməxsus mənalar ifadə olunur. Bunun *qar, dar, yar, var, tar* kimi sözlərdə də ilk səsin fərqlənməsi ilə müxtəlif müstəqil mənalar bildirilir. Birinci samitin məna-fərqləndiricilik funksiyası mövcud olmasa idi dildəki sözlərin xüsusi mənalarını da fərqləndirmək mümkün olmazdı.

Bu tipli sözlərdə birinci səsin fərqlənməsi ilə müstəqil məna bildirən xüsusi sözlər formalaşmışdır. Fonetik söz yaradıcılığının səciyyəvi əlaməti isə ondan ibarətdir ki, sözün əvvəlindəki səsin dəyişməsi ilə eyni kökdən məna əlaqələrini mühafizə edən başqa sözlər yaranır. Bu proses dilin ilk sözyaratma mərhələsini əks etdirir. İlk mərhələdə bir-birindən tamam fərqlənən sözlərin yaranmasında dil imkanları az olduğundan eyni kökdən məna əlaqələrini saxlayan başqa sözlərin əmələ gəlməsi prosesi aparıcılıq təşkil etmişdir. Bu prosesdə iştirak edən samitlər keyfiyyətə eyni səs yuvasını təşkil edən fonemlərdən ibarət olmuşdur. Məhz eyni yuvadan törəyən səslərin keçid istiqamətləri üzrə

baş verən dəyişmələrdə məna əlaqələrinin saxlanması əsas əlamətlərdən biri olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, təkhecalı sözün əvvəlində baş verən səs dəyişmələri həm samitlə, həm də saitlə başlayan sözlərdə müşahidə edilir. Təkhecalı sözün ortasında isə saitlər dəyişir. Sözün sonundakı samit dəyişməsi ilə dəyişən samitin affiksallıq funksiyasının təcəssüm etdirir.

***Samitlə başlayan köklərdə səs dəyişməsi ilə
yeni sözlərin yaranması***

Dilarxası səs keçidləri üzrə yaranan sözlər

Azərbaycan dilində dilarxası səs keçidləri əsasında yaranmış aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Q-x samitlərinin keçidi

Dilarxası samitlər sistemində *x* səsi müstəqil fonem hüququnu itirdiyi üçün mövcud nümunələr *q* və *k* reflekslərinə aid keçidlər əsasında verilir.

Q-x keçidi əsasında

Qar kökündən Azərbaycan dilində *qart*, *qartlamaq* kimi sözlər düzəlmişdir. *Qar* kökündən *q-x* dəyişməsi üzrə təqlidi mənalı *xar* kökü və həmin kökdən *xart*, *xırtıltı*, *xarçılı*, *xarlatmaq* kimi sözlər düzəlmişdir.

Eyni qayda üzrə *qır* kökündən *qırtlaq*, *qırıq*, *qırıltı*, *çırıltı* sözləri yaranmışdır. *Xır* kökündən isə *xırt*, *xırıltı*, *xarıltı* kimi sözlər düzəlmişdir. *Qır* kökündən həmçinin *qırıq*, *qırış*, *qırışdamaq* (*əzmək*) kimi sözlər yaranmışdır. Buna müvafiq olaraq Azərbaycan dilində *x* keçidi əsasında *xırda*, *xışda*, *xırışda* kimi sözlər formalaşmışdır.

Q-x keçirdi ilə qot kökündən *gotma* (bir qucaq ot) *xot* kökündən *xotma* (ot topası) kimi sözlər yaranmışdır.

Dilortası səs keçidləri üzrə yaranan sözlər

Bu səs yuvasına aid keçidlər üçün yaranan sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

K-g samitlərinin keçidi

Bu keçidərsə kir kökündə *kirtik* (işlənmiş sabun qalığı), *kirkirə* (dən üyütmək üçün məişət əşyası), *gir* sözündən isə *gird* (bir əşyanın dəyirmi bölünməsi gird yarı), *girdə* (yumru) kimi sözlər yaranmışdır. Bunları ümumiləşdirən anlayış *kəsiklik*, *yumruluq*, *dəyirmilik* mənasındadır.

Həmin keçid əsasında köy və göy sözlər yaranmışdır.

Nəzərə alıqda ki, *göy* sözünün tarixi mənbələrdə *kök* variantı var, onda *kök* və *göy* sözlərinin əlamətinin *k-g* səs dəyişməsi olduğunu qəbul etmək olar.

Kök sözündən *hündürlük*, *dəyirmilik* anlayışını bildirən *kökə*, *köklük*, *göy* (*gök*) kökündən isə *göy* (səma) kimi sözlər yaranmışdır.

Q-k səslərinin keçidi

Dilərxası *q* samitinin dilortası *k* samitinə keçidində onları yaxınlaşdıran əlamət *q* samitinin yumşaq tələffüzlü olmasıdır. Bu əlamətə görə *q* samiti eyni yuvadakı səslər kimi *k* samiti ilə üfüqi keçid təşkil edir.

Q -k keçidi əsasında törənən sözlərdəki mənə yaxınlığı da onların eyni yuvadan olan səslərə aid keyfiyyət qazandığını təsdiq edir.

Q-K keçidindən yaranan qun-kün köklərindən *qunc* (kənar, qıraq) və *künc* (guşə) kimi sözlər əmələ gəlmişdir.

Q-k keçidi əsasında yaranan sözlərə *qul-köl* kökləri əsasında formalaşmış aşağıdakı kimi sözləri də aid etmək olar: *qul* (hüquqsuz insan) *kölə* (əsir kişi), *qula* (xəbərçi), *qulluqçu* (xidmət edən işçi) *kölgə* (əşyanın əks olunması), *qundaq* (bələk, bürülü əşya) *kündə* (yumurlanmış xəmir).

Dil-diş səs keçidləri üzrə yaranan sözlərə aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

T- d samitlərinin keçidi

T – d səslərinin keçidi əsasında yaranan *tiş – diş* köklərindən *tişəmək* (dəyirmanın daşını diş-diş etmək), *tişək* (dəyirman daşının un üyütməyə hazırlanması), *dişlə* (arabanın çıxıntı hissəsi), *dişləmək* (dişlə qoparmaq), *diş-diş* (dişvari) kimi yaxın daxili mənaları mühafizə edən sözlər yaranmışdır.

T – d keçidi həmçinin, *tala* (qarət) və *dalamaq* (gicirkən) *dalaşmaq* kimi sözlərdə saxlanılır. *T – d* keçidinə, həmçinin, *tağar* (ölçü) *dağarcıq* (un, taxıl qabı), tavar (yük, mal), davar (qoyun) kimi sözlərə də rast gəlmək olur.

Tik – dik

T- d keçidi əsasında yaranmış tik-dik köklərinə məxsus hündürlük, ucalıq kimi ümumi anlayışlar bu köklərin əsasında formalaşmış *tikmək* (ucaltmaq, qurmaq), *tikan* (bitkinin dik dayanan hissəsi), *dikəltmək* (ucaltmaq, qaldırmaq), *dikdir* (hündür yer) kimi sözlər yaranmışdır.

T – ç samitlərinin keçidi

Bu keçidə uyğun tal – çal köklərindən daxili mənəvilik saxlayan *tala* (qarət) və *çalmaq* (çalıb-çapmaq-ratəçilik) kimi sözlər yaranmışdır.

T-c samitlərinin keçidi

Bu samitlərin keçidi ilə *til-cil* köklərindən *tilov-cilov* kimi sözlər düzəlmişdir..

Tıq –çıq köklərindən isə daxili mənəvi saxlayan *tıqqıltı - çıqqıltı* kimi təqlidi sözlər yaranmışdır.

T – ş samitlərinin keçidi

T – ş samitlərinin keçidi ilə yaranmış *taq – şaq // tıq – şıq* köklərinin daxili mənası *taqqıltı-şaqıltı, taqqıl-da-şaqıldı, taqqıl-da-q-şaqıl-da-q* və həmçinin, *tıqqıltı-şıqqıltı* kimi sözlərdə mühafizə olunur.

D – s samitlərinin keçidi

Bu keçidə yaranmış *dür-sür* köklərindən *dürt-sürt*, *dürtələ-sürtələ*, *dütmə-sürtmə* kimi sözlər əmələ gəlmişdir.

D – y sözlərinin keçidi

Bu keçid dum – yum köklərində müşahidə edilir.

Həmin köklərə aid ümumi mənalılıq *dumbuz-yumruq* kimi sözlərdə müşahidə edilir.

D – ç sözlərinin keçidi

D-ç keçidi dum- çum köklərində müşahidə edilir.

Dum - çum köklərindən düzələn sözlərdə ümumi yumuruluq anlayışı müşahidə edilir: *Dumbuz* (əlin yumruqlanması), *çumbuz* (bir belə ağzı üstü), otlu, nəmli yumuruvary torpaq).

D-ç keçidi, həmçinin döv // dev – çev köklərində mövcuddur.

Bu köklərin daxili mənalarını onların əsasında yaranmış *dövrə-çevrə*, *devirmək-çevirmək* kimi sözlərdə müşahidə etmək olur. *D- ç* keçidi, həmçinin, *dön-çön*, *döndər-çöndər* kimi sözlərdə müşahidə edilir.

Dıq – çıq köklərinə məxsus ümumi mənalılıq *dıqqıltı - çıqqıltı, dıqqıldat-çıqqıldat* kimi sözlərdə mühafizə edilir.

Ç – s səslərinin keçidi

Ç – s səslərinin keçidi *sakın-çəkin, soyuq-çovğun* kimi sözlərdə müşahidə edilir. *Sakın-çəkin* sözlərində *sak* kökü müstəqil olmasa da *çək* kökündə müstəqillik vardır. Ümumi anlayış isə onların düzəltmə variantlarında müşahidə edilir. *Soy-(sov)* və *çov* kökləri isə müstəqil deyildir. Ancaq məna yaxınlığını onların düzəltmə variantlarında görmək olur.

C – s səslərinin keçidi

Bu səslərin keçidi ilə yaranmış *cərgə - sıra* sözlərində düzülmüş anlayışı mühafizə olunur. Onların kökünü təşkil edən *cər - sır* morfəlləri isə müstəqil mənadan məhrumdur.

C – s səs keçidi əsasında yaranmış *suvar - cuvar* sözlərində ümumi mənalılıq su anlayışında mühafizə olunur.

Suv və *cuv* kökləri müasir dilimizdə müstəqil işlənməsə də *su* anlayışı *suvarmaq* (sahəni suvarmaq) və *cuv* (suvarma işi ilə məşğul olan) sözlərində aydınlaşır. *C – s* səs keçidi *cığır* anlayışı ilə ümumiləşən *sırıq – cırıq* sözlərində mühafizə olunur.

D – c səslərinin keçidi

D – c səslərinin keçidi ilə *dırnaq-cırmaq, dırnaqlamaq-cırmaqlamaq* kimi sözləri formalaşmışdır.

Dır kökü mənaca müstəqil olmasa da *cır* kökündə mənə müstəqilliyi saxlanılır. Bu köklərin bazasında yaranan sözlərdə də *cırmaq* anlayışı müşahidə edilir. *D – c* səslərinin keçidi, həmçinin, *duru-cuyuq* sözlərində də müşahidə edilir. *Dur* və *cuy* köklərinin heç biri müstəqil deyildir. Onların düzəltmə formalarında isə duruluq anlayışı saxlanılır.

C – y səslərinin keçidi

C – y səslərinin keçidi *cırıq-yırtıq, cırmaq-yırtmaq, cırılmaq-yırtılmaq* kimi sözlərdə müşahidə edilir. Həmin sözlərin kökünü təşkil edən *cır* morfeli müstəqil mənasını saxlasa da *yır* morfelində mənə müstəqilliyi itmişdir. Onların əsasında düzələn sözlərdə isə mənə ümumiliyi saxlanılır.

C – y səslərinin keçidi *çax-yax, çox-yox* kimi kök morfellərdə müşahidə edilir. *Çax-yax* köklərini birləşdirən ümumi anlayış yanmaq mənasından ibarətdir. Bu mənə çaxmaq (od yandırmaq üçün işdədilən daş, ildırım çaxmağı) və yandırıb-yaxmaq ifadəsində müşahidə edilir. *Çox-yox* sözləri isə bir-birinə əks mənəliliklə səciyyələnir. *Çox* olmaq artıq olmaq, *yox* olmaq isə çoxun aradan getməyi mənasını bildirir. *Yox* kökündən düzələn *yoxlamaq* sözünün mənası da *yox olanı*, var olub (çox olub) gizli qalanı, *yox olub* görünməyəni aşkara çıxarmaq mənasını bildirir.

S – h səslərinin keçidi

S – h səslərinin keçidi (*suv*), *sulamaq*, *suvarmaq*, *suvaq*, və *hovuz*, *hovlamaq*, *höyüş* kimi *su* anlayışlı sözlərdə müşahidə edilir.

Su (*suv*), *suvar*, *sulamaq*, *suvarmaq* kimi sözlərdə *su* anlayışı *su* ilə iş görmək mənası bildirir. *Hovlamaq*, *hovuz*, *höyüş* kimi sözlərdə isə *su* mənası suyu içinə çəkmək, içinə *su* daxil etmək mənalarını ifadə edir.

Ç – s keçidi

Ç – s keçidinə *çalxala-silkələ* kimi sözlərdə rast gəlmək olur. Bu sözlərin köklərinin heç birində ilkin anlayış qalmamışdır. Yalnız onların düzəltmə formalarında tərpətmək mənasını ümumi anlayışın ifadəsini müşahidə etmək olur.

S – z keçidi

S – z keçidi əsasında *sıxçala* və *zıxçala* sözləri əmələ gəlmişdir. *Sıx* kökündə ilkin anlayış saxlandığı halda, *zıx* sözündə müstəqil məna mühafizə olunmur. Ancaq bu sözlərin düzəltmə formalarından aydın olur ki, *sıxçalamaq* sözündə *sıxıb silkələmək*, *zıxçalamaq* sözündə isə yüngül tutub silkələmək mənaları ifadə olunur.

D – ş keçidi

D – ş keçidinə *diş-şiş*, *dişlə-şişlə* kimi sözlərə də rast gəlmək olur. Hər iki kök sözdə əşyanın *şiş* formasına aid ümumi məna ifadə olunur. Bu ümumi məna hər bir eyni kökdən düzələn sözdə xüsusi, konkret mənalılıqla təcəssüm olunur.

Dodaq samitlərinin keçidi üzrə yaranan sözlər

P – f səslərinin keçidi

P – f səs keçidi əsasında *pır* kökündən *pırıltı*, *pırıl**da*, *pırıltı*, *pırıl**da*, *fır* kökündən isə *fırıl**da*, *fırıltı*, *fırtıl**da* kimi sözlər yaranmışdır. Onların arasındakı məna yaxınlığı səs təqlidinin yaxınlığı ilə ifadə olunur.

B – v səslərinin keçidi

B – v səslərinin keçidi əsasında bir-biri ilə yaxın məna əlaqəsində olan *bur-vur* kökləri və onların əsasında *buruq-vuruq*, *burğu-burulma*, *vuruq*, *vurğu*, *vurulma* kimi daxili mənəvilik saxlayan sözlər düzəlmişdir.

M – v səslərinin keçidi

M – v səslərinin keçidi ilə daxili məna əlaqələrini saxlayan *mırt**damaq-vırt**damaq*, *mırtıl**da-vırtıl**da* kimi təqlidi sözlər formalaşmışdır.

Saitlə başlayan kök sözlərdə səs dəyişmələri ilə yeni sözlərin yaranması

1. Saitlə başlayan və səs dəyişməsi ilə məna əlaqəsini saxlayan kök morfemlərin yaranması

Saitlə başlayan kök sözlərdə fonetik söz yaradıcılığının iki tipini fərləndirmək olar. Birincisi, saitlə başlayan və sait dəyişməsi ilə məna əlaqəsini saxlayan kök morfemlər, ikincisi, saitlə başlayan və əvvəlinə samit qoşulmaqla məna əlaqəsi yaradan kök morfemlər. Kök sözün əvvəlində samit səs iştirak etmirsə vaxtilə mövcud olmuş və ya potensial samitin funksiyası başlanğıcdakı sait səsin üzərinə düşür. Məsələn, Azərbaycan dilində *il* - kökü ilə başlayan *ildir**m*, *ilxı*, *ilgım*, *en* kökü ilə başlayan *endirmək*, *eniş*, *ul* kökü ilə başlayan *ulduz*, *al* kökü ilə başlayan *alov*, *üz* kökü ilə başlayan *üzük*, *üzülmək*, *uc* kökü ilə başlayan *uca*, *ucuz* kimi sözlərin əvvəlindən *y* samitinin ixtisar olunması şübhə yaratmır, çünki qohum dillərdə və ya lokal nitq areallarında həmin sözlərin əvvəli *y* samiti ilə ifadə olunan

variantlarını aşkar etmək mümkündür. Həmin sözlərin əvvəlində potensial samit işlənməyə də sonrakı sait səs itmiş fonemin funksiyasını öz üzərinə götürür. Bu mənada, *iş, it, iy, iz, əz, ət, əy, ər, ay, at, al, aş, aç, az, üz, üç, ün, un*, kimi əvvəli samitlə başlamayan sözlərdə sait səs başlanğıc fonemin mənə fərqləndiricilik funksiyasını yerinə yetirir.

Azərbaycan dilində əvvəli saitlə başlayan bəzi kök sözlər də mövcuddur ki, onlarda başlanğıc saitin müvafiq keçidi sayəsində bir-biri ilə ardıcıl mənə əlaqəsini saxlayan müəyyən sözlərin yaranmasını müşahidə etmək olur. Bunlara dair aşağıdakı səs əvəzləmələri əsasında yaranan sözləri misal göstərmək olar:

A – u saitlərinin keçidi

A – u səs dəyişməsi əsasında formalaşmış *an-un* köklərindən törənən sözlərdə bu köklərin ümumi mənə əlaqələrini görmək olur. *An* kökü müstəqil mənə bildirən söz kimi də işlənir. *An* kökü müstəqil mənalı səs kimi *anmaq* (başə düşmək, bilmək) anlayışını bildirir. Həmin kökdən törəyən *anlamaq*, (bilmək, başə düşmək) *anımaq* (xatırlanmaq), *andırmaq* (başə salmaq) sözlərində də *anmaq* kökünə məxsus ümumi anlayış bildirilir. *Un* kökü isə *anmaq* və anlayış mənalərini müstəqil şəkildə ifadə elə bilmir. Həmin mənalər bu kökdən törəmiş *unamaq* (başə düşmək, duymaq), həmçinin, *unutmaq* (xatırlamamaq, duymamaq, yaddan çıxarmaq) sözlərində öz izlərini saxlayır.

A – ü saitlərinin keçidi

Azərbaycan dilində *a – ü* saitlərinin keçidi ilə *al-ül* kökləri yaranmışdır. *Al*-kökü müstəqil söz kimi *almaq* (əldə etmək, götürmək) öz daxili mənasını canlandırır.

Al kökündən törəmiş *alışma* (hissə – hissə paylaşma, əti alışma etmək) sözü yaranmışdır. *Al* kökündən səs dəyişməsi yolu ilə yaranan *ül* kökü müstəqil mənalı deyildir. Bu kökə aid mənə xüsusiyyəti isə onun əsasında düzəlmiş *ülüşmək* (xırda hissələrə bölüb paylaşdırmaq) sözündə ifadə

edilir: Qəbristannıqda *ülüş* verdilər camaata (vəlyan), kafir dəxi düşübən bir yerdə axca *ülüşməkdəydi* (ADİL, 53).

Ül kökündən eyni zamanda, *kəsmək* mənası bildirən *ülgüc* sözü də əmələ gəlmişdir.

A – ö sözlərinin keçidi

A – ö saitlərinin keçidi ilə dilimizdə *ay-öy* kökləri formalaşmışdır. Bu köklərin əsasında yaranan müvafiq sözlərdə danışmaq anlayışı ümumiləşir. Danışmaq anlayışı *ay* kökü əsasında düzələn *ayıtmaq* sözündə ifadə olunur. *Ayıtmaq* sözü danışmaq mənasında klassik mənbələrimizdə və lokal nitq areallarında işlədilir: El-evinizdə *çalıb-ayıdan* ozan olsun (KDQ, 32); Əlin əlinə urar *aydar* (KDQ, 33); Susən eşitdim kim, *aydar* dəmbədəm, dəm bu dəmdir, dəm bu dəmdir, dəm bu dəm. (Həsimi) O maa söz *aydı* (ADDL, 26).

Ay kökü müstəqil şəkildə də *özünü öymək*, ifadəsində danışmaq mənası bildirir. Həmin köklə bağlı *öyünmək*, *öyüd*, *öyrənmək*, *öyrətmək*, *öyüd* vermək sözlərinin də məna əsası danışmaq anlayışı ilə bağlıdır.

A – ö səslərinin keçidi, həmçinin, *ac-öc* köklərindən yaranan *acıq*, *acıqlı-öcəş* kimi sözlərdə müşahidə edilir.

A – o səslərinin keçidi

Səslərin *a – o* dəyişməsi üzrə *ay- oy* kökləri formalaşmışdır. Bu köklər müstəqil mənadan məhrum olsa da onların əsasında düzəlmiş müvafiq sözlərdə *ayırmaq*, *özünə gəlmək* bəlli *olmaq*, *ayıqlıq* anlayışları ümumiləşir. Məsələn, *ayıq*, *ayılmaq*, *aydınlıq* kimi sözlərdə *fikri açıqlıq*, *anlaşıqlı olmaq*, *özünə gəlmək*, *dərk etmək* mənaları vardır. *Oy* kökündən düzələn *oyaq*, *oyan*, *oyat*, *oyanış* kimi sözlərdə də *ayıqlıq* anlayışına məxsus məna çalarları öz ifadəsini tapır.

E-i səslərinin keçidi

Dilimizin daxili qatlarında *e-i* keçidini əks etdirən *ey-iy* kökləri mövcuddur. Bu köklər məna müstəqilliyini itirmiş morfellər sırasına daxildir. Ancaq onların müvafiq

derivatlarında ilkin məna xüsusiyyətləri müşahidə edilir. *Ey-iy* köklərinin ilkin məna anlayışını mühafizə edən derivatlarına areallarında lokal nitq *eymə*, *eydirmək* və *iymə* sözlərində rast gəlmək olur. *Eymə* sözü qərb nitq arealında böyük qatıq və ya pendir torbası mənasındadır: A kişi, bir az *eymədən* pendir gəti (Gədəbəy-ADDL, 210); *Eydirmək* sözü isə sağmazdan qabaq inəyin əmcəyini sığallamaq və buzovu əmizdirmək mənasını bildirir. (ADDL, 210). *İymə* sözü isə şərq arealında suyu tamamilə süzülmiş qatıq mənasında işlədilir (ADDL, 233).

2. Əvvəlinə samit qoşulmaqla məna əlaqəsi saxlayan kök morfemlərin yaranması

Saitlə başlayan kök morfemin əvvəlinə samit qoşulması fonetik söz yaradıcılığında sözyaratma üsullarından biri kimi analitizmin göstəricisidir. Türk dillərində analitik söz yaradıcılığı keçici olsa da ilkin sözyaratma üsullarından biri kimi bu mexanizmin izləri müəyyən qrup nümunələrdə öz izlərini saxlayır. Doğrudur, müasir analitik dillərdə söz əvvəlinə samit qoşulması yolu ilə yeni kök morfemlərin yaranması prosesi artıq fəal deyildir. Ancaq köksözlü dillərdə kökdaxili dəyişmələr yolu ilə söz yaradıcılığı indi də davam etməkdədir.¹

Köksözlü dillərdə kökdaxili səs dəyişməsi yolu ilə söz yaradıcılığı davam etdiyi kimi, analitik dillərdə də fonetik söz yaradıcılığının izləri qalmaqdadır. Odur ki, kökdaxili fonetik söz yaradıcılığına, xüsusən də köklərdə analitik yolla söz yaradıcılığı məsələlərindən bəhs edərkən müvafiq nümunələrin müxtəlif sistemli dillərlə müqayisəsi münasib sayılmalıdır.

¹ С.Е.Яхонтов. Древнекитайский язык. «Наука», М., 1965, с. 34, 35, 36; Н.Н.Коротков, Ю.Б.Рождественский, Г.П.Сердюченко, Б.М.Солнцев. Китайский язык. М., 1961, с. 8-46.

İlkin köklərdən fonetik dəyişmə yolu ilə yeni sözyaratmanın başlıca prosesi ondan ibarətdir ki, bir kök bazasında yaranan söz semantik cəhətdən əvvəlki köklə əlaqəsini itirmir. Eyni kök bazasında neçə söz yaranırsa onların hamısının arasında daxili semantik əlaqə müşahidə edilir. Bu mənada, *qaş, baş, yaş, daş* kimi sözlərdə birinci element, *bil, bal, bol, bat, baş* kimi sözlərdə üçüncü element fərqlənirsə onları bir kökdən fonetik dəyişmə yolu ilə yaranan sözlər hesab etmək mümkün deyildir. Çünki onların arasında heç bir semantik əlaqənin mövcudluğu müşahidə edilmir. Eyni kökdən səs dəyişməsi yolu ilə yeni söz düzəlməsinə aid buna oxşar nümunələrin verilməsi ilə fonetik söz yaradıcılığı barədə fikir söylənilməsi yanlışlıqdır.

Semantik əlaqə fonetik söz yaradıcılığının başlıca əlamətlərindəndir. Belə bir əlaqə əvvəlinə samit qoşulmuş kök morfemlərdən analitik yolla düzələn sözlərdə də müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində *an* kök morfemi bilmək, başa düşmək, anlamaq mənası bildirir. Azərbaycan dili ilə qohum olmayan başqa dillərdə də *an* – kök morfeminin adekvatları mövcuddur. Məsələn, ingilis dilindəki *understant* (bilmək, başa düşmək), yunan mənşəli *analiz* (təhlil edib anlamaq), latın mənşəli *annotasiya* (şərh, aydınlaşdırmaq), ərəb mənşəli *intixab* (seçmə), *inkar* (danmaq), *inşirah* (açılma, zahir olma) kimi sözlərdə *an* kökü ilə səsləşən semantik uyğunluqlar vardır. Azərbaycan dilindəki *inam* (etibar), *inan* (etibar etmək) kimi sözlərin daxili mənaları da *an* – kök morfemindən uzaq deyildir. *An* kökünün əvvəlinə analitik qayda üzrə *d* samiti əlavə etməklə *dan* (inkar etmək), *t* samiti əlavə etməklə *tan* (1) (bilmək), *q* samiti əlavə etməklə *qan* (başa düşmək), *s* samiti əlavə etməklə *san* (bilmək, başa düşmək) mənalı sözlər əmələ gəlir.

An – kök morfeminin analitik derivatları başqa dillərdə də mövcuddur. Məsələn, rus dilindəki *znanie* (bilik), *poznanie* (anlayış), *znatniy* (məşhur), *vspomnitg* (xatırlamaq), ərəb dilindəki *məna* (məzmun), fars dilindəki

dana (bilici), Çin dilindəki *doinq* (xatırlamaq, yada salmaq) sözlərinin kökündə *an* – morfeminin müvafiq adekvatları durur.

An kök morfeminin *in* variantı *inləmək* sözündə öz mənasını həzin səs çıxarmaq anlayışı ilə bildirir. Bu kökə *d* samiti qoşulduqda *din* (mək) sözü yaranır. *İn* – kökünün *un* – variantı rus dilində *unlo* (qəmgin, həzin), *unıly* (həzin, hüznü), *unıvy* (həzin, kədərli) sözlərində işlənir. Çin dilində *in* kökünün əvvəlinə *t* əlavəsi ilə *tinq* (dinləmək), *y* əlavəsi ilə *yin* (səs) sözü əmələ gəlir.

Azərbaycan dilindəki *ay* kökü əsasında *ayrı* (hissə-hissə), *ayırmaq* (bölmək) kimi sözlər düzəlir. *Ay* kökünün əvvəlinə *p* samiti əlavə edildikdə isə bölünmək mənasını saxlayan *pay* sözü düzəlir.

Azərbaycan dilində iri tikələrə *bölmək* (ayırmaq) mənasında işlənən *alışma* sözü vardır. Sözün *al* kökünün *ül* variantı əsasında *ülüş* (xırda tikələrə bölmək) sözü yaranmışdır. Bu söz nitq areallarında *ülüş* və *ürüş* variantlarında işlədilir: Qonşumuz bizə bir *ülüş* halva verdi (Sabirabad); Yas yerində həriyə bir *ülüş* halva verdilər (Şuşa); Yarı o xərtənə ölü olduxkun, bir *ürüş* halvanı da yeə bilmədix!? (Ağdam).

Ülüş sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»da da xırda hissələrə bölüb paylaşmaq mənasında işlənir: Kafər dəxi düşübən bir yerdə axça *ülüşməkdəydi* (KDQİL, 179).

Ülüş sözü həmin mənada qədim mənbələrdə də işlənmişdir: Tən, rilərkə ön *ülüş* bolsin (Əvvəlcə tanrılara pay olsun) (DTS, 625).

Ül kökünün *öl* variantının üzərinə *b* samiti qoşulduqda *böl* sözü alınır. Burada da bölmək mənası *ül* kökü ilə öz əlaqəsini saxlayır.

Azərbaycan dilində *ül* kökünün *il* variantının üzərinə *d* samiti əlavə olunduqda bu kökdən yaranan *dilim*, *dilik* sözlərində də *bölük*, *kəsik* mənaları bildirilir. *İl*, *ül*, *öl* köklərinin *el* variantı əsasında rus dilində əvvəlinə *d* əlavə

olunmaqla *delitğ* (bölmək), *delta* (quru hissənin su ilə bölündüyü yer), ingilis dilində *delimit* (bölünmək) sözləri yaranmışdır.

Azərbaycan dilindəki *az* kökü əsasında *azmaq* sözü yaranır. *Az* kökünün əvvəlinə *y* artırmaqla *yaz*(ın) (itmək) sözü düzəlir. *Ay* kökünə *y* əlavə etməklə düzələn *yay* kökündən *azmaq*la bağlı olan *yay* (ın) (uşaqlaşmaq, aralanmaq) sözü düzəlir. *Aş* kökünə *y* əlavəsi ilə *yaşın* (gizlənmək), *yaşır* (gizlətmək) sözləri düzəlir.

Rus dilində *az* kökünün *iz* variantından *iliznutğ* (gizlənmək, gözdən kənar olmaq) sözü düzəlmişdir.

Azərbaycan dilindəki – *iz* variantından izləmək sözü düzəlir. Kökün üzərinə *g* samiti əlavə etməklə, əks mənalı *giz* kökü yaranır ki, onun da mənası *gizlin*, *gizlən*, *gizli* sözlərindən bəlli olur.

Azərbaycan dilindəki *ar* kökünün əsasında *arı* (təmiz) sözü yaranmışdır. *Ar* kökünə *q* samiti əlavə etməklə *qar* kökü yaranır. Bu kökdən isə əks mənalı *qarışıq* (təmizin əksi) sözü düzəlir.

Türk dillərinə aid qədim mənbələrdə *ör* kökü əsasında yanmaq bildirən *ört* sözü işlənir: örtçə qızıp kelti (od kimi alovlanıb gəldilər); ört üzə *örtənip* (odda yanmaq) (DTS, 389).

Azərbaycan dilində *ört* sözünün əvvəlinə *p* əlavə olunması ilə yanmaq, bişmək, qızarmaq mənasında *pörtmək* sözü düzəlir.

Azərbaycan dilində *üt* (ütülmək yanmaq) kökündən *ütü* sözü əmələ gəmişdir. *Üt* kökünə *t* əlavəsi ilə *tüt* kökü yaranmışdır ki, bundan da *tutsu* (tüstü), *tütün* (tüstülənib yanan) *tutuşmaq* (yanmaq) sözləri düzəlmişdir.

Ör kökünün *ar* (or variantı əsasında rus dilində *qarg* (yanıq), *qoretğ* (yanmaq), *razqar* (alovlu) sözləri düzəlmişdir. Azərbaycan dilində isə *or* variantının üzərinə *q* əlavə olunmaqla *qor* (od) sözü əmələ gəlmişdir.

Oğru sözünün *oğ* kökün üzərinə isə *d* samiti əlavə olunmaqla əks mənalı *doğru* sözünün kökü düzəlik.

Üz kökünə *d* əlavə etməklə *düz(ül)*, *s* əlavə etməklə (*düz(ül)*), *b* əlavə etməklə *büz(ül)*, *ay(aq)* kökünə *d* əlavə etməklə *day(aq)*, *uy* kökünə *d* əlavə etməklə *duy(uq)*, *duy(ğu)*, *duy(um)*, *öy(un)* mək kökünə *s* əlavə etməklə *söy(mək)*, *an(rı)* kökünə *y* əlavə etməklə *yan (böyür)*, *yan(akı)*, *ad* kökünə *y* əlavə etməklə *yad (özgə)*, *yad(xatırlamaq)* *yad(ırğa)* kimi monosillablar düzəlik.

Azərbaycan dilində fonetik söz yaradıcılığının izlərini saxlayan nümunələr çoxdur. Müqayisə yolu ilə belə sözlərin araşdırılması dillər arası genetik oxşarlıqların müəyyənləşdirilməsi baxımından maraqlıdır.

***V* və *BA* quruluşlu monosillablara samit artırmaqla sözlərin yaranması.**

Fonetik söz yaradıcılığı prosesində *BA* quruluşlu monosillabların sonuna və *A* monosillablarının həm əvvəlinə, həm də sonuna samit əlavə olunması ilə yeni kök sözlər əmələ gəlməsi müşahidə edilir.

BA monosillablarının sonuna samit qoşulması:

Ba-monosillabı. *Ba*-monosillabı mənbələrdə bağlamaq mənasında işlənmişdir. Atıq ıqa bayur ertimiz (Atı ağaca bağladıq) (DTC, 76). *Ba* monosillabına *ğ* əlavə olunmaqla bağlı, bağla, bağlat kimi sözlərin təməli yaranır.

Bi-monosillabı. *Bi*-monosillabı mənbələrdə kəsmək mənasındadır. Qart iğkə bi biçəkin embləmiş (Yaranı kəsməklə sağaldarlar) (DTC, 97).

Bi-monosillabına *ç* artırmaqla *biç*, *biçmək*, *bıçaq*, *bıçqı*, *biçin* kimi sözlərin əsası yaranır.

Bu-monosillabı. *Bu* monosillabı mənbələrdə buxar mənasındadır. Aşıç *busı* (küpədən (gələn) *buxar*) (DTC, 119). *Bu*-monosillabına *ğ* əlavə etməklə *buğ* (buğlanmaq) *x* əlavə etməklə *bux* (buxar, buxarı) kimi köklər yaranır.

Çi-monosillabı. *Çi* monosillabı mənbələrdə nəmli mənasındadır: *Çi yer* (nəmli yer) (DTC, 145). *Çi* monosillabına *y* əlavə etməklə *çiy* (*çiy ət*, *çiyid*), *h* əlavə edilib *ç-ş* əvəzlənməsi baş verməklə *şeh* sözü yaranır.

Kü-monosillabı. *Kü* monosillabı mənbələrdə danışıq, *ad-san* mənasındadır: *kü er ükülür* (Adlı-sanlı kişilər çoxalır) (DTC, 322). *Kü*-monosillabına *y* əlavə etməklə *küy* (səsküy), qıylamaq (quy vurmaq) sözünün kökü də *kü* (qı, qu) ilə bağlıdır.

Qa-monosillabı. *Qa*-monosillabı *qab* mənasında işlənmişdir: neçə *qa* (neçə *qab*) (DTC, 399). *Qa*-monosillabına *b* əlavə etdikdə *qab*, *p* əlavə etdikdə *qap* (qapı, qapaq), *t* əlavə etdikdə *qat* (qatlamaq, qatışdırmaq) kimi kök morfemlər əmələ gəlir.

Sü-monosillabı. Mənbələrdə *sü* monosillabı qoşun mənasında işlənir: İlki *sü* taşıqmış erti (Öndəki qoşun yürüşə başladı) (DTS, 516). *Sü*-monosillabına *n* əlavə edildikdə *sün*(gü) *m* əlavə edildikdə *süm*(ük), *y* əlavə edildikdə *süy* (sün) kimi kök sözlər yaranır.

Tək saitdən ibarət olan monosillabların həm sonuna, həm də əvvəlinə samit artırıla bilər:

U-monosillabı mənbələrdə yuxu mənasındadır: Qırğızlıq uda bastımız (Qırğızları yuxuda məğlub etdik) (DTC, 603). *U*-monosillabına *y* əlavə edildikdə *uy*(maq), *uy*(ğun), *uy*(uş), *uy*(dur); əvvəlinə *y*, sonuna *x* (k) artırmaqla *yuxu* (yuku), əvvəlinə *d* artırmaqla *duy*(um), *duy*(ğu) kimi sözlər əmələ gəlir.

Ö-monosillabı. *Ö* monosillabı mənbələrdə düşünmək, fikirləşmək mənasındadır: açsar tosiq öməz (Ac toxu düşünməz) (DTC, 375). *Ö*-monosillabına *y* əlavə etməklə *öy*(ünmək), *öy*(rətmək), *öy*(üd), əvvəlinə *s* əlavə etməklə *söy*(ləmək), *söy*(ləmək) kimi sözlər əmələ gəlir.

**Kök daxilindəki sait dəyişmələri ilə yeni
sözlərin yaranması**

Kökdaxili sait dəyişməsi ilə yeni kök sözlərin yaranması fonetik söz yaradıcılığının səciyyəvi əlamətlərindən biridir. Azərbaycan dilində yeni kök sözlərinin yaranması prosesində aşağıdakı kimi kökdaxili dəyişmələrin mövcudluğu müşahidə olunur:

A – ı səslərinin keçidi

Kökdaxili dəyişmələrdə *a – ı* saislərinin dəyişməsi ilə aşağıdakı kimi təqlidi sözlər yaranmışdır: *taqqıltı-tıqqıltı, çaqqıltı-çıqqıltı, vaqqıltı-vıqqıltı, vağıltı-vığıltı, xarıltı-xırıltı* və s.

A – ı səs dəyişməsinə, həmçinin, *sar-sır* köklərindən törəmiş *sarıq* (sarımaq) *sırıq* (yorğanın, döşəyin sırımması), *sağ-sığ* köklərindən törəmiş *sığmaq-sığallamaq*, *yar-yır* köklərindən törəmiş *yarıq*, *yarılmaq*, *yarı*, *yarılmaq-yırtıq*, *yırtmaq*, *yırtılmaq*; *cay-cıy* köklərindən düzəlmiş *caynaq* (iri quş dırnağı) – *cıynaq* (xırda, iti dırnaq) *qarmaq* (iri qarmaq) – *qırmaq* (xırda balıq qarmağı), *dar-dır* köklərindən yaranmış *daraşmaq* (bürümək) *dırmaşmaq* (ağaca, divara sarılıb çıxmaq), *qay-qıy* köklərindən düzəlmiş *qayçı* (kəsici alət) – *qıyıq* (deşici alət), *qas-qıs* köklərindən düzəlmiş *qasmaq*, (kəsib gödəltmək), *qasdırmaq* (kəsdirib gödəltmək), *qısa* (gödək) *qısaltmaq* (gödəltmək), *qısmmaq* (gizlətmək), *qap-qıp* köklərindən yaranmış *qapı*, *qapaq* (örtülülük), *qıpqıq* (yarımqapalı), *qıpçaq* (qulplu su qabı), *çağ-çığ* köklərindən düzəlmiş *çağır-çığır* kimi müstəqil mənalı sözlərdə görmək olar.

A – o səslərinin keçidi

A – o səslərinin keçidi ilə *bağ- boğ, qap- qop* kimi köklər formalaşmışdır. Bu köklərin hər biri daxilən öz məna müstəqilliyini qoruyub saxlayır. *Bağ-boğ* köklərindən yaranmış *bağlı, bağla, bağlanış* kimi sözlərlə *boğ* kökündən yaranmış *boğulmaq, boğunuq, boğdurmaq* kimi sözlərdə də *bağ- boğ* köklərindəki bağlılıq anlayışı ifadə edilir. *Qap - qop* köklərində də məna müstəqilliyi saxlanılır. Həmin köklərin

qapı- qapaq, qapalı, qapanmaq- qopar, qoparmaq, qopuq kimi derivatlarında da *qap- qop* köklərinə məxsus anlayış vardır.

O – ö səslərinin keçidi

O – ö saitlərinin keçidi əsasında dilimizdə *boy-böy* kökləri formalaşmışdır. *Boy* kökündə müstəqil mənalılıq saxlanılır. *Böy* kökündə isə ilkin məna uzaqlaşmış vəziyyətdədir. Bu köklərin müvafiq derivatlarında isə ilkin məna yaxınlığı aydın müşahidə edilir: *boy* (atmaq)-*böyümək, boylu* (buxunlu) *böyük*.

O – u səslərinin keçidi

O – y səslərinin keçidi *boy-buy* köklərində müşahidə edilir. Burada *buy* kökü öz müstəqilliyindən məhrumdur. Ancaq onların *boyun-buynuz* kimi derivatlarını qarşılaşdırdıqda aralarındakı ümumi məna bağlılığı özünü büruzə verir.

Ə – ü saitlərinin keçidi

Ə – ü saitlərinin keçidi *kəs-küs, tək-tük* kimi kök morfellərdə müşahidə edilir. *Kəs-küs* köklərində kəsilmək, sona yetmək, *tək-tük* köklərində isə hündürlük kimi ümumi anlayışlar ifadə olunur. Həmin ümumi anlayışlar bu köklərin əsasında yaranmış aşağıdakı sözlərdə də ifadə olunur. *Kəsdirmək-kəsilmək-küsdürmək-küsüşmək; təpə, təpəlik-tüp* (tüpdağıdan).

Tüp sözü müasir dildə müstəqil morfem kimi işlənməsə də mənbələrdə hündürlük, mərkəz mənasında işlənməsinə təsadüf edilir. İç oğuz bəyləri ilə Qazan *tüpə* təpdi. (KDT, 43). Hoy deyəndə ağır *tüplər* dağıdan, Xan Eyvazım bu gün yanımda gərək («Koroğlu») dastanı).

Tüp kökünün hündürlük anlayışı qədim mənbələrdə qeyd olunmuş *tüpüt* (Tibet) (DTS, 598, MK I, 29) oronimində də ifadə olunur.

Ə – i saitlərinin keçidi

Ə – i saitlərinin keçidi *dəl - dil* köklərində müşahidə edilir. Bu köklərin əsasında yaranan *dəlik, dəlinmək, - dilik*,

dilim, dilimləmək sözlərində *deşmək* və *kəsmək* anlayışları ilə ümumiləşən mənalar mühafizə edilir.

U – ö saitlərinin keçidi

U – ö saitlərinin keçidi *çux-çök* köklərində müşahidə edilir. *Çux* kökü öz müstəqilliyini itirmişdir. *Çök* sözündə isə *çökəklik*, eniş mənası saxlanılır. Həmin mənalar bu sözlərin müvafiq derivatları üçün də səciyyəvidir: *çuxur, çuxurluq-çökək, çökəklik*.

I – i saitlərinin keçidi

I – i saitlərinin keçidi *cız-ciz* köklərində müşahidə edilir. *Cızmaq* sözü müstəqil şəkildə işlənir. *Ciz* kökü isə müstəqil mənadan məhrumdur. Onların əsasında yaranan *cızıq, cızılmaq, cızlamaq - cizgi, cizgiləmək* kimi sözlərdə də ümumi anlayış saxlanılır.

E – i saitlərinin keçidi

E – i saitlərinin keçidi *bel-bil* sözlərində müşahidə edilir. *Bel* sözü müstəqil mənada bədənə arxa hissəsi mənasında işlədilir. Həmin kökdən *i* saitinin dəyişməsi yolu ilə yaranan *bil* kökündən yaranmış *bilək* sözündə də ümumi anlayış cəhətdən yaxın olan mənə xüsusiyyəti öz ifadəsini tapır.

E – ü saitlərinin keçidi

E – ü saitlərinin keçidi ilə *yer-yür* kökləri formalaşmışdır. Bu köklərin əsasında yaranan *yeriş-yürüş* sözlərində kök morfemlərin ümumi anlayışları ifadə olunur. Hər iki sözdə ümumi mənə yerimək anlayışı ilə bağlıdır. Ancaq *yerimək* sözü addımlamaq, *yürüş etmək* sözü isə hücum etməklə (dəstə ilə, çoxluqla) hərəkət etmək mənasını bildirir.

İ – ü saitlərinin keçidi

İ – ü saitlərinin keçidinə *bit-büt, biz-büz* kimi köklərdə təsadüf edilir. *Bit-büt* köklərində ümumi mənə bitmək, başa çatmaq, bütövləşmək kimi anlayışlardan ibarətdir. Bu anlayışlar *bit-büt* köklərinin *bitir, bitiş, bitkin, bütün, bütöv, bütövlük* derivatlarında ifadə olunur. Biz-büz

köklərində isə incəlik, incəlmək anlayışları ifadə olunur. Bu köklərin əsasında yaranan *biz* (iş aləti) və *büzük*, *büzüşmək*, *büzülmək* sözlərində ümumi incələşmə anlayışı onları birləşdirir.

U –ü saitlərinin keçidi

U –ü saitlərinin keçidi *tut-tüt* kimi köklərdə müşahidə edilir. Bu kökləri bir-biri ilə yanmaq (tüstülənmək) anlayışı birləşdirir.

Tut kök müasir dilimizdə yanmaq mənasında müstəqil işlənmir. Ancaq mənbələrdə *tut* kökü əsasında yaranmış *tutuş* sözünə təsadüf edilir ki, bu da yanmaq mənası bildirir.

Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm (Füzuli); Alış Kərəm, *tutuş* Kərəm, yan Kərəm («Əsli və Kərəm» dastanı).

Tüt kökündən isə yanmaq mənası ilə yaxınlaşan *tütün*, *tütmək* kimi sözlər əmələ gəlmişdir. Onların yanmaq mənası şifahi dildəki *tütünün tütməsin* (odun yanması) ifadəsində saxlanılır. *Tüt* kökünün mənası mənbələrdə *tüstülənib* yanmaq kimi qeyd olunmuşdur (DTS, 601). Bu kökdən yaranan *tütün* sözünün isə iki mənası qeyd olunur: *tüstü* və *tütün* (DTS, 601).

Müasir Azərbaycan dilindəki *tüstü* sözü də *tüt* kökündən yaranmış *tütsü* sözünün daxilən *ts* samitlərinin yerdəyişməsi ilə yaranan variantından ibarətdir.

**Kök sonundakı samit dəyişmələri ilə yeni
sözlərin yaranması**

Sözün əvvəlində və ortasında səs dəyişməsi ilə yaranan köklərdə və onların derivatlarında ümumi mənə anlayışı saxlandığı kimi sonuncu səsin dəyişməsi nəticəsində yaranan köklərdə və onların derivatlarında da mənə ümumiliyi müşahidə edilir.

Bu xüsusiyyəti aşağıdakı kimi səs dəyişmələri əsasında yaranan kök morfemlərdə və onların əsasında yaranan sözlərdə müşahidə etmək mümkündür:

Dilarxası samitlərin dəyişməsi üzrə yaranan sözlər

X -ğ dəyişməsi

X-ğ səslərinin dəyişməsi *sıx-sığ, yıx-yığ, box-boğ* kök morfemlərdə müşahidə edilir.

Sıx-sığ köklərində ümumi məna anlayışı sıxılmaq, yığılmaq kimi məna çalarlıqlarında özünü göstərir. Həmin anlayışlara aid müvafiq mənaları bu köklərin əsasında yaranan, *sıxmaq, sıxılmaq, sıxlaşmaq, sıxdırmaq, sığışmaq, sığamaq, sığıdırmaq, sığallamaq* kimi sözlərdə də görmək mümkündür.

Yıx-yığ köklərində isə ümumi mənalılıq yerə yıxmaq və toplamaq kimi çalarlıqlardan ibarətdir. Bu cür məna çalarlıqları həmin köklərin əsasında yaranmış *yıxılmaq, yıxdırmaq, yığışmaq, yığıdırmaq* kimi sözlərdə müşahidə edilir.

Box-boğ köklərində isə *boğmaq, sıxmaq, sıxıb bağlamaq* kimi məna xüsusiyyətləri ifadə olunur. *Box* kökü öz məna müstəqilliyini saxlamasa da, onun əsasında düzələn *boxça* sözü *boğ* kökü və bu kökə məxsus düzəltmə sözlərlə qarşılaşdırıldıqda yaxın məna çalarlıqları müşahidə edilir: *boğulmaq, boğdurmaq, boğaz, boğunuq* və s.

Kök sözlərin sonunda *x – n* səslərinin dəyişməsinə də rast gəlmək olur. Bu dəyişmədə, samiti, əslində, dilarxası, genetik *kar h*, (belyar *h*) səsinin relikti kimi iştirak edir. Bu səs dəyişməsi əsasında *yan-yax* kökləri, onların əsasında isə *yandırmaq, yandırıb-yaxmaq* kimi məna ümumiliyi bildirən sözlər düzəlmişdir.

Dilortası samitlərdən *k* samiti kök morfemin sonunda digər bir samitlə dəyişmir. *K* samitinin dəyişməsi ikihecalı kök sonunda daha çox müşahidə edilir. *G* samiti kök morfemlərin sonunda norma kimi daimi *y* ilə əvəzlənir. *Y* samitinin özü isə təkhecalı kök morfemlərin sonunda, başlıca olaraq, dil-diş samitləri ilə keçid təşkil edir. Ona görə də dilortası samitlərin funksiyası, demək olar ki, birhecalı kök morfemlərin sonunda *y* samitinin üzərinə düşür. Odur

ki, dilortası samitlərin kök sonundakı dəyişməsindən daha çox, dil-diş samitlərinin keçidi ilə söz yaranması barədə bəhs etmək daha məqsədəuyğundur.

***Dil-diş samitlərinin keçidi üzrə yaranan
sözlər***

Dil-diş samitlərinin keçidi üzrə formalaşan köklərdə aşağıdakı kimi səs dəyişmələrinə təsadüf edilir:

Y – ş – z samitlərinin keçidi

Söz kökü sonunda *y – ş* səs dəyişməsi *yay-yaş-yaz* köklərində müşahidə edilir. Bu köklərin əsasında düzələn *yayın-yaşın* sözlərində kənarlaşmaq, gözdən aralı olmaq kimi mənalar bildirilir. Konkret olaraq, *yayınmaq* sözündə kənar olmaq (gözdən yayınmaq), *yaşınmaq* sözündə isə *gizlənmək*, özünü göstərməmək mənaları ifadə olunur.

Yaş kökü əsasında düzəlmiş *yaşmaq* sözü də gizlənmək mənası bildirir. *Yaşmaq* sözü dilimizdə indi fəal işlənməsə də mənbələrdə onun «qadınların yad kişilərdən üzünü gizlətməsi» mənasında işlədildiyi məslək olunur. Xatunları qas-qas *yaşmaqları* altından gülüşdülər (KDQ, 58); Ayağım başmaq, üzüm *yaşmaq* görmədi (KDQ, 33). Banuçiçək *yaşmaqlandı*, xəbər sordu (KDQ, 54).

Yaş kökündən düzəlmiş *yaşıрмаq* sözündə də gizlətməklə bağlı mənə çalarlığı bildirilir: ol ər al nənin *yaşurğan* (O adam öz əşyalarını gizlətdi). Zəfim eldən *yaşırıb* əhvalımı saxlar, vəli, Naleyı biixtiyarımdır qılan rüsva məni. (Məhəmməd Füzuli).

Yaşır muyi bir möhkəm yerdə (Bunu bir möhkəm (etibarlı) yerdə gizlət (ADDL, 242).

Yaz kökü də *yay* və *yaş* kökləri kimi gizlənmək mənasına müvafiq çalarlıqla səciyyələnir. Həmin mənə çalarlığı *yaz* kökündən düzələn *yazınmaq* (Əkdiiyim şitillərin biri də yazınmadı) sözündə ifadə edilir. Yazınmaq sözü mənbələrdə *günah etmək* və *azmaq* mənalarında qeydə

alınmışdır: *Tanrıqa yazınıb* (Allaha xoş getməyən) günah edib).

Yaz sözünün özü də mənbələrdə səhv etmək mənasında qeydə alınmışdır. *Yazmas* atım bolmas yanılmaz bilgə bolmas (səhvsiz nişançı olmaz, səhvsiz müdrik də olmaz (yoxdur). (DTC, 250).

Yaz kökündən düzəlmiş *yazıq* sözü mənbələrdə günah etmiş adam mənasında qeydə alınmışdır: Emti bu on türlüq *yazuqda* boşunu ötünür biz (indi biz yalvarırıq ki, on cür günahdan təmizləmək) (DTC, 251).

Yazıq sözü müasir dilimizdə öz əvvəlki mənasını dəyişərək günahsız, fağır, sadəlövh mənasında işlədilir: «Bu yazığın nə günahı var?».

Y – *z* səs dəyişməsi *quy-quz* köklərində də müşahidə edilir. Bu köklərə aid ümumi anlayış qazılmaq, qazılıb aşağı düşmək, uçub aşağı tökülmək kimi çalarlardan ibarətdir. *Quy* kökü əsasında düzələn *quyu*, *quytul* kimi sözlərdə bu mənalar ümumi xarakter daşıyır.

Quz kökündən düzələn *quzulamaq* sözünə aid uçub tökülmək mənası isə yerli nitq areallarında saxlanılır (Bax: ADDL, 152).

Ş – l samitlərinin keçidi

Ş – *l* səslərinin keçidi *deş-dəl*, *döş-döl*, *beş-bəl* köklərində müşahidə edilir. *Deş-dəl* kökləri müstəqil mənalı olduğu üçün bu sözlərə məxsus ümumi anlayışı duymaq çətin deyildir. Həmin köklərə aid olan derivatlarda da ümumi məna anlayışı aydın görünür: *deşmək-dəlmək*, *deşik-dəlik*.

Döş və *döl* sözlərində isə məna anlayışı *döl* ilə bağlı döşdən süd sağmaq, süd əmmək, süd əmizdirmək kimi ifadələrə aid mənalardan ibarətdir. *Beş* və *bəl* kökləri isə onları birləşdirən ümumi məna anlayışı birbaşa bildirə bilmir. Onların ümumi mənaları *bələk-beşik* sözlərində ifadə edilir.

Ş – l səslərinin keçidini *yıl* və *iş* (yış) köklərində də müşahidə etmək olur. *Yıl* kökü qədim mənbələrdə qaldırmaq sözünün daxilində parıldamaq, işildamaq mənasında qeydə alınmışdır: *Yıltırar* ay (ay parıldayar, işıldayar), (DTC, 267).

Yıl kökü özünün işildamaq mənasını *yıldız* (ulduz) sözündə saxlayır. *Yıl* kökündən, həmçinin, istilik mənasını bildirən *yılıq* (ılıq) (DTC, 266) *yılır* (isinmək) (DTC, 267) kimi sözlər də düzəlmişdir.

Yıl kökü əsasında düzələn *yıldır* sözünə «Kitabi-Dədə Qorqud»da da rast gəlmək olur: Gördü kim, bir yığnaq yatır, *yıldır-yıldır yıldırır* (KDQ, 98).

Yıl kökündən, həmçinin, əvvəldən samit ixtisar olunan variant üzrə *ılıq*, *ılınmaq* kimi sözlər də yaranmışdır.

Yıl kökü əsasında isə işıq, işıltı, işildamaq sözləri formalaşmışdır. Bu kökdən düzələn *ışılı* və onunla bağlı sözlər dilimizdə intensiv işlənir. Güman ki, belə sözlərdə əvvəlki *y* samiti qeyri-sabit olduğu üçün sözün əvvəldən ixtisar olunmuşdur.

Kökün sonunda ş – s samitlərinin əvəz olunması ilə *yış* (*yışıq-işiq*) // *yıstı-yisti* // *is* kökündən, həmçinin *isti*, *istilik*, eyni zamanda münasibət bildirən *istək* sözü də yaranmışdır.

Söz sonunda *s* – *l* səslərinin dəyişməsi ilə eyni zamanda qoşa söz şəklində formalaşmış *kol-kos* ifadəsi də yaranmışdır. *S* – *l* keçidi, həmçinin, məna bir-biri ilə daxili əlaqəyə malik olan *kosa* (tüksüz) və *kola* (buynuzsuz) sözlərində də müşahidə edilir.

Kosa sözü eyni mənada müasir dilimizdə işlənir, *kola* sözü isə *buynuzsuz keç*i mənasında areal nitqdə işlədilir (ADDL, 265).

Səslərin *ş-s-l* istiqamətində dəyişməsinə bir-biri ilə daxili məna əlaqəsi mövcud olan *aşağı-alt* kimi sözlərdə də müşahidə etmək olur. Sözlərin hər üçündə onları aşağılıq anlayışı birləşdirir. Fonetik cəhətdən oxşar olan *üst* sözündə

isə yuxarılıq mənası vardır. Oxşar köklü sözlərdə hər hansı səsin dəyişməsi ilə məna dəyişməsi tamamilə qanunauyğun bir haldır. Məsələn, *al* kökü müəyyən məqamda yuxarılıq və aşağılıq bildirir. Bu kökdən düzələn *alp* sözündə böyüklük anlayışı vardır: Məsələn, *alp igid*, *alp ərən* ifadələrinin nümunəsində həmin məna müşahidə edilir. *Alp* sözünün böyüklük mənalı mənbələrdə də qeydə alınmışdır: DTC, 37; *Alplar* başı Qazana zərbə urdu, dünya başına dar oldu. (KDQ, 99).

Al kökü həmçinin, müəyyən derivatlarda aşağı mənası bildirir: *alçaq*, *alçalmaq*, *alçaqlıq* və s.

Az kökündə də belə bir xüsusiyyət müşahidə edilir. Bu kökdən düzələn *azman* sözü böyüklük bildirir. *Azacıq*, *azca* sözlərində isə *azlıq* mənası vardır.

Bu mənada, *as* kökündən düzələn *astar* sözündə *aşağılıq*, ondan əvvəlki sait səsin dəyişməsi ilə yaranan *üst* sözündə yuxarılıq mənası ifadə edilir.

Y – ş samitlərinin keçidi

Kök sonunda *y – ş* samitlərinin keçidi *qıy-qış* morfemlərində müşahidə edilir. Bu köklərin arasına ümumi mənə bağlılığını onların əsasında yaranan *qıylamaq* (səsləmək), *qıyxırmaq* (ucadan çağırmaq) – *qışqırmaq*, *qışqırtı* kimi sözlərdə görmək olur.

R – l samitlərinin keçidi

R – l samitlərinin keçidi əsasında *soraq* (məlumat), *salıq* (xəbər), *yıldırmaq* – *yarılmaq*, *qultaşa* (xəbərçi), *qırıldatmaq* (gileylənmək, qeybət etmək) kimi sözlər düzəlmişdir.

Salıq sözünün xəbər mənası «salıq vermək» ifadəsindən aydın olur: (Salıgını vermişəm, gedif alajam) (ADİL, 354).

Yıldırmaq sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənir: Gördü ki, bir kəsle yatır, yıldır-yıldır-yıldırır (KDQ, 98).

Yıl kökündən *yıldırım* sözü də düzəlmişdir. *Yarılmaq* sözünün işıqlıq mənası isə «yarım-yarım yarılmaq» (ışım-ışım-ışıldamaq, par-par parıldamaq) ifadəsindən anlaşılır. *Qultaşa* (xəbərçi) sözünün *qırıldatmaq*la əlaqəsi bu sözün xəbərçilik mənasından aydınlaşır. (Xoşun gəlir ki, munu qırıldadırsan? – ADİL 140).

Z – r samitlərinin keçidi

Kök sözlərin sonunda *z – r* samitlərinin keçidi xüsusi bir yer tutur. Bu səslərin affuksal xarakteri müəyyən qrup sözlərdə müşahidə edilir. Səslərin *z – r* keçidi üzrə formalaşmış vahidlərdə onların özlərinə məxsus mənə əlaqələri müşahidə edilir. Bu səslərin keçidinə uyğun olaraq yaranmış *dir-duz* köklərində *dir* morfemi müstəqil mənəli deyildir. *Diz* sözü isə müstəqildir. *Dir* kökü əsasında yaranmış *dirsək*, *dirək*, *dirəncək* kimi sözlərdə dayaq mənası ifadə olunur. *Diz* sözündə də həmin mənaları əlaqələndirən ümumi mənə anlayışı vardır. Yəni *diz* özündə də əsas mənə onun funksiyası ilə (dirənmək, dirəncək) bağlıdır.

R – z keçidi ilə yaranan *gör-göz* köklərinin məna bağlılığı görmək anlayışından ibarətdir. Bu köklərin əsasında yaranan *görkəm*, *görünmək*, *görülmək*, *gözəl*, *gözləmək*, *gözlük* kimi sözlərdə də görmək anlayışına aid məna yaxınlığı bildirilir.

Z – r keçidi *büz-bür* köklərində də müşahidə edilir. Onların arasındakı məna yaxınlığı *büzüş-bürüş*, *büzüşük-bürüşük*, *büzmə-bürmə*, *büzülmək-bürülmək* (bükülmək) kimi sözlərdə müşahidə edilir.

Z – r samitlərinin keçidinə *yoz-yör* köklərində də təsadüf edilir. *Yoz* kökü *yozmaq* feli kimi dilimizdə müstəqil işlədilir. Daha çox *yozmaq* sözündən yuxu yozmaq ifadəsində istifadə olunur. *Yozmaq* sözünün özü isə aydınlaşdırmaq, izah etmək, bəzən də yozuşdurmaq kimi uydurmaq mənalarında da işlədilir. *Yozmaq* sözü isə buna uyğun mənada müasir dilimiz üçün ümumişlək deyildir. Mənbələrdə isə yozmaq anlayışına uyğun məna bildirir: *Tüş yordu* (yuxu yozdu); Yorayın bu sözəni könültəqi teq. (Bu sözü başa düşüləcək kimi yoz) DTS, 274; Xanım, qardaş, mənim düşümü *yorgul* mana dedi (KDQ, 44).

Z- r samitlərinin keçidi *qızıl-qırmızı* sözlərinin köklərində də (qız-qır) müşahidə edilir. *Z –r* samitlərinin keçidinə sözün şəkilçi hissəsində də rast gəlmək olur: *yedizdir-yedirt*, *yatızdır-yatırt*, *damdır-damızdır*, *almazsam-almarsan* və s.

Dodaq samitlərinin keçidi əsasında yaranan sözlər

Söz sonunda dodaq samitlərinin keçidi üzrə bir-biri ilə semantik əlaqəsi olan sözlər formalaşır. Bunlara aid aşağıdakı kimi keçidlər əsasında əmələ gələn sözləri misal göstərmək olar:

P – b samitlərinin keçidi

P-b samitlərinin keçidi əsasında *qap* və *qab* kimi köklər formalaşır. Bunların arasındakı ümumi semantik əlaqə qapalıq, örtülülük anlayışı ilə bağlıdır. *Qap* və *qab* kökləri əsasında düzələn *qapaq*, *qapı*, *qabıq*, *qabaq*

(balqabaq), *qabar*, *qabarcıq* kimi sözlərdə daxili semantik əlaqə müşahidə edilir. *P-b* samitlərinin keçidini köplük anlayışı əsasında semantik əlaqəyə daxil olan *köp-qab-gəb* kökləri əsasında yaranan *köpmək*, *köpəşik*, *köpdürmək*, *qabarıq*, *qabarmaq*, *gəbərmək* (köpüb ölmək) kimi sözlərdə müşahidə etmək olar.

P-b keçidi, həmçinin *təp-dab* köklərindən yaranan *təpik*, *təpinmək*- *daban*, *dabırmaq* (dabanla iti yerimək) kimi sözlərdə də baş verir.

M-v samitlərinin keçidi

M-v samitlərinin keçidi əsasında yaranan köklərdə ümumi semantik bağlılıq *yumruluq*, *dəyirmilik*, *girdəlik* anlayışı əsasında yaranır. Belə mənə əlaqəsi *yum-yuv* kökləri əsasında düzələn *yumru*, *yumaq*, *yumurta*, *yumruq-yuva* kimi sözlərin arasında müşahidə edilir.

P-m samitlərinin keçidi

P-m samitlərinin keçidi *yap-yam* kökləri üzrə düzəlmiş *yapışmaq*, *yapmaq*, *yapışq-yamaq*, *yamamaq* kimi sözlərdə müşahidə edilir. Belə sözlərdə semantik əlaqə *yapışmaq*, *bitişmək* anlayışına əsaslanır.

Kök morfemlərdə daxili səs dəyişmələri ilə söz yaradıcılığı Azərbaycan dilində sözyaratmanın qədim və daha aktual bir növünü təşkil edir.

Fonetik söz yaradıcılığı müasir dövrdə türk dilləri və o cümlədən, Azərbaycan dili üçün aktual deyildir. Ancaq fonetik söz yaradıcılığının izləri tamamilə itməmişdir. Müasir dövrdə fonetik söz yaradıcılığının işləri təqlidi yolla yaranan sözlərdə saxlanılır.

Fonetik söz yaradıcılığının izləri aşağıdakı imitasiya mühitində müşahidə edilir:

1) təbiət səslərinin imitasiyası bazasında yarananlar: şaq(şaqqıltı), şıq (şıqqıltı), şar (şarıltı), şır (şırıltı), gur (gurultu), vıy (vıyıltı) və s.

2) fiziki proseslərin imitasiyası bazasında yarananlar : taq (taqqıltı), tıq(tıqqıltı), tap (tappıltı), tıp (tıppıltı), çaq (çaqqıltı), çıq(çıqqıltı) və s.

3) bioloji varlıqlara aid səslərin imitasiyası bazasında yarananlar: cik(cikkıltı), böy(böyürtü), məə(mələrti), qur(qurultu) və s.

4) insanların daxili emosiyalarının ifadəsi ilə yarananlar: çığ(çığırtı), qış(qışqırtı), sız(sızılı), in(inilti), bağ(bağırtı) və s.

İmitasiya əsasında yaranan gur – gur, guruldamaq, xır – xır xırıldamaq, şaq-şaq şaqıldamaq, sızım-sızım sızıldamaq, ilim-ilim itmək, üzüm-üzüm üzülmək kimi təkrarlarda da fonetik söz yaradıcılığının izləri qalmaqdadır.

Müxtəlifsystemli dillərdə kök sözlərin müştərəkliyi

Fonetik sistemin və strukturun öyrənilməsi təkcə bir dilin və qohum dil ailələrindəki sözlərin etimoloji təhlili ilə məhdudlaşmır. Fonetik sistem dillər üçün universal olduğuna görə qohum olmayan dillərdə də kök morfemlərin müştərəkliyinə aid saysız-hesabsız nümunələr tapmaq mümkündür. Bununla da fonetikanın əhəmiyyətlik həddlərinin daha geniş olduğu aydın və aşkar dil faktları ilə təsbit edilir. Müxtəlifsystemli dillərdə fonetik universalıyanın tətbiqinin ən mühüm rolu odur ki, bir dilin və ya qohum dillərin materialları ilə açıla bilməyən rekonstruksiya düyünü başqa dillərin materialları əsasında asanlıqla həll oluna bilər. Müxtəlifsystemli dillərin müqayisəli təhlili ilə əlaqədar mütəxəssislərin çox maraqlı fikirləri də vardır. Mütəxəssislərin rəyinə görə müxtəlifsystemli dillərin müqayisəli təhlili ana dilində çətin müşahidə olunan mə-

qamların açılmasına imkan yaradır, eyni zamanda, ana dilini gözlənilməz bir nurla işıqlandırır.¹

Kök sözlərin quruluşundakı daxili dəyişmələrin kök-sözlü və analitik dillərə münasibətini konkret dil nümunələri əsasında təhlil etməklə türk dilləri, o cümlədən, Azərbaycan dili ilə dünyanın başqa dilləri arasındakı struktur əlaqələrin səviyyəsini araşdırmaqla imkan yaranır. Belə faktların təhlili isə onu göstərir ki, dünyada heç bir ayrıca izolyosiyalı dil mövcud deyildir.

Bütün dillər arasında tarixi inkişaf proseslərinin izlərini özündə saxlayan əlaqələr vardır. Bu əlaqələrin araşdırılması bir çox tədqiqatçıları maraqlandırmış olsa da bu istiqamətləri tədqiqatlar müəyyən maneçiliklərlə qarşılaşdığından inkişaf edib öz səmərəli bəhrəsini verə bilməmişdir.

Kök sözlərin fonetik təhlili eyni kök yuvasından semantik cəhətdən bir-birinə yaxın olan sözlərin mövcudluğunu göstərən faktların meydana çıxarılmasına imkan yaradır. Bir dildə struktur və semantik cəhətdən yaxın olan sözlərin mövcudluğu o deməkdir ki, analogi yaxınlıq eyni sistemə daxil olan başqa qohum dillərdə də vardır. Bunun məntiqi nəticəsi bundan ibarətdir ki, kök cəhətdən struktur və semantik uyğunluqlar qohum olmayan dillərdə də istisna deyildir. Dilçilik tarixində belə dil yaxınlıqları mütəxəssislərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Müxtəlif sistemli dillər arasındakı yaxınlıqlar isə mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif baxışlar əsasında izah edilmişdir. Başqa sözlə, dillər arasındakı yaxınlığı təsdiq edən faktlara aid qanunauyğun əlaqələr lazımınca qiymətləndirilə bilmədiyindən irəli sürülən fikirlər böyük, nəticələr isə kiçik olmuşdur. Yəni müxtəlif sistemli dillərdəki struktur-semantik

¹ Л.В.Щерба. Преподавание иностранных языков в школе. М.-Л., 1947, с. 44; А.Ахундов. Ümumi dilçilik – Bakı, 1979, s. 234.

əlaqələrin göstəricisi kimi meydana çıxan faktların əsasında irəli sürülən fikirlərdə dünya dillərinin birliyi ideyasının əsaslandırılmasına cəhd göstərilmiş, nəticə isə sübuta yetirilməmiş fərziyyə şəklində qalmışdır. Son nəticədə dillərin yaranmasının səbəblərinin araşdırılmasına yönəldilən bu fikir və mülahizələrin bir qismi dil haqqında təbiət nəzəriyyələrini təşkil edir. Dilin yaranması haqqında Platon, Demokrit, Diodor kimi mütəfəkkirlər tərəfindən irəli sürülən nəzəri mülahizələr yeni dövrdə Lokk, Leybnits, Russo, Herder, V. Humboldt və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Dil hadisələri müəyyən sistem və struktur qanunauyğunluqları əsasında təkamül prosesi keçirir və inkişaf edir. Ta qədim dövrlərdən indiyədək bu qanunauyğunluqların ayrı-ayrı mütəxəssislər tərəfindən təhlil olunmasında isə vahid istiqamət mövcud olmamışdır. Ona görə də təbii ki, hətta, qədim dünyanın ən böyük mütəfəkkirlərinin dillərin mənşəyinə dair mülahizələrində fikir ayrılıqları meydana çıxmışdır. Məsələn, Platona görə (e.ə. IV əsr. 427-327) söz təbiətdə olan əşya və hadisələrin instiktiv olaraq insan tərəfindən qavranılması ilə əmələ gəlmişdir. Buradan belə çıxır ki, söz və ya əşyanın təbiəti arada ümumilik mövcuddur. Demokritin (e.ə. IV əsr) fikri isə bunun əksinədir. Demokritə görə əşya ilə onun təbiəti arasında üzvi əlaqə yoxdur. Əşyanın adının onun təbiətinə uyğun gəlməsi fikri məntiqi cəhətdən dünyadakı dillərin eyniliyi demək olardı. Demokritin fikrincə, sözlə əşyanın məna əlaqəsində insanların özü əsas vasitə yerindədir. Başqa sözlə, dili insanların özü yaratmışdır. Bu nəzəriyyə, əslində, müəyyən qrup, qəbilə, tayfa dilləri səviyyəsində özünü doğruldur. Daha geniş arealda, müxtəlif sistemli dillərin məna əlaqəsinin səbəb-

lərinin öyrənilməsi cəhətdən isə bu nəzəriyyənin məhdudluğu və naqisliyi üzə çıxır.

Diodora görə (b.e. I əsr əvvəl) dilin yaranması prosesində insanlar əvvəlcə üzvlənməyən (diffuz) səslər çıxarmış, sonralar isə bu səslər saflaşıb sabitləşmiş və mənalı sözlərin yaranmasında iştirak etmişdir. Fonemlərin sabitləşməsi həmçinin, variantların meydana gəlməsi barədə mühüm istiqamət kimi maraqlı olan bu mülahizə isə konkret faktlar əsasında təsbit olunmur.

Dünya dillərinin yaranması barədə səs təqlidi nəzəriyyəsi, nidalar nəzəriyyəsi və əmək nəzəriyyəsi adlanan xüsusi nəzəriyyələr də meydana gəlmişdir. Səs təqlidi nəzəriyyəsi barədə əsas fikir və mülahizələr Q.B. Leybnitsə məxsusdur. O öz səs təqlidi nəzəriyyəsi barədəki əsas fikirlərini “İnsan idrakı haqqında yeni təcrübə” adlı əsərində irəli sürmüşdür.

Bu əsərdə əcdad dil, ulu dil, həmçinin, dil ailəsi məsələləri qaldırılır. Q.V. Leybnitsin fikrincə, səs təqlidi, hər şeydən əvvəl “kök dildə” (ulu dildə) mövcud olmuşdur. Törəmə dillərdə isə səs təqlidi prinsipləri daha da inkişaf etmişdir. Bu nəzəriyyə, şübhəsiz, ümumi isimlərə, konkret mənalı sözlərə tətbiq edilə bilmir. Bununla belə, Q.V. Leybnits nəzəriyyəsinin doğruluğunu subut etmək üçün belə bir çıxış yolu qoyur ki, dillərin sonrakı inkişaf mərhələsində sözlərin çox hissəsi öz ilk mənbələrindən uzaqlaşmış, səs təqlidindən fərqlənən xüsusi modellər kimi formalaşmışdır. Q.V. Leybnitsin səs təqlidi nəzəriyyəsi V. Humbolt (1767-1835) və Ş. Balli (1865-1947) tərəfindən də inkişaf etdirilmişdir.

Dillərin yaranması haqqındakı nidalar nəzəriyyəsi J.J.Russoya (1712-1778) məxsusdur. J.J.Russonun nidalar nəzəriyyəsi onun “Ensiklopediya, yaxud, elm, incəsənət və sənətlər haqqında izahlı lüğət”inin 9-cu cildində

əsaslandırılır. Nidalar nəzəriyyəsinin dil yaranması haqqındakı başlıca arqumenti insanların şiddətli arzusu ilə (nidalar və emosiyalar yolu ilə) ilk səslərin əmələ gəlməsi prinsiplərindən ibarətdir. Bu nəzəriyyə sonralar D.N. Kudryavski, Hegel, Vunt tərəfindən də inkişaf etdirilmişdir. Nidalar nəzəriyyəsinə görə insanların ilk nitq səsləri nidalardan ibarət olmuş, sonralar xüsusi fonetik vahidlər kimi formalaşmışdır. Bu nəzəriyyə, əslində, dünya dillərinin nidadan yaranması, sonrakı mərhələlərdə isə ayrı-ayrı dillər üçün xüsusi vahidlər kimi sabitləşməsi fikrini ifadə edir. Lakin müxtəlif sistemli dillərin semantik və struktur qanunauyğunluqlarının qarşılaşdırılması müqabilində nidalar nəzəriyyəsi özünü tam şəkildə doğrulda bilməz.

Dünya dillərinin mənşəyi məsələlərindən bəhs edən nəzəriyyələrdən biri də əmək nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə XIX əsrin ikinci yarısında K.Buxer, V.Humboldt, L.Nuare tərəfindən yaradılmışdır. Əmək nəzəriyyəsinə görə insanların kortəbii şəkildə çıxardığı çığırtilar və ya səslər dilin əmələ gəlməsinin ilkin şərtləri olmuşdur. Əmək nəzəriyyəsi öz xarakterinə görə səs təqlidi və nidalar nəzəriyyəsinin başqa istiqamətdəki variantı kimi özünü göstərir.

Dillərin yaranması nəzəriyyələrinin meydana gəlməsində təbii nitq aspekti ilə yanaşı bioloji aspekə əsaslanan nəzəriyyələr də irəli sürülmüşdür. Məsələn, Avqust Şleyxer dilin inkişafını bioloji hadisə kimi nəzərə almışdır. O, dildə baş verən struktur dəyişmələri, yeni yaranmaları, köhnəlməni, nəhayət, dillərin unudulub getmə proseslərini bioloji hadisələrlə müqayisə edir. Onun fikrincə, dil də bioloji varlıqlar kimi doğulur, yaşayır və ölür. Avqust Şleyxerin dilə bioloji varlıq kimi yanaşması fikirləri onun “Kilsə slavyan dilinin morfologiyası”, “Litva dilinin qrammatikası” (1856), “Hind-German dillərinin müqayisəli

qrammatikası kompendiumu” (tədqiqi) (1869) adlı əsərlərində ifadə olunur. Avqust Şleyxerin bioloji nəzəriyyəsi N.Y.Marr və İ.M.Meşşaninovun stadial nəzəriyyələrində inkişaf etdirilmişdir.¹ Stadial (mərhələli) nəzəriyyəyə görə dünya dilləri inkişafının ilkin mərhələsində köksözlülük mərhələsindən keçmişdir. Yəni dünya dilləri əvvəlcə köksözlü olmuşdur. Bundan sonrakı mərhələdə inkorporlaşma və ya aqlutinativlik prosesi baş vermişdir. Dillərin mərhələli inkişafında ən yüksək pillə isə flektivlik (analitizm) mərhələsidir. Burada dillərin inkişafı köksözlülükdən başlayıb flektivlikdə sona yetir. Stadial nəzəriyyə, həmçinin, belə bir fikri də istisna etmir ki, guya köksözlülük ən aşağı pillə olduğu üçün bu həm də dilin ən aşağı mərhələsidir. Inkorporlaşan və aqlutinativ dillər köksözlü dillərə nisbətən yuxarı inkişaf pilləsinə aid edilə bilər. Flektivizm yüksək inkişaf pilləsinə aid dillərə xas mərhələdir.

Bu nəzəriyyə, hər şeydən əvvəl, dil diskriminasiyası ideyasına əsaslanır. Digər tərəfdən, stadial nəzəriyyə dillərin struktur inkişafı proseslərini dolaşdırır, son dərəcə yanlış informasiya yayır. Çünki dillərin inkişafının tarixi təcrübəsində müəyyən təbii proseslərlə bağlı stadiyaların mövcudluğu istisna olmasa da bu stadiyaların universallığı fikri qətiyyənlə özünü doğrultmur. Çünki köksözlülük ən qədimdə mövcud olduğu kimi müasir dövrdə də vardır. Məsələn, çin, tai birma dilləri tipoloji cəhətdən köksözlü dillər qrupuna aiddir. Bu dillər hazırda dünyanın ən inkişaf etmiş dilləri sırasına daxildir. Məna ifadəsi bu dillərdə kök

¹ Dillərin yaranması nəzəriyyələri ilə əlaqədar bax: R.A.Budaqov. Dilçiliyə aid öçerklər. Bakı, 1956 –s. 236 – 237; N. Məmmədov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1980, s. 237-313 ; Ə.Ə. Rəcəbov. Dilçilik tarixi. Bakı, 1997, s. 62-182; N.Y. Marr. Яфетическая теория. Баку, 1928, с. 18-52; И.И. Мещанинов. Введение в яфетологию. Л. 1929, с. 11-74.

morofemlərə məxsus modellərin daxili artımı nəticəsində yaranır. Köksözlü dillərdə köklərin daxili artımı şəkilçili dillərə nisbətən qat-qat üstün olduğuna görə şəkilçili dillərə məxsus qrammatik və semantik funksiyalılıq bu dillərdə, bilavasitə, kök sözlərinin üzərinə düşür.¹

İnkorporlaşan dillərdə bir neçə söz bir cümlə halında birləşir. Informasiya yığcamlığı bu yolla ifadə olunur.²

Məsələn, Azərbaycan dilindəki “Hə, hə, yox, yox”, “kor, kor-gör-gör” “Öl-öl, qal-qal” “Dilləndirdiyimdi (yəni, mən səni dilləndirən deyiləm)” kimi cümlələr inkorporativ elementlərlə müqayisə edilə bilər. Analitik (flektiv) dillərdə söz yaradıcılığı təkcə söz yanaşması ilə deyil, həm də sözün əvvəlinə və sonuna şəkilçi artırılmaqla, eyni zamanda sözdaxili elementlərin dəyişməsi ilə baş verir. Məsələn, “predpoçtitelcnıy” sözündə iki şəkilçi əvvələ, iki şəkilçi sona düşür və kök daxilində dəyişmə baş verir: Pred+po+çti+telğ+nıy. Sözün kökü “çti” modelidir. Bu kökdən yaranan *çitac*, *çtenie* kimi sözlər də vardır.

Dünya dillərinin hər biri öz sistemində inkişaf edərək özünün struktur tərkibində müvafiq keçidlərin izlərini yaşadır.

Stadial nəzəriyyənin digər naqis cəhəti dillərdə aqlütinativliyin ikinci mərhələ kimi nəzərə alınmasından ibarətdir. Bu nəzəriyyəyə görə belə yanlış təssəvvür yaranır ki, guya aqlütinativlik mərhələsinə xas olan sonşəkilçilik flektivlik mərhələsində, həmçinin, önşəkilçilik istiqamətində inkişaf etmişdir. Bu nəzəriyyədə ağlabatmayan fikirlərdən biri də odur ki, guya dünya

¹ Н.Н. Коротков, Ю.Д.Рожественский, Г.П.Сердюченко, В.М. Солнцев Китайский язык. М. 1961, с. 63; С.Яхонтов. Древне - китайский язык. М., 1965, с. 37;Корейский язык. М. 1961; с. 115-120.

² Индейцы Америки. М. 1955, с. 12

dillərinin kökündə dörd element durur. Bunlar SAL, BER, YON, ROŞ elementləridir ki, guya dünya dillərinin yaranmasında həmin elementlərin müxtəlif konbinator variantları iştirak etmişdir.¹

Köksözlü, flektiv, həmcinin, inkornorlaşan və aqlütinativ dillərin özünün inkişaf prosesləri bu nəzəriyyənin elmi cəhətdən heç bir əsasa malik olmadığını göstərir.

Müxtəlif sistemli dillərdə qohumluq əlaqələrinin meydana çıxarılması məqsədi ilə yaranan nəzəriyyələrdən biri də nostratik nəzəriyyədir. Nostratika terminini dilçilikdə V.M.İlliç-Svitic işlətməmişdir. V.M.İlliç-Sviticin fikrincə, nostratika altı böyük müxtəlif sistemli qədim dillərin (hind-avropa, altay, ural, dravid, kartvel, sami-hami) ümumiliyi kimi başa düşülməlidir. V.M.İlliç-Svitic bu dillərin leksik materialının müqayisəsində, həmcinin, fonetik qarşılaşdırmalarda tipoloji qohumluq əlaqələrinin mövcudluğu fikrini sübuta yetirməyə çalışır. Mənaca yaxın və ya paralel olan sözlərin qarşılaşdırılmasında *k-q*, *t-d-z* və *elecə* də *p-b-f* fonemlərinin keçid prinsip-lərinə əsaslanır. Dillərin qohumluq əlaqələrinin daha zəngin dil materialı əsasında təhlil edilməsi məqsədi ilə türk dilləri materiallarına da müraciət edir. V.M.İlliç-Svitic tədqiqatlarında olduqca böyük bir məsələ qaldırılır. Ancaq tədqiqatların məntiqi gözlənilən nəticəni verilmir. Çünki müxtəlif sistemli dillərdə oxşar elementlər tapmaq mümkündür. Ancaq bütün bunlar heç də o demək deyildir ki, əldə edilən faktlar müxtəlif-sistemli dillərin eyni mənşədən törəməsini təsdiq edə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, dünyadakı insanların hamısı bir-biri ilə əlaqəsi asan olan məkanlarda məskunlaşmamışdır. Məsələn, deyək ki, areal cəhətdən yaxın olmayan Avstraliya, Amerika, Afrika dilləri ilə türk dilləri arasında oxşar elementlərin

¹ Вах: Н.Я. Марр. Яфетическая теория. Баку, 1928, с.7.

mövcudluğu istisna deyildir. Ancaq həmin ərazilərdəki dillərin eyni mənşəyə və qohumluğa aidiyyəti barədə fikir söylənilsə bu ancaq fantastika kimi təəssürat yarada bilər.¹ Odur ki, V. M. İl-liç-Svitiçin tədqiqatları çox ağır zəhmət tələb edən gərgin bir işdir. Müqayisəli tədqiqatların, dil tipologiyasının öyrənilməsi-nin ən incə məqamları və zirvəsidir. Ancaq istiqamətin məntiqi nəticəsi müəllifə məyusluqdan başqa heç nə verə bilmir.

Eyni sistemli dillərdə struktur və semantik cəhətdən yaxın olan sözlərin təhlilində və tədqiqində bu tipli müqayisəli tədqiqat əsərləri öz maraqlı nəticələri ilə mütəxəsislərin diqqətini özünə daha artıq cəlb edir.²

Türk dillərinə dair aparılan tədqiqatlarda isə dünya dillərinin eyni mənşədən törəməsi kimi ifrat və ya oxşar köklərin bir dildən başqasına keçməsi kimi yalançı fikirlər yoxdur.

A.M.Şerbak dünya dillərinin müəyyən qrup oxşar sözlər əsasında eyni mənşəli olduğunu irəli sürən fərziyyəyə qarşı çıxır və təqdim edilən faktların sistem təşkil etmədiyini, ancaq təsadüfən olduğunu göstərir.³

Təqdirəlayiqdir ki, türk dilləri üzrə söz yaradıcılığına dair tədqiqatlarda təhlil edilən materialın nəticəsi əsasında ifrat fərziyələrə yol verilməyərək söz

¹ В.М.Иллич-Свитыч. Матералы к сравнительному словарю ностратических языков (индоевропейских, алтайских, уральских, дравидских, картвельских семитохамитских). «Этимология» 1965, М., 1967, с. 321; Yenə onun; Деревнейшие индоевропейско – семитские языковые контакты. «Проблемы индоевропейского языкознания». М., 1964, с.3-4. Yenə onun: Алтайские денальные. т.д.з. ВЯ, 1963, №6, с. 37.

² А.Б.Долгополский. Методы реконструкции общеиндоевропейского языка и сибироевропейского гипотеза. «Этимология». М., 1964 – 1965 с. 259 -270.

³ Бах: А.М.Щербак. К вопросу об отдельных связях тюркских языков. Актуальные вопросы сравнительного языкознания. Л. , 1989, с. 150-161.

yaradıçılığının bu növünün daxili və səciyyəvi xüsusiyyətləri ortaya çıxarılır.

Müxtəlif sistemli dillərdə kök morfemlərin müştərəkliyini aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə təhlil etmək məqsədəuyğundur.

Birincisi, birhecalı kök morfemlərin müqayisəli təhlili; ikincisi, ikihecalı sözlərin müqayisəli təhlili; üçüncüsü, müştərək sözlərin motivasiya əsasında təhlili.

1. Birhecalı kök morfemlərin müqayisəli təhlili

Birhecalı kök morfemlərin özlərini iki istiqamət üzrə təhlil etmək olar. Bunlardan birincisi kök şəklindəki sözlərin təhlili, ikincisi isə samit birləşməsi şəklindəki köklərin gizli müştərəkliyi.

a) kök morfemlərin müqayisəli təhlili

Başqa dillərlə müqayisədə Azərbaycan dili ilə oxşarlıqda kök hüduundakı morfemlər xüsusi yer tutur. Başqa dillərlə müqayisədə belə oxşarlıqlar müəyyən səs dəyişmələri ilə fərqlənə bilirlər. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *diş* sözünün adekvatı kimi ingilis dilində *tooth* sözü işlənir. Fars dilində isə *diş* mənası *tişə* (külüng) sözündə müşahidə edilir. *Tişənin* funksiyası adətən, daş alətləri *diş-diş* yonmaqdan ibarətdir. Həm ingilis və həm də fars dilindəki adekvatlar Azərbaycan dilindən *t-d* səs dəyişməsi ilə fərqlənir. Ümumi mənə anlayışında isə fərq demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Belə ki, fars dilindəki *tişə* sözünün mənası Azərbaycan dilindəki *dişəmək* (dəyirman daşını, kirkirə daşını diş-diş yonmaq) itiləmək sözündəki mənə ilə uyğunlaşır. *Dişə* (tişə) sözü qədim mənbələrdə itiləmək mənasındadır (DTS, 563). Arabanın *dişlə* adlanan hissəsi isə rus dilində *diş* kökündən əmələ gəlmiş *dışlo* sözü ilə ifadə edilir. *Dişlə-dışlo* sözlərindəki mənə yaxınlığı *diş* sözünün çıxıntı anlayışı bildirməsi ilə ümumiləşir. Həmçinin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, *dış* morfemi Azərbaycan dilində bayır, kənar, ətraf mənası bildirən *dışarı* sözünün kökündə də işlənir. *Dış* morfemi qədim mənbələrdə *daş* variantında

da məhz bu mənada işlənmişdir: İç ox, boz ox yığnaq olsa Qazan evin yağmaladardı. Qazan keri evin yağmalatdı. Amma *daş* oğuz belə bulunmadı. Hamın iç oğuz yamaladı (KDQ, 150).

Azərbaycan dilində *qıs-*, *kəs-*, *küs-*, *qas-* morfemləri ümumi anlayış cəhətdən kəsmək, qısaltmaq, gödəltmək mənaları üzrə bir-biri ilə yaxın əlaqəyə malikdir. Həmin kök morfemlərdən Azərbaycan dilində *qısa*, *qısaltmaq*, *qısılmaq*, *kəsmək*, *kəsilmək*, *kəsmik*, *kəsik*, *kəskin*, *küsüşmək*, *küskün*, *qasmaq* (kəsib gödəltmək) kimi ümumi anlayış bildirən sözlər düzəlmişdir. Ərəb dilində isə bu sözlərə aid kök morfemlərin *qas*, *qəs*, *qis*, *qüs* adekvatları əsasında düzələn sözlərdə də oxşar mənalar bildirilir: *qasil* (iti, kəskin), *qasim* (bölən, bölücü, bölüşdürən), *qasir* (qısa, gödək), *qəssam*, *qəsim* (bölən, bölüşdürən), *qism* (hissə, bölünən) *qismət* (hissə, bölünmüş, pay) *qüsür* (əskiklik), *qüssə* (kədər, şadlığın yoxluğu) və s.

Azərbaycan dilində kəsmək, bölmək, ayırmaq kimi mənalarla ümumiləşən *dəl-*, *dil-* kök morfemlər vardır. Bu köklərdən *dəlik*, *dəlmək*, *dilik*, *dilim*, *dilçək* kimi sözlər formalaşmışdır. Rus dilində bu anlayışlara uyğun mənalara *del*-morfemi əsasında düzələn müvafiq sözlərdə rast gəlmək olur: *delitğ* (bölmək) *razdel* (bölmə), *razdelitğ* (bölmək), *razdelenie* (bölgü) və s.

İngilis dilində oxşar anlayışla səciyyələnen *del* morfemi vardır. Həmin kök morfemin əsasında ingilis dilində bölmək, bölünmək anlayışlarını bildirən müvafiq sözlər yaranmışdır: *delimit* (sərhəddi təyin etmək), *delimitation* (bölmək, ayırmaq).

Azərbaycan dilindəki *dil* sözü danışmaq, nitq, danışmaq, demək, söyləmək anlayışları ilə ümumiləşir.

Dil sözünə uyğun mənə xüsusiyyəti rus dilində *dil* morfeminin *tol* adekvatında ifadə olunur. *Tol* adekvatı əsasında danışmaq, şərh, izah, anlatma mənaları bildirən aşağıdakı kimi sözlər düzəlmişdir: *Tolk* (məna, ağıllı söz,

müləhizə) *tolk* (söhbət, danışmaq), *tolkovanie* (izah etmə, şərh etmə), *tolkovatelğ* (izahçı, yozan, yozuçu, danışmaq, söhbət etmək), *tolkovıy* (ağıllı, başa düşülmən, izahlı); *tolkom* (aydın, başa düşülən), *tolmaç* (dilmanc, tərcüməçi) və s.

İngilis dilində adekvat kök morfem *tal* şəklində ifadə edilir. Bu kökün əsasında danışmaq anlayışına müvafiq olan aşağıdakı kimi sözlər yaranmışdır: *talk* (məruzə, söhbət, səs, danışmaq) *talkative* (danışan) *talker* (natiq, danışan), *talk over* (dilə tutmaq) və s.

Azərbaycan dilində səs mənası bildirən *qu* morfemi mövcuddur. *Qu* morfeminin səs mənası «Qu deyirsən, qulaq tutulur» ifadəsində aydın ifadə olunur. *Qu* morfemi danışiq, səs, səsin eşidilməyi ilə bağlı *qul* morfemindən yaranmış *qulaq* sözü ilə də bağlıdır.

Qu – morfemi mənbələrdə səs, söz, xəbər mənasında işlənmişdir: *Qu* ayıtmaq, qarı-qoca qalmıya-*qu* ayıdana (KDQ, 89);

Qu morfemindən düzələn müvafiq sözlər areal nitqdə danışiqqla bağlı mənalar bildirir: *quloyşalx-* (söz gəzdircilik); Balaxanım *quloyşalx* eler (Marneuli); *Qultaşa* (danışb yaltaqlanmaq); O çox *qultaşa* adamdır (Tovuz) (ADDL, 154-155).

Bu sözlərdən də görünür ki, *qu* – kökü bir morfem kimi *qul* formasına malik olmuşdur.

Ərəb dilində *qul* morfemi söz kimi səs, nitq, danışiq mənasında işlədilir.

Fars dilində *qu* morfemi əsasında danışan mənası bildirən *quyəndə* və *qulaq, eşitmək, dinləmək, danışmaq* mənaları üçün əsas olan *quş* sözü düzəlmişdir.

Rus dilində *qu* morfeminin *qo-* adekvatına *qovoritğ* (danışmaq), *qovor* (nitq) *qovarəhiy* (danışan) kimi sözlərdə rast gəlmək olur.

İngilis dilində *qu* – morfemi *qo* – adekvatı kimi sözgəzdirən, sözdən danışan mənasındakı *qossip* sözündə işlənir.

Həmçinin, ingilis dilində səslənmək mənasında *call* sözü vardır. Azərbaycan dilində *od* mənası bildirən *qor* sözü mövcuddur. *Qor* sözünün *qar* variantı əsasında *qaralmaq* (yanıb qara olmaq), *qarsalmaq* (yandırmaq) kimi sözlər düzəlmişdir. *Qor* morfeminə uyğun *od* anlayışı yanmaq mənasında rus dilində də mövcuddur. Rus dilində həmin kök morfemlə bağlı aşağıdakı kimi sözlər işlənir; *qarğ* (yanıq), *qoretğ* (yanmaq), *qorevatğ* (qüссədən yanmaq), *qorelka* (lampanın odluğu) *qoreliy* (yanıq), *qorəciy* (qaynar), *razqoretğsə* (alışmaq, alışıb yanmaq), *razqorəciğ* (qızıışdırmaq), *razqar* (qızgın çağ) və s.

İngilis dilində yanmaq mənası *qor* morfeminin *gri* adekvatı əsasında dərddən yanmaq mənasında *to grive* sözü işlənir. İngilis dilində həmin kökdən həmçinin qızartma (ət, toyuq) mənası verən *qril* sözü də əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan dilində *qut-qud* morfemi xoşbəxtlik, səadət, mərhəmətlilik anlayışı üzrə ümumi mənalarla səciyyələnir. *Qut* morfemi və onun əsasında yaranan sözlərə məxsus müvafiq mənalar qədim mənbələrdə qeydə alınmışdır. *Qut* (can, qüvvə, ruh) *qut* (xoşbəxtlik, səadət, uğurluluq) (DTS, 471); *Qutad* (xoşbəxt olmaq, şadlanmaq); *Qutadmaq* (xoşbəxt olmaq, məmnunluq) (DTC, 472); *Qutal* (xoşbəxt olmaq) (DTS, 473, MK II, 121); *Qutluq* (xoşbəxt, uğur gətirən). Mənbələrdə, hətta xoşbəxtlik gətirən, uğur gətirən, mübarək mənası bildirən *Qutluq* sözünün şəxs adı kimi işlənməsi də qeydə alınmışdır (DTC, 473; MK I 464).

Qut morfemi şifahi nitqdə «ürəyinə *qut* olmaq» (qüvvə olmaq, təpər olmaq) ifadəsində də işlədilir.

Qut morfeminin *qud* variantı əsasında ailə qurmaq mərasimi ilə bağlı olan *quda* sözü də yaranmışdır.

Kut morfemi əsasında türk dilində uğurlu, xoşbəxt, mübarək mənasında *kutlu* sözü işlədilir: «Bayramınız *kutlu* olsun!».

Qut morfemi əsasında düzələn *qutlu* sözü xoşbəxt, uğurlu mənasında «Kitabi-Dədə Qorqud»da da işlədilir:

Dibdə oturan xas bəylər, *qutlu* olsun dövlətiniz!-dedi: *Qutlu* mələk, ölməyəmi-itməyəmi getmişdim, yatacaq yerim genə bu xərab olasıydı (KDQ, 33).

Qut morfemindən – *suz* şəkilçisinin əlavəsi ilə *qutsuz* sözü də əmələ gəlmişdir ki, bu da *uğursuz* mənası bildirir: Qədəmi *qudsuz* gəlin deyincə, idsuz (həyasız, abırsız) gəlin desinlər (KDQ, 112).

Qud sözü *Qorqud* adında ikinci komponent kimi işlənir. *Qor* morfeminin məna sahəsinə od anlayışı ilə yanaşı qorumaq mənası da daxildir. Nəyisə qorumaq məntiqə görə ona sahib olmaq, himayədar olmaq deməkdir. Bu mənada *Qorqud* sözünün səadət keşikçisi, mərhəmət sahibi, xoşbəxtlik və səadət gətirən mənasını bildirməsi istisna deyildir. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı «Bamsı Beyrək» boyunda deyildiyi kimi, Dədə Qorqud vilayət issi (sahibi) olub (KDQ, 50).

Vilayət sahibi olmaq isə Allahdan mənəvi hökmdarlıq, şahlıq, hakimiyyət sahibi olmaq ixtiyarının verilməsi deməkdir. Bu ilahi hakimiyyət isə peyğəmbərlərə xasdır. Bu mənada, Dədə Qorqud peyğəmbər şəxsiyyətli bir insan olubmuş. Odur ki, xoşbəxtlik, səadət və mərhəmət sahibi olmaq Dədə Qorqud şəxsiyyətinə tamamilə müvafiqdir.

Qud morfemi ingilis dilində də xoşbəxtlik, səadət, yaxşılıq, mərhəmətlilik anlayışına müvafiq mənalar bildirir. Təsadüfi deyildir ki, ingilis xalqı xeyirxahlıq, səadətlik və mərhəmətlilik anlayışını özlərinin əfsanəvi qəhrəmanına şamil edərək ona «Robin Qud» (mərhəmətli, xoşbəxtlik və səadət gətirən Qud) adı verilmişdir.

Qud morfemi əsasında ingilis dilində aşağıdakı kimi sözlər düzəlmişdir: *good* (yaxşı, gözəl, məlahətli), *good day* (günün xeyir), *good morning* (sabahın xeyir), *good humoured* (mərhəmətli, xeyirxah), *goodli* (gözəl, diqqətəlayiq), *goodness* (xeyirxahlıq) və s.

Qut morfemi ərəb dilində *qida* mənasında müstəqil söz kimi işlənir. *Qut* morfemi qida anlayışına müvafiq *qutab* sözündə də işlədilir. *Qut* morfeminin *kət* adekvatı isə *kətə* sözündə işlənir.

Fars dilində *qut* morfeminin *xod* adekvatı əsasında sahib, yiyə, səadət gətirən, uğurverən, tanrı mənasındakı *xuda* sözü işlənir.

Rus dilində *qad* morfemi müstəqil söz kimi rəzil, alçaq, pis, murdar, adam mənasındadır. Bu kök əsasında isə *qadalka* (falabaxan), *qadatğ* (fal açmaq), *qadina* (murdar adam), *qadkiy* (rəzil, alçaq), *qadöka* (kürzə, zəhər tuluğu), *qadostğ* (iyrənc) kimi sözlər yaranmışdır.

Qud morfemindən *y – a* səs dəyişməsi əsasında fərqlənən *qad*-morfemi isə daha başqa mənalı sözlərin əsasını təşkil edir. Bu morfem əsasında *qada* sözü Azərbaycan dilində kədər, dərd, qüssə, ağırlıq, ağrı, acı mənası bildirir. Məişət həyatında ən yaxın adamlara «qadanı alım» müraciəti formalaşmışdır ki, bu da qarşıdakına mərhəmətlilik, şəfqətin, xeyirxahlıq kimi mənalara bildirilməsi münasibəti ilə qəbul edilir.

İngilis dilində isə *god* morfemi mərhəmətliliyin, şəfqətin, xeyirxahlığın, səadətin, xoşbəxtliyin sahibi kimi *tanrı* mənasında işlədilir: *god* (tanrı, səcdəgah, himayədar), *god bless you!* (Allah kömək olsun; Allah rəhm etsin) *My God* (Allahım, Ya Allah) *God willing* (Allah yetirsin).

Azərbaycan dilindəki *qud* – morfeminin *god* – adekvatı isə *godu* sözündə işlənərək mərhəmət gətirən, sevinc gətirən, uğur gətirən mənası bildirir:

Qodu – godunu gördünmü?

Görüb salam verdinmi?

Azərbaycan dilində *təp-top-dab-tap-* morfemləri əsasında ümumi məna anlayışı cəhətdən ayaqla bağlı oxşarlıq nümayiş etdirən müvafiq sözlər yaranmışdır: *təp-təpik*, *təpmək*; *top-topuq*, *topal*, *dab-daban*, *dabrımaq* (daban hərəkəti ilə iti yerimək); *tap-tap*, *talamaq* və s.

Tap- *top*-morfemləri rus dilində də ayaq hərəkəti və ayaqla bağlı müvafiq sözlərin yaranmasında iştirak edir: *tapoçki* (ev ayaqqabısı, şapşap, nələyin); *topot* (ayaq səsinin tappılması); *topotatğ* (ayaqlarını tappıldada -tappıldada yerimək), *topotnə* (ayaq tappılması, ayaqlarını tappıldadaraq oynamaq), *toptanie* (tapdalama, ayaqlama, ayaq döymə), *toptannıy* (tapdalanmış, ayaqlanmış, ayaqlanıb əzilmiş), *toptatğ* (tappıldatmaq, ayaqlarını yerə vurmaq, ayaq altında əzilmək).

Azərbaycan dilində yandırmaq mənasında *qalmaq* sözü işlənir. Bu sözün kökü olan *qal* morfemi *od*, *yandırmaq*, *istilik* mənasında sərbəst işlənir. Ancaq *od qalamaq*, *tonqal qalamaq*, *odun qalamaq* kimi ifadələrdə işlənir.

Qal morfemi, həmçinin, *manqal*, *tonqal* kimi sözlərdə ikinci komponent yerində işlənir. *Qal* morfemi rus dilindəki yanmaq mənalı sözlərdə ya başlanğıc morfem kimi, ya da özündən əvvəl prefiks qoşulmuş qaydada işlənir: *kalitğ* (qızarmaq, közərmək), *kalitğsə* (qızardılmaq, közərmək), *raskalitğ* (bərk qızdırmaq, bərk közərtmək), *raskalennıy* (qızmar, bərk közərdilmiş) və s.

Azərbaycan dilinin Şərq nitq arealında ədəbi dildəkindən fərqli olaraq camış sözü *qomuş* // *gomuş* variantlarında işlədilir.

İngilis dilində isə *qov-kov* – morfemi ilə adekvatlıq təşkil edən *cow* sözü inək mənasında işəldilir.

Həmin kök sözün əsasında isə *cowboy* (kovboy-hərfən: mal saxlayan, oğlan, maldar) *cowfish* (dəniz inəyi, delfin), *cowherd* (çoban, naxırçı), *cowshed* (xalxal, mal saxlanan yer), *cowpox* (inək xəstəliyi) kimi sözlər düzəlmişdir.

Rus dilində isə *qov* – morfemi əsasında mal (mal əti) anlayışı bildirən *qovədina* (mal əti), *qovəjiy* (mal ətindən hazırlanmış məhsul), *qovəjgi kotletı* (mal ətindən kotlet), *qovəje salo* (mal piyi).

Türk dillərinə aid mənbələrdə atlı araba mənasında *qanlı* sözü qeydə alınmışdır: yüngürük atların qoşuqluq *qanlı* (cəld gedən atlar qoşulmuş araba); *Qanlıçı* (atlı arabanı sürən, at arabaçısı), *qanlılıq* (atlı araba qoşqusu). (DTC, 419).

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan toponimikasında həm *Qanlı*, həm də *Arabaçı* yer adları mövcuddur. Rus dilindəki *at* mənası bildirən *konğ* sözü də kök etibarı ilə *qan* (kan) morfeminin adekvatıdır.

Kon – morfemindən rus dilində *konevod* (atçı mütəxəssis), *konka* (atlı araba), *qoneü* (atlı çapar) kimi sözlər də düzəlmişdir.

Azərbaycan dilindəki *dart* sözünün kökü olan *dar* morfeminin *tor* şəklindəki adekvatına *tormoşitğ* (dartmaq), *tormoşitğsə* (dartılmaq) kimi sözlərdə rast gəlmək olur.

Azərbaycan dilindəki *mürgü* sözü müvəqqəti yatmaq mənası bildirir. *Mürgü* sözünün *yatmaq*, *yuxu* mənası «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı «Salur Qazanın dutsaq olub oğlu Uruzu çıxardığı boyu bəyan edər» boyunda *kiçik ölüm* kimi anlaşılr:

«Qazanı *küçücük* ölüm tutdu, *uyudu*. Məgər, xanım, Oğuz bəyləri yeddi gün *uyurdu*. Onun üçün *küçücük* ölüm derlərdi». (KDQ, 140).

Görünür, tanrıçılıq inamında müvəqqəti yatmaq mənasındakı *mürgü* (yuxulamaq) *kiçik ölüm* (müvəqqəti ölüm) kimi təsəvvürə gətirilmiş.

Mürgü sözünün *mər-mor-mer-* kimi kök adekvatları müxtəlif dillərdə *ölüm*, *ölmək* mənası bildirən sözlərin tərkibində işlədilir.

Məsələn rus dilində həmin kök morfemlərin müvafiq adekvatları əsasında aşağıdakı kimi sözlər düzəlmişdir: *mertvıy* (ölü), *mertvəhiy* (öldürücü), *mertvenniy* (cansız, ölü kimi) *mertvitğ* (ruhdan salmaq) *mertvetğ* (ölümsəmək) və s.

Fars dilində *mur* – morfeminin müvafiq variantları ilə *mərg* (ölümçül), *mərgümiş* (öldürücü zəhər), Ərəb

dilindəki *mat* (ölüm), *matəm* (ölü üçün yas saxlamaq), *matəmzar* (matəm yeri), *məvt* (ölüm), *mürdə* (ölü), ərəb-fars tərkibli *mürdəşir* (ölü yuyan), *murdar* (ölü, natəmiz), *matəmzədə* (yasa batmış) sözlərinin əsasında da *mür*-morfeminin müvafiq adekvatları dayanır.

b) *samit birləşməli kök morfemlərin müqayisəli təhlili*

Kök morfemlərin öz quruluşunu dəyişib samit birləşməsi kimi formalaşması daxili fleksiyanın əlamətidir. Nəzərə alındıqda ki, Azərbaycan dili köksözlülük mərhələsinə biganə olmamışdır, onda belə çıxır ki, bu dilin sözlərinin daxili quruluşunda fonetik söz yaradıcılığının bir əlaməti kimi daxili fleksiyanın da izləri qalmaqdadır. Fleksiya termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası sözün tərkibində səs dəyişməsi (səs dəyişməsi yolu ilə söz düzəldilməsi) deməkdir.

Azərbaycan dilində aqlütinasiya çox sürətli inkişaf mərhələsi keçirdiyindən bu dildə fleksiyanın təsiri çox da dərin iz qoya bilməmişdir. Ancaq hər an işlətdiyimiz sözlərin daxilində diqqət yetirə bilmədiyimiz fleksiyanın əlamətləri yaşamaqdadır. Fleksiya ərəb dilində, rus dilində, ingilis dilində və ümumiyyətlə analitik dillərdə sözyaratmanın bir növü kimi öz fəallığını indi də saxlayır. Daxili fleksiyanın Azərbaycan dilindəki əlamətlərindən biri kök morfemin tərkibindən saitin əvvələ keçməsidir. Bu zaman kök samit birləşməsi şəklində qalır, daxili sait isə sözyaratma funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, ərəb dilindəki *şəxs*, *xəbər*, *tərəf* kimi sözlərdə kökdaxili sait əvvələ çıxmaqla *şəxas* (şəxslər), *əxbar* (xəbərler), *ətraf* (tərəflər) sözləri düzəlir. Bu zaman söz tərkibində *şx*, *xb*, *tr* kimi səs birləşmələri yaranır. Rus dilindəki *oxrana*, *otraslğ*, *otrasitğ* *ostatğsə* sözlərindəki *xr*, *tr*, *kr*, *st* səs birləşmələri saitin əvvələ keçməsi ilə yaranmışdır. İngilis dilindəki *embalm* (balzamlamaq), *embrace* (qucaqlamaq), *ordinary* (adi) kimi sözlərdə də oxşar hadisə baş vermişdir.

Əvvəli samit birləşməsi ilə başlayan sözlərdə də (*stol*, *stoliüa*, *stradanie*, *kraska*) samit birləşməsinin formalaşması daxili fleksiyanın işidir. Azərbaycan dilində ən çox müşahidə edilən daxili fleksiya əlaməti saitin əvvələ keçməsi ilə yaranan formatlardan ibarətdir.

Azərbaycan dilindəki *atlanmaq* (atılmaq) sözündə *tl* yanaşması vardır. Bu sözün daxili mənasında *itələmək* anlayışı müşahidə edilir. Bu mənada, fleksiyalaşmış *tl* yanaşmasını rus dilindəki müvafiq sözlərlə müqayisə etmək olar.

Atlanmaq sözündə *a* saiti *tl* samitlərinin daxilindən fleksiya yolu ilə kənara çıxaraq məna dəyişkənliyi üzrə səs birləşməsi yaranmasına səbəb olmuşdur. *Atlanmaq* sözünü *tullanmaq* sözü ilə müqayisə etdikdə *tl* səs birləşməsi haqqında aydın fikir yaratmaq olar.

Rus dilindəki *tolkatğ* (itələmək) sözündəki *tol* morfemi Azərbaycan dilində *tullamaq*, *tullanmaq* sözlərinin tərkibində olan *tul* adekvatı ilə müqayisə edilə bilər. Bu kök morfemin *təl* adekvatı Azərbaycan dilindəki *itələ* sözündə müşahidə edilir. *İ* – elementi *itələ* sözündə fleksiya ilə sözünü funksiyasını yerinə yetirən analitik vasitədir. *Tul-tal*-morfemlərinin *tıl*- variantı isə *atılmaq* sözündə işlədilir. Burada da *a* – elementi analitik modellərə məxsus prefiks funksiyasını daşıyır. İtələmək mənalı *tol*-, *təl*-, *tıl* fleksiya yolu ilə *tl* səs birləşməsi yaranmasında bazaya çevrilir.

Tel – morfemindən rus dilində araba mənasındakı *teleqa* sözü yaranmışdır. Bu sözün *tel*- morfemi mənaca Azərbaycan dilindəki *itələ* sözünün *təl*- morfeminə adekvatdır. Belə ki, *teleqa* sözünə məxsus əsas anlayış itələməklə bağlıdır.

Qədim mənbələrdə də itələmək mənasında *tal* sözü qeydə alınmışdır. Ol yükü *talqıttı* (o yükünü itələdi) (DTC-529, MK, I, 362).

Azərbaycan dilindəki *oğurluq*, *oğurlamaq* sözlərindənki *qur*- morfeminin adekvatı ərəb dilinə məxsus

qarət sözündəki *qar-* morfeminə müvafiqdir. Rus dilində isə *qar-*morfemi fleksasiya olunmuş *qr* şəklində işlədilir: *qrabej* (qarət, talan, soyğun, qapqıllıq, quldurluq, oğurluq), *qrabitelğ* (soyğunçu, qarətçi, talançı, quldur), *qrabitğ* (soymaq, qarət etmək).

Azərbaycan dilindəki *oğurluq*, *oğurlamaq* sözlərində *o* elementi *ğur-* morfeminin əvvəlinə keçərək *ğr* səsbirləşməsi yaranmasına səbəb olmuşdur. Buna görə *oğru* sözündə rus dilinə məxsus *qrabitğ* sözündəki kimi kök morfem *qr* şəklində ifadə olunur.

Azərbaycan dilindəki *əyri* (əgri), *anrı* kimi sözlərdə də *yr* (gr) *gr* (qr) səs birləşməsinin peyda olmasının səbəbi kökdaxili sait səsin fleksiya nəticəsində əvvələ keçməsi ilə bağlıdır. İlk variantı bərpa etmiş olsaq, *yr* (gr) və *gr* (ğr) birləşməsini *gər*, *ger* kökləri üzrə şərti bərpa etmək olar. *Gər* kökündən yaranan *gərilmək*, *gərgin* sözlərində ayrınin əksi olan düzəlmək, *ger* kökündən yaranan *geri*, *geriləmək* sözlərində aralaşmaq mənaları bildirilir. Bu sözlərdə isə daxilən *əyri* (əgri) *anrı* sözləri ilə semantik əlaqə müşahidə olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, adekvat səs birləşməli *kr* kökündən rus dilində *r* əyrilik bildirən *krivoy* (əyri) *skrivatğ* (gizlətmək), *prikritğ* (örtmək) kimi sözlər düzəlmişdir.

2. İkihecalı sözlərin müqayisəli təhlili

İkihecalı sözlərin müqayisəli təhlilini asanlaşdırmaq üçün onların disillabik (izomorfik) formatlarını şərti bərpa etmək lazım gəlir. Bu halda, onların quruluşunda müxtəlif-sistemli dillərdəki adekvatlara yaxınlıq əldə etmək mümkün olur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *qızıl* sözünü şərti olaraq, disillabik (izomorfik) model şəklində *qızzıl* şəklində bərpa etmək mümkündür.

Azərbaycan dilindəki *qızıl* sözünün müqabilində rus dilində *zolota* sözü işlənir. Bu sözün kökü *zol-* morfemindən ibarətdir.

Azərbaycan dilində *zol-* morfemi müstəqil şəkildə *qızıl* mənası bildirmir. *Zol* – morfeminin qırmızılıq mənası şallaqla və ya çubuqla vurulan yerin qırmızılığı mənasında *zol durmaq* (qamçının yeri *zol* durur) ifadəsində işlədilir. *Qızıl* sözündə isə *zol-* morfeminin *zıl-* adektavı *qı-* hissəsindən sonra işlənir. Görünür, *qızıl* sözündə *qı* –hissəsi son samitini itirərək müstəqil formatdan prefiksləşməyə keçmişdir.

Qızıl sözünə aid qırmızılıq mənası *kizil* (zoğal) sözündə də ifadə edilir. Burada da *zıl-*morfemi *zol-zıl-*morfemlərinin adekvatı kimi işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, *Tuva* Muxtar Vilayətinin paytaxtının adı da *Qızıl* (qırmızı) mənası verən *kızıl* sözü ilə ifadə olunur.

Türk dillərində *qızıl* sözünün adekvatı kimi *altun* sözü işlənir. *Altun* sözü Azərbaycan mənbələrində də *qızıl* mənasında işlənmişdir: «Doxsan yerdə ala xalı, ipək döşənmişdi, səksən yerdə badyələr qurulmuşdu. *Altun* ayaq sürəhilər düzülmüşdü» (KDQ, 28).

Altun sözü quruluşca *al* (qırmızı) və *tun* sözlərinin birləşməsindən ibarətdir.

Tun – morfemi metal anlayışı bildirən söz kimi *tünəkə* (nazik dəmir təqəbə) sözünün tərkibində işlədilir.

Altun sözü bütövlükdə qırmızı (rəngli) metal mənası daşıyır. Buradan görüldüyü kimi, *qızıl* anlayışı türk dillərində həm də *altun* sözü ilə ifadə edilmişdir. *Qızıl* sözündə *qı-* elementi prefiksə çevrildiyi kimi, *altun* sözünün *al-* hissəsi də prefiks funksiyasını yerinə yetirmişdir. *Altun* sözünün *al* hissəsi *qızıl* sözündəki *qız(z)ıl* formatındakı *al* hissəsinin adekvatıdır.

Fars dilində *qızıl* mənası *zər* sözü ilə ifadə edilir. Bu sözdən *zərgər*, *zərbəf* (qızıla tutulmuş sapla toxunmuş parça) *zərrin* (qızılı) və s. kimi başqa sözlər də yaranmışdır. *Zər* sözü ilə *qızıl* sözünün *zıl* tərkibi arasındakı fərq *z-l* keçidindən ibarətdir.

Rus dilindəki *plamə* (alov) sözünün tərikindəki *lam* morfemi Azərbaycan dilindəki *alov* sözünün *lov* – hissəsi ilə adekvatdır. *Plamə* sözündə *n* – prefiks, *-ə* isə affiks funksiyalıdır. *Alov* sözündə isə *-a* elementi prefiks xarakterlidir. Daha doğrusu, analitik modellərə məxsus prefiks əlamətinin mühafizə edilən izindən ibarətdir. *Alov* sözünü disillabik modelə uyğun olaraq *allov* şəklində bərpa etmək olar. *Lov-*, *lam-* morfemlərinin yanmaqla bağlı digər adekvatlarına *lampa* və *lopa* (məşəl) sözlərində rast gəlmək olur. Ərəb dilində *alov* mənasındakı *ləhəb* sözünün kökü (*ləh*) də mənə və quruluşa *lam*, *lov* morfemləri ilə müştərəkdir.

Ərəb dilinə məxsus *nəzir*, (nəzarət edən, baxan) *nəzər* (baxmaq), *nəzarət* (baxmaq), *müntəzir* (gözləmək), *mənzur* (baxılan, nəzarət edilən) sözlərinin kökündə *zir-*, *zar-*, *zər-*, *zur-* morfemləri durur. Bu morfemləri ümumi baxmaq, görmək anlayışı birləşdirir. Rus dilində isə baxmaq, görmək anlayışını əks etdirən – *zor* morfemi mövcuddur. Bu morfemin əsasında *zorkiy* (iti görən), *zorkostğ* (itigözlülük), *nadzor* (nəzarət etmə, göz yetirmə), *nadziratelğ* (nəzarətçi, gözetçi), *pozorihe* (tamaşa) kimi sözlər düzəlmişdir.

Rus dilində *zor-* morfeminin fleksasiyalı *zr* variantı əsasında *zračok* (bəbək), *zrelihe* (mənzərə) *zrelostğ* (kamillik), *zrely* (yetkin), *zrenie* (görmə), *zretğ* (görmək, baxmaq), *zritelğ* (tamaşaçı) kimi sözlər düzəlmişdir.

Azərbaycan dilində *zör-* morfeminin adekvatı *zir-* şəklində *gizir* sözündə ifadə edilir. *Gizir* sözü şifahi ədəbiyyatda məxfi işlər rəisi və ya naziri mənasında işlənmişdir. («Koroğlu» dastanında Giziroğlu, nağıllardakı xangizir adlarını müqayisə et).

Gizir sözündə *gi-* elementi analitik modellərin strukturuna müvafiq olaraq prefiks funksiyası daşıyır. Bu sözü disillabik model şəklində bərpa etdikdə isə *gizzir* forması alınır. *Nazir* vəzifəsinə müvafiq mənada işlədilən *vəzir* sözündə də *-zir* morfemi *baxan* mənasını bildirir. *Vəzir*

sözü lüğətlərdə ərəb mənşəli söz kimi verilsə də güman ki, bu söz ərəb dilinə, məhz Azərbaycan dilindən keçmişdir.

Azərbaycan dilindəki *gizlənmək*, *gizlin*, *gizlətmək* kimi sözlərdə görmək anlayışlı *zor-zir* morfeminin fleksiyalaşmış variantını *gizlətmək*, *gizlənmək*, *gizlin* sözlərindəki *zl* elementlərində görmək olar. Bu sözlərin ilkin quruluşuna disillabizm baxışından yanaşsaq onda onların kökünün ilkin variantını *gizzil* təsəvvür etmək olar.

Burada isə *giz* hissəsinin görmək anlayışı ilə bağlılığı aydın müşahidə edilir. *Zl* elementləri isə *zir* morfeminin *l-r* dəyişikliyinə uğramış və fleksasiya olunmuş variantı kimi təsəvvür edilə bilər. Beləliklə, hər iki tərkib hissə görmək, baxmaq anlayışı əsasında yaxınlaşmış, sonrakı proseslərdə isə aqlütinasiyanın təsiri ilə onlar əvvəlki analitik quruluşunu itirmişlər. İzlər isə istər-istəməz tədqiqatçını həqiqətə yaxınlaşdırır. Beləliklə, *gizlin*, *gizlənmək*, *gizlətmək* kimi sözlərdə *zl* yanaşı səslərə görə təsəvvür edilən kök morfem *zil* variantıdır. *Zil* morfeminin isə baxmaq və görməklə əlaqəsini gözlərini *zilləyib* baxmaq, gözlərini bir nöqtəyə *zilləmək* kimi ifadələrdə görmək olur. Ümumiyyətlə, *zilləmək* sözü harada işlənirsə onun işləndiyi ifadə *göz* sözü ilə müşayiət olunur. *Zil* morfemi, eyni zamanda qara (qapanlıq) sözünün əvvəlində işlənərək prefiks funksiyası daşıyır: *zil* qara (tünd qara- daxili görünməyən); *zil qaranlıq* (ışıqdan məğrum olan, görünmə mümkün olmayan).

Azərbaycan dilində sonu – *ça*, - *şa* elementləri ilə *bitən paça*, *maça*, *haça*, *qoşa*, *maşa* kimi sözlər vardır. Bunları *paçça*, *maçça*, *haçça*, *qoşça*, *maşça* kimi bərpa etmək olar.

Bu sözlərin birinci hecaları analitik modellərə məxsus prefikslərin izləri kimi mühafizə olunsada öz ilkin funksiyasını itirərək ikinci heca ilə birlikdə bir vahid təşkil edir. Kök morfem yerində qalan ikinci hissənin müvafiq adekvatlarını isə başqa dillərlə müqayisədə müəyyənləşdirmək olur.

Rus dilində *üap* –morfemi ilə bağlı olan sözlərin mənasını Azərbaycan dilindəki *ça* – morfemi ilə uyğunlaşdırmaq olar. Rus dilindəki *üap* – morfemi əsasında yaranan *üapka* (getmə) sözündə *çapmaq*, bölmək mənası ifadə olunur. Həmin kökdən olan *üarapatğ* (cırmaqlamaq), *üarapina* (cırmaq yeri), *üapun* (cırmaq atan) sözlərində də çapmaq bölmək mənalara ifadə olunur. Məlumdur ki, hər bir çapıq iki hissəyə bölünmə mənasında anlaşılır. Bu *mənada paça, maça, haça, qoşa, maşa* kimi sözlərdə ikiye bölünmə anlayışı bildirilir. Məsələn, *paça*- iki *ayağın arası*, *maça*-iki *ayağın ara sümüyü*, *qılça* iki *ayaq*, *haça* bir bütövdə ikiye ayrılmış hissə, *qoşa*-iki paralel hissə, *maşa* – *ikiyə ayrılan alət*, *parça*-ikiyə bölünmüş *şəy*ə mənasındadır.

Rus dilindəki *şaq* (addım) *şaqat* (iki ayaqla addımlamaq), *şaqatğsə* (iki ayaqla addım atmaq) sözlərində də *ça* morfeminin *şa* variantı müşahidə edilir.

Ərəb dilində ikiye bölünmə anlayışı *şəqq* (şaqqa-ikiyə bölünmüş hissə) sözündə ifadə edilir ki, burada da *ça*-, *şa*-, *üap* morfemlərinin *şəq* variantı müşahidə edilir.

Azərbaycan dilindəki *itir, gətir, yetir, götür, otur* kimi sözlərdə kök morfem *tir, tür, tur* hissələridir. Bunları *ittir, gəttir, yettir, ottur* kimi bərpa etmək olar. Bu kök morfemlərdə ümumi məna anlayışı durmaq, dayanmaq anlayışından ibarətdir. Yəni, *gətir* nəyisə gətirmək işini başa çatdır, *yetir* sözü getməklə işi başa çatdır, *götür* sözü görüb əldə edib dur, *otur* sözü bir yerdə dayan mənalara müvafiqdir.

Rus dilində *tur-tir- tür* morfemlərinin adekvatı *tor* morfemi ilə ifadə edilir. Həmin morfem mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Rus dilində *tor* morfemi ilə bağlı *tormoz* (əyləc), *tormozitğ* (dayandırmaq), *tormizitğsə* (ləngidilmək, dayandırılmaq), *tormozilğhik* (süründürücü, dayandırıcı) kimi sözlər işlədilir.

Durmaq sözünün məna adekvatı kimi Azərbaycan dilində *dayanmaq, dayaq, dayandırmaq, dayamaq* (dirəmək)

sözləri işlədilir. Bu sözlərin kökü olan *day* morfemi rus dilindəki *stoətg*, (dayanmaq), *stoənka* (duracaq, dayanacaq), *stoyka* (duruşu), *stoykiy* (möhkəm dayanmış), *stoykostg* (möhkəmlik), *stoymə* (dik, ayaq üstə) sözlərindəki *toy* morfeminin adekvatıdır. Bu sözlərdə isə rus dilinin analitiklik xüsusiyyətinə görə *c* elementi prefiks yerində işlədilir.

Dayanmaq sözünün kökü olan *day* morfemi ingilis dilindəki *down* (aşağı), *sit down* (əyləş, otur) mənası ilə uyğun gəlir.

Müxtəlif sistemli dillərdə kök sözləri müştərəклийinin səbəblərini insanların hansı məkanda yaşamasından asılı olmayaraq onların təbiət hadisələri ilə qarşılıqlı münasibətlərində axtarmaq lazımdır. Belə ki, şüurlu məxluq olan insanların təbiətlə təmasında oxşar imitasiyaların baş verməsi istisna sayılmamalıdır. Təbiət hadisələrinin oxşar imitasiyalarla qavranışı təfəkkürdə oxşar assosiasiyalar yaranmasına səbəb olur. Nəticədə təfəkkür imitasiyası müxtəlif ərazilərdə məskunlaşan insanların dillərində oxşar nitq elementlərinin, imitativlərin, tək saıtdən, saıt-samit birləşmələrindən ibarət olan monosillabların baş verməsinə səbəb olur. Zaman keçdikcə nitq bu elementlərdə dəyişiklik əmələ gətirir. Lakin dil öz ilkin elementlərinin izlərini qoruyub saxlayır. Müqayisəli təhlil nəticəsində belə elementləri üzə çıxarmaq mümkün olur.

3. Müştərəк sözlərin motivasiya əsasında təhlili

Müxtəlif sistemli dillərdə sözlərin quruluşca və mənacə müştərəклийi ilə yanaşı məna əsası üzrə də formalaşmış müştərəклийi müşahidə edilir. Sözlərin bu cür müştərəклийi müxtəlif dillərdə oxşar imitasiyaların məna və anlayış üzrə qavranılmasının nəticəsi kimi meydana çıxır. Məsələn, *şəhər* anlayışı insanların təsəvvüründə qapalı, bağlı, mühafizə olunan (hasarlanmış) və insanların daha çox məskunlaşdığı məskən kimi canlanır. Rus dilində bu mənada *qorod* sözü formalaşmışdır.

Qor – morfemi əsasında Azərbaycan dilinə *qoruq*, *qorumaq*, *qoruqçu*, *qorğanmaq* kimi sözlər əmələ gəlmişdir. *Qor* – morfeminə aid *qorumaq*, saxlamaq, mühafizə etmək anlayışını eyni morfemin əsasında yaranmış müvafiq sözlərdə aşkar etmək olur. Məsələn, rus dilindəki *qorod* (şəhər), sözünün kökü *qor-* morfemindən ibarətdir. *Qor* – morfeminin *qorumaq* mənası qədim şəhərlərin ətrafının hasarla bağlanıb qorunması ilə bağlıdır. *Qor* – morfemi, eyni zamanda, *oqorod* (bostan, dirrik) sözlərdə də işlədilir. Burada da *qor* – morfeminin *qorumaq* mənası bostanın, dirriyin mühafizə olunması anlayışı ilə əlaqədardır.

Qor-morfeminin *qorumaq*, *mühafizə etmək* mənası çəpərlətməklə, hasarlatmaqla bağlı olan digər sözlərdə də müşahidə edilir. Məsələn, *oqorajivanie* (çəpərləmə, hasarlama, hasarlamaqla *qorumaq*), *oqorajivatğsə* (çəpərləmək, hasarlanmaq), *oqoroditğ* (çəpərləmək, hasarlamaq), *oqoroditğsə* (yerini çəpərləmək, mülkünü hasarlamaq), *oqorojenniy* (çəpərlənmiş, hasarlanmış), *pereqorodka* (arəkəsmə, çəpər) və s.

Qor-morfemi bəzi sözlərin tərkibində daxili dəyişməyə (fleksiyaya) uğrayaraq *qr* şəklində ifadə olunur. Ancaq sözün mənasında *qorumaq*, saxlamaq, mühafizə etmək anlayışı saxlanılır: *oqrada* (çəpər, hasar), *oqraditğ* (çəpərləmək, hasarlamaq), *oqraditğsə* (qorunmaq, özünü *qorumaq*, mühafizə etmək), *oqradka* (balaca çəpər, hasar), *oqrajdenie* (çəpərləmə, hasarlama), *oqraniçitğ* (məhdud etmək, hədd qoymaq), *oqraniçitelğ* (məhdudlaşdırıcı), *qraniüa* (sərhəd, *qoruq*) *qraniçitğ* (həm hüdud olmaq), *qraniçıny* (sərhəd, hüdud).

Qor – morfemi bəzi sözlərdə, hətta, *xr* variantına da çıxış edir: *oxrana* (keşik), *xranenie* (*qorumaq*), *oxranitelğ* (keşikçi), *oxrannik* (keşikçi, *qoruqçu*) və s.

Azərbaycan dilindəki *qarovul* sözünün *qar* – morfemin-də də *qorumaqla* bağlı mənə ifadə edilir.

Qor- morfeminin qorumaqla bağlı mənası ingilis dilindəki *quard* (keşikçi), *tu quard* (qorumaq) kimi sözlərdə də müşahidə edilir. Məsələn, rus dilində *şəhər* sözü qorunmaq, qorunan yerdə məskunlaşmaq, yerləşmək mənasına uyğundur. İngilis dilində şəhər *city* sözü ilə ifadə edilir. *City* sözünün kökü isə oturmaq, yerləşmək, məskunlaşmaq anlayışı bildirir.

İngilis dilində, həmçinin *sit-* morfemi (*sit*) *sit* şəklində oturmaq, yerləşmək, məskunlaşmaq mənası bildirir. Həmin morfemin *set* variantı əsasında isə yerləşmək, əyləşmək, möhkəmlənmək mənasında *settle* sözü düzəlmişdir.

Fars dilindəki *şəhər* sözünün əsasında *şəh-* morfemi durur. Bu morfem müstəqil söz kimi *başçı, böyük, rəhbər, hökmdar, şah* anlayışı bildirir. *Şəhər* sözü isə *şah oturan yer, şahın əyləşdiyi, məskunlaşdığı yer, ölkə, məmləkət* mənasını bildirir. Rus dilindəki *stoliüa* (paytaxt) sözünün *stol* hissəsindəki *st* samit birləşməsi əslində daxilindən *sait* ixtisar olunmuş başlanğıc, morfemdir. Həmin morfemi bərpa etdikdə *sit* forması alınır. *Sit* morfemi ingilis dilindəki *sit* kökü kimi oturmaq mənası bildirir. Həmin morfem, eyni zamanda *stul, stol* kimi sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edir.

Türk dillərində isə şəhər sözü *kənll ken* – morfemləri ilə ifadə olunmuşdur: DTC, 297, MK, I 339. *Kən-, ken-* morfemləri indi də bir sıra şəhər və insan məskənlərinin adında işlədilir: *Səmərqənd, Daşkənd, Çimkənd, Bilkənd, Balakən, Mərdəkan, Beyləqan* və s. *Gəncə* sözünün ilk tərkib hissəsini də qədim şəhər mənası bildirən *kən* – morfemi təşkil edir. M.Kaşqari, Talas şəhəri yaxınlığında Kencək şəhərinin mövcud olduğunu qeyd edir: (MK II, 277).

Müasir türk dilində şəhər mənası *kent* sözü ilə ifadə olunur. Sözün sonuna *t/d* samitinin yanaşması güman ki, *kən-*morfemində *bağlılıq* (qorunmaq) mənası bildirmək üçün işlədilən affuksal elementdir. Belə ki, məsələn, *kən* kökü ilə

bağlı olan *kəndir* (bağlamaq vasitəsi) sözündə də *d* elementi mövcuddur. Eyni zamanda, *örkən* sözünün ikinci tərkibində *kən* – morfemi işlədilir.

Ərəb dilində şəhər mənasında *bələd* sözü işlənir. *Bələd* sözünün kökü olan *bəl*-morfemi, həmçinin *bəlli* (tanınan, bilinən), *bələdçi* (taniyan, bilən) bələk (bağı, örtülü) sözlərinin kökündə də işlənir. Deməli, *şəhər* sözü insanların tanıdığı, bildiyi yerdə yerləşməsi mənasına uyğun gəlir.

Türk dillərinin qədim mənbələrində şəhər anlayışı, həmçinin, *balık* sözü ilə də ifadə olunmuşdur: Üç otuz *balıqsıdı* (iyirmi üç şəhəri dağıtdılar).

Ertmiş ödün bir uluq *balıq* bar erti (Qədimdə bir böyük şəhər var idi) (DTC-80).

Balık sözü ilə bağlı Türkiyədə *Balıkesir* şəhəri, Azərbaycanın Lənkəran ərazisində isə *Balık* adında kənd adı vardır.

Balık sözünün kökünü təşkil edən *ba*-formantı bağlılıq mənasında işlənmişdir: Quzğunuğ ıgacqa *bamış* qatıgtı *ba* edğüti *ba* (Quzğunu ağaca bağladılar, bərk bağla, yaxşı bağla) (DTC, 76).

Azərbaycan dilinin leksik qatlarında sərt soyuq mənasında *simləmək* sözü işlədilir. Bu söz daha çox lokal xarakterli olsa da onun mövcudluğu dilin diaxronik qatlarında *soyuq* mənası verən *sim*-morfeminin izlərinin qalıqlarından xəbər verir. *Simləmək* sözü xüsusilə, Qərbi arealı üçün səciyyəvi leksik vahiddir. *Simləmək* söz «İçinə sim yerimək», «Simləyib ölmək», «Simləyib yorğan döşəyə düşmək» ifadələrində də kəskin soyuqlamaq mənasında işlənir.

Sim- morfeminin *zim* – adekvatı rus dilindəki *zima* (qış) sözünün kökündə işlənir. Rus dilində *zim* morfemi əsasında soyuqluqla bağlı aşağıdakı kimi sözlər də yaranmışdır: *zimnuy* (qışa aid), *zimovanie* (qışlama), *zimovihe*

(qışlaq), *zimovnik* (qış pətəxanası), *zimovhik* (qışlaqçı), *zimovge* (qışlama), *zimoy* (qış vaxtı) və s.

Zim – morfemi fars dilində *qış* mənalı *zimistan* sözünün tərkibində işlədilir. *Zim*-morfeminin –*zəm* adekvatı həmçinin, fars dilində bərk soyuq, şaxta mənasındakı *zəmhərir* (aşağı düşmüş hərərət) sözünün tərkibində də işlənir.

İngilis dilində soyuq mənasında *cold* sözü işlədilir. Rus dilində onun qarşılığı *xolod* sözüdür.

Kol-, *xol-* morfemlərinin *xel*-adekvatı çuvaş dilində qış mənasında müstəqil söz kimi işlədilir. *Xel* sözü ilə digər türk dilləri arasında isə əsas fərq *l-ş* uyğunluğudur. Buradan göründüyü kimi, *qış* sözü ayrı-ayrı dillərdə müəyyən forma dəyişkənliyi ilə ifadə olunsada ümumi motivasiya onların arasındakı soyuqluq anlayışı ilə bağlı şəkildə meydana çıxır. Soyüqluq anlayışı ümumi halda, qışın motivasiyasıdır.

Müxtəlif sistemli dillərdə kök morfemlərin quruluş və məna cəhətləri, eyni zamanda, motivasiya cəhətdən müstərkliyi, dil faktlarından da göründüyü kimi, fantaziya deyil, fərziyyə deyil, uydurma deyil, ta qədimlərdən öz izlərini açıq və ya gizli şəkildə qoruyan, saxlayan həqiqi bir reallıqdır. Bu reallığın tam açılması isə zaman-zaman öz tədqiqatçısını gözləmiş və gözləməkdədir.

Kök sözlərin quruluşu

Kök sözlərin quruluşunda, formalaşmasında və ayrı-ayrı növlərinin yaranmasında birhecalı köklər baza rolunu oynayır. Birhecalı köklərin özlərinin formalaşmasında isə sait səsin mərkəzləşdirici mövqeyi vardır. Çünki sait səs həm sözlər arasında semantik əlaqənin saxlanmasına xidmət edir: *köp*, *gəb* (əp), *küp* (ə), *kip*; *tap*, *təp* (ə), *tüp*, *top* sözlərində olduğu kimi; həm də sözün strukturunun formalaşması üçün saitdən əvvəl mənaferqləndirici prefis xarakterli samit qoşulur: *üt* (mək), - *tüt* (mək), *tüt* (ün), *al-yal* (an), *üz* (ül)-*düz* (ül), *uş* (aq)- *yaş* (körpə), *eş* –*deş*; *eş* (ələ), *deş* (ik)

sözlərində olduğu kimi; saيتدən sonra affiksəl səciyyəli samit qoşulur: *ba-bağ-bağ*(lamaq), *su-suv-suv*(ar), *qı-qıy-qıy*(lamaq), *ye-yem- yem*(ləmək) sözlərində olduğu kimi.

Bunlar onu deməyə əsas verir ki, kök sözlərin formalaşması prosesində saitlər mərkəzləşdiricilik vəzifəsi daşıyır, samitlər isə saitin ətrafına toplaşmaqla, birləşməklə bütövləşdiricilik vəzifəsini yerinə yetirir. Beləliklə sait və samitlər, bir növ “söz ailəsini” yaradır.

Kök sözlərin daxili mexanizmində saitlərin fəal mövqeyini onunla müəyyən etmək olar ki, hər bir sait səs ayrılıqda da müxtəlif assosiasiyaları bildirir. Məsələn, *a...* təəccüb, *ı...* ağırlıq, çətinlik, *o...* heyrət, *u...* uzunluq, əlçatmazlıq, *e...* inkar, xatırlama, *ə...* açıqlıq, təsdiq, *i...*üzüntü, *ö...*qorxu, *ü...*sızıltı, incəlik imitasiyası üçün səciyyəvidir. Onlara müvafiq samit qoşulduqda imitasiyalarda məna aydınlaşır: *a...*, *ay,-ay*, *hay-hay*; *ı...* *hı...*, *hıh*, *o...* *ah*, *hoh*, *u...* *uf*, *puf*, *e...**eh*, *heh*, *ə...* *əh*, *bəh*, *i...* *ih*, *ü...* *üh...* *üü...**h*, *ühü...* və s.

Sait səslərə müvafiq imitasiyalar üzrə samit səslərin çoxçeşidli qoşulması isə dildə daxili semantik ardıcılığı saxlayan çoxlu sözlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Türk dillərində kök sözlər quruluşca bir, iki və üç hecalı vahidlərdən ibarətdir. Birhecalı kök sözlərin özünəməxsus fonetik tipləri vardır. Bunlar *A*, *BA*, *AB*, *BAB*, *ABB*, *BAAB** tipli morfemlərdən ibarətdir. Türk dillərinin hamısında bu kimi kök morfemlər mövcud olsa da onların müvafiq advekatlarının özünəməxsus quruluş fərqi də vardır.

İki və üç hecalı kök sözlər quruluşca tərkib hissələrinə bölünmür, bütövlükdə sadə söz kimi qəbul edilirlər. Bunları quruluşca səciyyələndirən başlıca əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir.

* A saitin, B samitin işarəsidir.

Birhecalı kök sözlər

A tərkibli köklər

Türk dillərində *A* tərkibli sözlər olduqca azdır. Azərbaycan dilində də *A* quruluşlu kök sözlər məhduddur. Bu köklər Azərbaycan dilində üçüncü şəxsin təkini və işarə bildirən *o* əvəzliyindən ibarətdir. *O* əvəzliyinin qovum dillərdə *AB* variantları da mövcuddur. *O* (Azərb.), *o* (türk), *u* (özbək), *ül* (başq.), *ol* (q.balk.), *ol* (xak.), *ol* (tat), *ol* (qaz). *Ol* şəxs və işarə əvəzliyinin *ol* variantı qədim mənbələrdə də qeydə alınmışdır. (DTS, 36). Yazılı mənbələrdə *o* əvəzliyinin *BAB* quruluşlu variantına da rast gəlmək olur.

- Nərə oğlan! Al *şol* barmağındakı üzüyü barmağına tax, sana ox və qılnc kar eləməsin (KDQ, 118).

Görünür, *o* əvəzliyinin ilkin kök morfem variantı *BAB* quruluşunda olmuş, sonradan hər iki tərəfdən samit ixtisar olunmuş, *o* elementi hər iki samit elementin funksiyasını üzərinə götürmüşdür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, mənbələrdə *A* tərkibli monosillablara da təsadüf edilir: *u*-dözmək, davam gətirmək (DTC, 603), *u*-yuxu (DTC, 603); *i*-bitki, ağac (DTC, 216); *ö*-düşünmək, fikirləşmək (DTC, 375) və s.

BA tərkibli köklər

Azərbaycan dilində *BA* tərkibli müəyyən qrup kök morfemlər mövcuddur. Belə kök morfemlər də kəmiyyətə məhduddur. Bu onunla əlaqədardır ki, türk dillərində sözün sonu şəkilçi mövqeyinə görə sabitliyə meyllidir. Bununla belə, bəzi kök morfemlərdə son samitin ixtisarı ilə *BA* quruluşunu kök sözlərin formalaşması da istisna olmamışdır. Belə kök morfemlər Azərbaycan dilində *de*, *ye*, *nə*, *bu*, *su*, *yu* kimi sözlərdən ibarətdir. Türk dillərinin bəzilərində *BA* quruluşlu başqa sözlər də vardır. Şu (türk-bu), *ye* (karaim-sahib, yiyə), *me* (yaq.-olmaz), *su* (çuv-un).

Türk dillərinin bəzilərində Azərbaycan dilindəki *BA* quruluşlu sözlərin *BAB* variantları vardır: (türkm), *şıv* (çuv), *çuq* (tuv), *suv* (özb.), *suğ* (uyğur), (su); *yuv* (türkm.), (yu); *diy*

(türkm), *deq* (qaz), (de); *çüq* (tuv) (nə) və s. Mənbələrdə bəzi AB tərkibli monosillabların müstəqil işlənməsinə də rast gəlmək olur: *ba* –(bağlamaq) (DTC, 76), *bi*-(kəsmək) (DTC, 76); *bu*-(buxar) (DTC, 119); *çi*-(nəmlilik) (DTC, 145); *ya*-(yay-ox) (DTC, 221); *ya*-(ulduz topası) (DTC, 221); *yi*-(yaranın tikişi) (DTC, 260); *kü*-(səs, ad-san) (DTC, 322); *qa*-(qohum) (DTC, 399); *qa*-(qab) (DTC, 399); *qa*-(qatlanmaq) (DTC, 399); *sa*-(say) (DTC, 478); *sı*-(sındırmaq) (DTC, 502); *sü*-(qoşun) (DTC, 545); *ti*-(daimi) (DTC, 565); *tu*-(bağlamaq) (DTC, 594) və s.

AB tərkibli köklər

Azərbaycan dilində AB quruluşlu kök sözlər kəmiyyətə *A* və *BA* quruluşlu sözlərdən fərqlənir. Bu fərq ondan ibarətdir ki, *AB* tərkibli köklərin sonu sabit şəkildə saxlanılır. Bu sabitlik isə mənalı kök sonuna şəkilçi qoşulması üçün münbit bir mövqedir.

Azərbaycan dilində AB quruluşlu aşağıdakı kimi sözlər işlədilir: *al, az, aç, at, ay, ol, on, ot, ov, uç, en, eş, əl, əz, əy, ət, il, iş, it, iy, ip, öz, öl, ot, öp, üz, üç, ün* və s.

Türk dillərində də AB quruluşlu müvafiq sözlər işlədilir: *oy* (fikir), *eş* (yoldaş), *öz* (mərkəz), *av* (ov), *ac* (ac), *ak* (axmaq) (türk), *as* (aşağı), *aç* (ac), *il* (ölkə), *is* (iy), *it* (ət), *iş* (yoldaş), *öç* (uc), *ul* (oğul), *ul* (o), (tat), *is* (his), *ik* (zövq), *oz* (az), *ot* (ad) (özbək), *ır* (mahni), *iy* (ağlamaq) (qırğ.).

Türk dillərində AB quruluşlu köklər quruluşca qeyri-bərabərdir. Bəzi dillərdə müvafiq sözlər AB quruluşlu olduğu halda bəzilərində BAB quruluşlu şəkildədir: *ip* (Azərb., türk, qaq), *yüp* (türkm.), *jüp* (qırğ.); *il* (Azərb.), *yıl* (türk), *yıl* (qaq, türkm.), *jıl* (qaz.), *çıl* (tuv.), *üz* (Azərb), *yüz* (türk, qaq, türkm.); *ud* (Azərb.), *yud* (türk, qaq.), *jut* (qaz); *it* (Azərb, türk, türkm, qaq), *yit* (kar.); *ev* (Azərb, türk, qaq.), *öy* (türkm.), *yuv* (kar), *hör* (Azərb.), *ör* (türkm, uyğ), *vur* (Azərb, türk), *ur* (qaz), qaraqalp, qırğ.).

Buradan göründüyü kimi, AB quruluşlu köklərin müəyyən qismi BAB quruluşlu köklərin əvvəlindən ilk samt

səsin düşməsi ilə formalaşmışdır. Bəzi *AB* quruluşlu kök sözlər də vardır ki, onların *BAB* variantları demək olar ki, saxlanmamışdır: *əl, öz, al, az, ax, ah, aç, iç* və s.

AB quruluşlu müəyyən qrup sözlərin *BAB* variantı faktiki olaraq saxalanmasa da onların bəzilərini etimoloji yolla bərpa etmək mümkün olur. Məsələn, *ağ* sözünün mənbələrdə hündürlük mənası qeydə alınmışdır. (DTC, 16). *Ağ* sözü lokal nitqdə də yuxarılıq mənasına təsadüf edilir: qoyun dağa ağdı (Füzuli) (ADDL, 29).

Füzulinin dilində həmçinin *ağ* kökü əsasında düzəlmiş *ağırlamaq* sözü ilə uca tutmaq hörmət bəsləmək mənası bildirilir:

Bir içim su ilə *ağırlamadın* mehmanın.

Azərbaycan dilində hündürlük anlayışının *yüksək, yuxarı*, kimi sözlərlə ifadə edildiyini nəzərə almaqla *ağ* sözünün də kök cəhətdən *yük, yuk* morfemləri ilə bağlı olduğunu ehtimal etmək mümkündür.

BAB quruluşlu köklər

BAB quruluşlu köklər türk dillərində, demək olar ki, birhecalı kök sözlərin ən çox işlənən növüdür. *BAB* quruluşlu köklərə aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *gör, bil, bax, gəl, tez, ge, qaç, get, bağ, dağ, dil, diz, bel, göl, gör, qış, diş, göz* (Azərbaycan) *git, bak, qık, kız, kaç, yak, ben, gen, boy, tat, güç* (türk), *bar* (var), *bet* (üz), *yaq* (yağ), *jağ* (yanaq), *yaz* (yay), *qat* (təbəqə) (türkm.) və s.

Türk dillərində bütün *BAB* quruluşlu sözlər öz tərkibinə görə paralel işlənmir. Bunların bəzilərində birhecalı sözlərin ikihecalı paralel variant üzrə işləndiyini də müşahidə etmək olur. Məsələn, *təbəqə* mənasındakı *qat* sözü Azərbaycan və türkmən dillərində heç bir fonetik fərq olmadan işlədilir. Türk, qaqauz, tuva və Altay dillərində bu söz yalnız fonetik variantlıq cəhətdən fərqlənərək *kat*, çuvaş dilində *xut*, xakas dilində *xad* şəklində işlədilir.

Dillərin bəzilərində isə bu sözün ikihecalı variantına da rast gəlmək olur: kabat (tat), kavat (özb.), kaba (qaz., qırğ., q.-qalp., noq., başq.) və s.

Həmçinin, *səs* sözü türk dilində *ses*, qaqaüz dilində *səs* formasında olduğu halda, qırğız dilində *tobış*, *dabış*, *dobuş* variantlarında, qazax dilində *dıbıs*, özbək dilində *tovuş*, tatar dilində *tavış*, xakas dilində *tabıs*, Altay dilində *tavış*, noqay dilində *tavış* kumık dilində *tavış* şəklində işlədilir.

BAB quruluşlu sözlərin heca fərqinə digər nümunələrdə də rast gəlmək olur: *süd* (Azərb., türk, qaq.), *süyt* (türkm.), *qız* (Azərb.), *kız* (türk), *kız* (qaq.), *qıyz* (türkm.); *bıǵ* (Azərb.), *bıyık* (türk, qaq.), *murt* (qaz.).

Bütün bunlar onu göstərir ki, türk dillərində təkhecalılıq dövrünün izləri eyni şəkildə mühafizə olunmur. Mümkün olan haldır ki, dillərin bəzilərində birhecalı və ya *BAB* quruluşundakı sözlər aqlütinativizmə keçid mərhələsində öz məna müstəqilliyini itirmiş, aqlütinasiya prosesində isə kökün itmiş mənası ona şəkilçi əlavəsi ilə bərpa olunmuşdur.

ABB quruluşlu köklər

Azərbaycan dilində *ABB* quruluşlu kök sözlər də kəmiyyətə məhduddur. Ümumiyyətlə, türk dillərində *ABB* quruluşlu kök sözlər intensiv deyildir. Bunlara aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *alt*, *üst*, *ölç*, *ərk*, *art*, *ard*, *arx*, *ört*, *ərp* (Azərb.), *art* (arxa), *ast* (aşağı), *üst* (üst), *alt* (alt), (türk, qaq.), *art* (arxa), *ört* (ört), *üst* (üst), *erk* (ərk), (türkm), *ayt* (danış) (xak), *art* (arxa), (qaz), *art* (art) *ölç* (ölç), (uyğ.) və s.

Türkoloji tədqiqatlarda *ABB* quruluşlu sözlərdən bəhs edilərkən sonuncu samitin kök tərkibinə fuzial yolla bitişməsi fikri istisna olunmur.¹

Belə ki, həmin sözlərdəki *AB* tərkibi ilkin kök formadır. Sonuncu samit isə həmin kökə sonradan, aydın məsələdir ki, aqlütinativizmin təsiri nəticəsində əlavə edilmişdir. Bu halda da ehtimal etmək olar ki, kök öz mənasını itirdikdən sonra itmiş məna aqlütinativlik mərhələsində şəkilçi əlavəsi ilə aydınlaşdırmışdır. Ancaq sonralar şəkilçinin özü də ixtisarlaşaraq kök sonuna bir samit elementi ilə yanaşmışdır.

Türk dillərinin hamısında isə *ABB* quruluşlu köklər eyni deyildir. Onlardan bəzilərinin sonunda ilkin şəkilçinin relikti saxlanılır. Məsələn, Altay dilində *ark* sözünün *erik*, qazax dilində *irik*, çuvaş dilində isə *irek* variantı vardır.

Buradan aydın olur ki, birhecalı köklərin sonundakı yanaşı samit birləşməsi türk dillərinin köksözlülük mərhələsinə aid faktlar kimi səciyyəvi sayıla bilməz. Bu qəbildən olan köklərdə aqlütinasiya mərhələsinin ən ilkin dövrlərinə aid əlamətlər öz əksini tapır.

BABB quruluşlu köklər

Azərbaycan dilində *BABB* quruluşlu kök morfemlər kəmiyyətə *ABB* quruluşlu köklərdən çoxdur. Bu kök sözlərə aid *bərk*, *qorx*, *sərt*, *çirk*, *dart*, *qırx*, *görk*, *borc*, *dörd*, *köks*, *qurd*, *sürt*, *çırp*, *cəld* kimi nümunələri misal göstərmək olar. Bu tipli kök sözlər digər türk dilləri üçün də səciyyəvidir: *kurt*, *tart*, *sırt*, *dört* (türk, qaq), *berk* (bərk), *burç* (künc), *qurt* (qurd), *dart* (dart), *yirt*, *murt* (bığ.), *sürt*,

¹ Бах: Ф.Г.Искаков. Некоторые предложение о происхождении конечных *т* и *д* в словах АСТ, УСТ, АЛД, АРТ и т.д.-В сб. Академику В.А.Гордлевскому к его семидесятилетию. М 1953, с. П4-136; В.Асланов. О путях установления первичных корней слов с непродуктивными аффиксами в тюркских языках. (на материале азербайджанского языка) ИСГТЯ, Ташкент, 1965, с. 108.

çalt (iti), (türkm.), *sırt* (arxa), *tart* (dart), *sürt*, *borc*, (borc), *kerk* (gözəllik (qaz.) və s.

Müasir türk dillərində bu tipli köklərin sonundakı fuzial samitin şəkilçi quruluşundakı variantlarına da rast gəlmək olur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *köks* sözünün türk və qaqauz dillərində *köküs*, Altay dilində *köküs*, xakas dilində *köqıs*, türkmən dilində *qövüs*, çuvaş dilində *kakar* kimi variantları mövcuddur. Bu onu göstərir ki, *BABB* quruluşlu sözlərdə sonuncu samit element kök sonuna sıxlaşma (fuziya) yolu ilə yanaşmışdır.

Azərbaycan dilinin Qərb nitq arealında, xüsusən, ayırım şivələrində *qorx*, *qırx*, bərk kimi sözlərin *qorux*, *qırux*, bərik variantlarının işlədilməsi də axırıncı samitin kök sonuna sıxlaşma fuziya yolu ilə birləşdiyini söyləməyə əsas verir.¹

Söz kökünün sonuna samitin şəkilsi sıxlaşması yolu ilə yanaşması dillərin aqlütinasiya mərhələsinə aid prosesləri əks etdirir. Sözün şəkilçi hissəsinin son elementinin kökə yanaşması, hər şeydən əvvəl, nitqin təsiri üzrə baş verir. Belə bir hadisənin özündə isə, prinsipcə, ikihecalı sözün yenidən birhecalı şəkildə formalaşması prosesi əks olunur. Bu o deməkdir ki, aqlütinasiya dövrünün ilkin mərhələsində şəkilçi ardıcılığı güclü olmamışdır. Yəni bir sözə bir neçə sözdüzəldici şəkilçi aparılması imkanları yaranmamışdır. Odur ki, dil ikihecalı sözləri nitqə görə asanlıqla yenidən birhecalılığa çevirmişdir. Şəkilçinin bir elementinin kökə sıxlaşması yolu ilə kök və şəkilçi vəhdəti yaranması hadisəsi aqlütinasiya mərhələsində birinci proses kimi özünü göstərir.

¹ Fuziya hadisəsi ilə əlaqədar bax: A.A.Реформатский. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматической строение слова. «Морфологическая типология и проблема классификации языков». М-Л, 1965, с. 69-91.

İkihecalı kök sözlər

Birhecalı kök sözlərdə fuzial element kökdən ayrılmadığı kimi ikihecalı kök sözlərdə də kök və şəkilçi vahid şəkildə sadə söz kimi işlənir.

Türk dillərində sözlərin birhecalılıqdan ikihecalılığa doğru inkişafında ən əsas və təsiredici amil informasiyavericiliyin getdikcə artaraq intensivləşməsindən ibarətdir. Artıq, ictimai həyatdakı sosial hadisələrlə əlaqədar dilin informasiya potensialı genişləndikcə birhecalı köklərin həmin informasiyanı ifadə etmək imkanları azalmağa başlayır. Odur ki, yeni mərhələdə birhecalı sözlərin yaranması prosesi zəifləyir və öz dövrünü başa çatdırır. Beləliklə, dildə ifadə etmək üçün yeni vasitələr yaranmasına ehtiyac hiss olunur. Buna görə də məsələn, köksözlülük dövründə yeni söz yaradıcılığı daxili məna və struktur dəyişmələri əsasında baş verirdisə sonrakı mərhələdə artıq, bu proses söz üstəgəl söz modelləri ilə əvəz olunmağa başlayır. Aqlütinasiyanın təsiri ilə daim ikinci tərkib hissə şəkilçiləşməyə meyl göstərir. Bu da ilkin mərhələdə söz sonuna bir şəkilçi əlavəsinə imkan yaradır. Lakin həmin mərhələdə sözlər iki meylin güclü təsiri ilə üz-üzə dayanmış olur. Birinci meyl dilin köksözlülük ənənəsinin təsirindən ibarətdir. Bu təsir daim şəkilçili sözün özünün bir kök vahidi kimi formalaşmasını şərtləndirir.

İkinci meyl isə şəkilçinin sözdüzəltmə funksiyasının intensivləşməsi ilə bağlıdır. Bu meyl o qədər güclü olmuşdur ki, hətta, şəkilçi kökün funksiyasına da təsir göstərmişdir. Beləliklə, məna təkcə kökün özündə yox, bütöv bir kök-şəkilçi vahidində ifadə edilmişdir. Odur ki, bu iki meylin təsiri ilə ilkin mərhələdə kök və şəkilçi ancaq bütövlükdə müstəqil məna daşıyan bir vahid kimi formalaşmışdır.

İkihecalı kök sözlərin tərkibindəki şəkilçilərin özü fonetik quruluşca aşağıdakı kimi heca tiplərindən ibarətdir:

1. Tərkibində BAB quruluşlu şəkilçi iştirak edənlər

Bu cür quruluşa malik olan şəkilçilərə aşağıdakı kimi sözlərdə rast gəlmək olur: *sarsaq* (Azərbay.), *sarsak* (türkm.), *axsaq* (Azərbay.), *aksak* (kak, Alt.), *oksak* (özb.), *akhak* (başq.), *uksax* (çuv.), *qursaq* (Azərbay.), *qursak* (türkm.), *kürsək* (Azərbay.), *dirsək* (Azərbay.), *dirsək* (türk), *tirsek* (türkm.), *tirsak* (özb.), *qurşaq* (Azərbay.), *kuşak* (türkm.), *quşak* (türkm.), *kuşak* (başq.), *alçak* (qaq.), *quyruq* (Azərbay.), *kuyruk* (türk), *quyruk* (türkm), *kuyruk* (alt, özb.), *kayrak* (yeyə), (başq.), *ortaq* (Azərbay.), *ortak* (türk), *yaltaq* (Azərbay.), *yaltak* (türk, qaq.); *qışqır* (Azərbay.), *kıyqır* (qırğ.), *kışkır* (çuv.), *kıyqır* (Alt.), *kiçkir* (özb.); *kıçkır* (tat.); *astar* (Azərbay.), *astar* (türk, türkm.), *axtar* (Azərbay.), *aqtar* (türkm.), *aktar* (özb.); *böyrək* (Azərbay.), *böbrek* (türk), *bovrek* (türkm), *böyrək* (qırğ.), *büyük* (qaz.), *büürək* (tuv.), *püürək* (xak), *böörək* (Alt), *buyrök* (özb.); *dırnaq* (Azərbay.), *tirnak* (türk, qaz., başq, Alt.), *dırğak* (tuv.), *tırmak* (Alt.), *tırnak* (özb.) və s.

2. Tərkibində BA quruluşlu şəkilçi iştirak edənlər

İkihecalı kök sözlərin bir qisminin tərkibində *BA* quruluşlu şəkilçi iştirak edir: *yorğa* (Azərbay.), *yorqa* (türkm.), *jorqo* (qırğ), *jorğa* (qaz.), *çorğa* (xak.), *yurğa* (özb.), *yurğa* (başq.), *yurqa* (tat.); *dalğa* (Azərbay.), *dalğa* (türk), *qovğa* (Azərbay.), *kavqa* (türk), *qovqa* (türkm.), *kavqa* (qaq.); *bıçqı* (Azərbay.), *bıçkı* (türk, başq, qaq.), *pıçkı* (türkm.); *ayrı* (Azərbay.), *ayrı* (türk, türkm.); *doğra* (Azərbay., türk), *tuvro* (özb.).

Türk dillərinin hamısında *BA* tərkibli şəkilçilər sabit deyildir. Bunların bəzilərində *BA* quruluşlu şəkilçi əvəzinə *BAB* quruluşlu variant işlədilməsinə təsadüf edilir: *ağrı* (Azərbay.), *aqrı* (türkm.), *avruv* (kar); *buğda* (Azərbay.), *boqday* (kar), *buğday* (türk).

Qədim mənbələrdə də *BA* quruluşlu bəzi şəkilçilərin *BAB* variantında işlənməsi qeydə alınmışdır: *övkəliq* (öfkəli-qəzəbli) (DTC, 394), *küvənçlik* (güvəncli) (DTC, 330), *yağlıq*

(yağlı) (DTS, 225), *ağrıq* (ağrı) (DTC, 22), *ayruq* (ayrı) (DTC, 30) və s.

3. *Tərkibində AB quruluşlu şəkilçi iştirak edənlər*

Azərbaycan dilindəki ikihecalı kök sözlərin bir qisminin tərkibində *AB* quruluşlu şəkilçilər iştirak edir. Qohum dillərlə müqayisədə belə sözlərə aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *ərik* (Azərb.), *erik* (türk), *erik* (türkm), *örük* (qırğ.), *ürük* (özb.), *erok* (başq.), *kiçik* (Azərb.), *küçük* (türk, qaq.), *kiçiq* (xak); *arıq* (Azərb.), *arık* (qırğ, qaz., alt., başq.), *orik* (özb.); *sümük* (Azərb.), *süyək* (kar.), *höyək* (başq), *süyek* (qaz.); *qayıq* (Azərb.), *kayık* (türk, qırğ., qaz.); *qayık* (türkm.), *acıq* (Azərb.), *öcük* (türkm.); *toyuq* (Azərb.), *tavuk* (türk), *tovuk* (türkm.), *tavık* (tat.); *soyuq* (Azərb.), *sovuk* (türk), *sovuk* (türkm.).

Türk dillərinin bəzilərində *AB* tipli şəkilçilərin paralel variantı kimi *BAB* tipli şəkilçilərin işlənməsi müşahidə edilir: *jenil* (qırğ.), *yüngül* (Azərb.), *acıq* (Azərb.), *aççık* (uyğ.), *bataq* (Azərb.), *botkak* (özb.).

4. *Tərkibində A quruluşlu şəkilçi iştirak edənlər*

Azərbaycan dilindəki ikihecalı kök sözlərin müəyyən qisminin tərkibində bir saitle ifadə olunan şəkilçi işlədilir. Qohum dillərlə müqayisədə bu sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *qatı* (Azərb.), *katı* (türk, başq.), *qatı* (türkm.), *katu* (alt.), *xıta* (çuv.); *ayı* (Azərb.), *ayı* (türk, türkm.), *iri* (Azərb., türk, türkm., qırğ.); *ere* (başq., tat.); *dəri* (Azərb), *deri* (türk, türkm), *teri* (qırğ, qaz, özb.); *tere* (alt.), *tere* (başq.); *quzu* (Azərb.), *kuzu* (türk, qaq.), *quzi* (türkm.), *közi* (qaz), *kozi* (özb); *qaya* (Azərb), *xaya* (çuv, xak), *kaya* (alt, başq), *kaya* (özb).

Türk dillərində *A* tipli şəkilçilər də sabit işlənmir. *A* tipli şəkilçilərin başqa dillərdə *BAB*, *AB* və *BA* tipli variantlarına da rast gəlmək olur:

BAB şəkilçilərlə *paralelik*: *bula* (Azərb), *bulqat* (kar.), *acı* (Azərb), *aççık* (uyğ, özb.), *iti* (Azərb, türk), *ötkir* (uyğ), *ötkir* (q. qalp.)

AB tipli şəkilçilərlə paralellik: ayı (Azərb, türk), ayık (özb.), ayuv (kar.), eyik (uyğ.), ayuv (özb.), adıq (tuv.); arı (Azərb.), arı (türk), aruv (kar.), (təmiz); quyu (Azərb.), kuyu (türk), quyı (türkm.), kuduk (kar.); diri (Azərb.), diri (türk.), tiriq (uyğ, özb.); dara (Azərb.), tara (türk), tarav (noq), ulu (Azərb., türk), ulı (türkm), uluq (özb.).

A tipli şəkilçilərin AB paralel variantlarına qədim mənbələrdə də rast gəlmək olur: arıq (arı) (DTC, 51); tiriq (diri) (DTC, 562), kuruq (quru) (DTC, 464-470), sarıq (sarı) (DTC, 488).

BA tipli şəkilçilərlə paralellik: incə (Azərb.), ince (türk), inçqe (kar.); yeni (Azərb.), yanqı (kar.); qısa (Azərb.), kısa (türk), kıska (kar.), kıska (tuv.); acı (Azərb, türk), eççi (kar.), aççi (kum.); buğa (Azərb.), buqa (türkm), buqay (tuv.).

Şəkilçilərin arasında müşahidə edilən bu cür müxtəliflik onların özlərinin formalaşma prosesindəki fərqlərin göstəricisidir. Həmin fərqlərdə şəkilçilərin özlərinin də köklərdəki kimi *BAB, AB, BA* və *A* tipləri üzrə keçirdiyi dəyişmə prosesi əks olunur.

İkihecalı kök sözlər aqlütinasiya mərhələsində xüsusi bir dövrün məhsulu kimi formalaşmışdır. Kök və şəkilçinin birləşərək vahid bir kök şəklində formalaşması aqlütinasiya mərhələsində fuziya prosesindən sonra ikinci dövrü səciyyələndirir.

Aqlütinasiya mərhələsində müşahidə edilən həm birinci və həm də ikinci proses türk dillərində kök söz hüququndakı vahidlərin kəmiyyətə zənginləşməsinə çox böyük təsir göstərmişdir.

Üçhecalı kök sözlər

Kök sözlərin bir qismini üçhecalı vahidlər təşkil edir. Üçhecalı kök sözlərdə də ikihecalı kök sözlərdə olduğu kimi kök və şəkilçi hissələri bir vəhdətdə birləşir. Sözü tərkibindəki şəkilçilər sözyaratma funksiyasını itirdiyinə görə məna ümumilikdə bir vahidə aid olur.

Üçhecalı kök sözlərin kök hissəsinə aid bir cəhəti də nəzərə almaq vacibdir. Bu da ondan ibarətdir ki, bəzi üçhecalı kök sözlərdə kök hissə sözün ümumi mənası ilə əlaqəsini tamamilə itirmiş vəziyyətdədir. Müəyyən qrup sözlər də vardır ki, onlarda kökün məna müstəqilliyi saxlanılır. Lakin kök birinci şəkilçi ilə birlikdə müstəqil mənalı vahid kimi işləmə bilmir. Sözün müstəqil mənası ancaq üçüncü heca təşkil edən ikinci şəkilçi ilə birlikdə aşkara çıxır. İkinci heca təşkil edən birinci şəkilçi ilə birlikdəki forması isə mənalı vahidə çevrilir. Üçüncü heca təşkil edən ikinci şəkilçi ilə birlikdəki konstruksiya isə mənalı vahidə çevrilir. Buna görə də kök hissə müstəqil məna daşımayan sözlər kimi bu tipli vahidlər də semantik və qrammatik xarakterinə görə düzəltmə kök sözlər sırasına daxil olur. Belə vahidlərdə semantik müstəqilliyə malik olan kök komponent sözün ümumi mənası ilə də əlaqəsini saxlayır.

Kök hissəsi müstəqil məna daşımayan, həmçinin, şəkilçi hissəsi qrammatik funksiyasını itirmiş üçhecalı kök sözlərə dair türk dilləri ilə müqayisədə aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *qasırga* (Azərbaycan), *kasırga* (türk), *kazırgı* (tuva), *itələ* (Azərbaycan), *itele* (türkmən); *qılgılcım* (Azərbaycan), *kıvılcın* (türk), *qarovul* (Azərbaycan), *qarovul* (türkmən), *korovul* (özbək), *karaul* (Altay), *qurbağa* (Azərbaycan), *kurbağa* (türk), *qurbaqa* (türkmən); *dəyirman* (Azərbaycan), *degirman* (türk), *deqirmen* (türkmən), *teqirmen* (qırqız), *diirmen* (qazax), *teermen* (Altay), *teqermen* (tat); *süpürgə* (Azərbaycan), *süpürge* (türk), *süpürqi* (türkmən, özbək), *şıpırğı* (qırğız), *sıpırğı* (qazax), *seberke* (tat); *yuxarı* (Azərbaycan), *yukarı* (türk), *yokarı* (türkmən), *yukori* (özbək), *yuğarı* (başqır), *yuqarı* (tat), *yukarı* (qaqaz).

Kök komponenti müstəqil məna daşıyan, şəkilçi komponenti isə qrammatik funksiyasını itirmiş üçhecalı kök sözlərə aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *adaxlı* (Azərbaycan), *adaqlı* (türkmən); *əsirgə* (Azərbaycan), *esirge* (türk), *yumurta* (Azərbaycan), *yumurta* (türk), *yumurtna* (türkmən),

jumurta (qırğ.), *jumurtqa* (qaz.), *nimirtxa* (xak), *samarta* (çuv.), *yımurta* (qaq.), *yumurtka* (kar), *yımurtka* (Alt.), *yomortka* (başq.); *qabırğa* (Azərb.), *kaburqa* (türk), *kabırqa* (türkm., Alt), *kabırğa* (qırğ., qaz, başq.), *xabırğa* (xak.), *kovurğa* (özb.).

Söz tərkibindəki iki şəkilçinin köklə birləşərək bir vəhdət təşkil etməsi, prinsipcə, aqlütinasiya mərhələsində vahid kök yaranmasının üçüncü prosesidir. Türk dillərində tərkibində üç hecadan artıq olan kök sözlərə təsadüf edilmir. Bu da onu göstərir ki, türk dillərində aqlütinasiya mexanizmi nə qədər güclü olsa da köksözlülük və ondan sonrakı dövrə aid olan analitizm həтта, sonuna iki şəkilçi qoşulmuş sözlərdə belə şəkilçilərin sözyaratma funksiyasının itirilməsinə təsir göstərmişdir. Məhz analitik dillərin özündə də müstəqil kök sonuna iki qrup sözəldici şəkilçi daxil olmaq imkanları vardır. Üçüncü şəkilçi isə artıq qrammatik funksia daşıyır. Məsələn, rus dilində *smazıvatğsə* sözünün kökü *maz* morfemidir. *S*-elementi prefiks, *-vatğ*, *-sə* isə affiksəl səciyyəli vahidlərdir. Yaxud, *smertelğnostğ* sözündə *s* – prefiks, *mer* kök, *telğ*-, *-nostğ* affiksidir.

Smirennostğ sözündə də *s* – prefiks, *mir* kök- *enn*-, *ostğ* affiksidir. *Ujarıvatğsə* sözündə *u* – prefiks, *jar* – kök, *ıvat*-, *-sə* şəkilçidən ibarətdir.

Ərəb dilindəki *müqəddəmə* sözündə *mü*-ön şəkilçi, *qədd* kök, *-ə*-, *-mə* şəkilçidir. Ərəb dilində adətən sonda bir şəkilçi işlədilməsi səciyyəvidir. Bunun əvəzində sözün əvvəlinə prefikislər artırılır və söz daxilində fleksiya baş verir: Məsələn, *müqasimə* (paylaşdırma) sözündə *mü*-ön şəkilçi, *qism* kök, *i* fleksiya elementi, sonuncu *-ə* şəkilçidir.

Türk dillərində isə aqlütinasiya prosesi güclənən informasiyanı ifadə etmək üçün ən əlverişli mexanizm olduğuna görə söz sonuna əlavə şəkilçilər qoşulması üçün bir daha yeni imkanlar yaratmışdır. Bununla da söz sonuna əlavə oluna bilən üçüncü şəkilçi, artıq, sözün özünü analitizm orbitindən çıxara bilmişdir. Belə ki, məsələn,

yumurta, qasırğa, dəyirman, qurbağa, tısağa, qabırğa kimi sözlər özlərinin iki şəkilçi tərkibi ilə vahid kökə çevrildiyi halda, onlara üçüncü şəkilçi qoşulduqda həmin şəkilçi bu kökdən müvafiq yeni sözlər düzəldə bilir: *yumurta-yumurtalıq, qasırğa-qasırğalı, dəyirman-dəyirmançı, tısağa-tısağalı, qabırğa-qabırğalı* və s.

Semantik köklər

Dildə uzunmüddətli daxili dəyişmə prosesləri baş vermiş olsa da sözlərin hamısında məna və struktur fərqlənməsinin əmələ gəldiyini söyləmək olmaz. Çünki sözlərin bir qismi yeni söz yaradıcılığı prosesində və ya struktur dəyişmə mərhələlərində transformasiyaya uğrasa da müəyyən qismi öz quruluşunu və məna xüsusiyyətlərini saxlayır. Belə ki, məsələn, Azərbaycan dilində bir qism çoxhecalı sözlər vardır ki, onlar ya ilkin *BAB* quruluşunu mühafizə edir, ya da fonetik dəyişikliyə uğrasa da (*BA, AB* və *A* tərkibinə malik olmaqla) özlərinin məna müstəqilliyini qoruya bilirlər. Məsələn, dilimizdəki *BAB* quruluşlu *bax, bil, gör, yaz, qaç, baş, göz, diz, yoz, dur, dan, bağ, qar, qaz, qal* və s. çoxlu miqdardakı sözlər ta qədimdən öz məna və quruluş xüsusiyyətlərini saxlayır. Dildəki analitizm və aqlütinativizm mərhələsində mövcud olan nümunələrin izlərinin təhlili onu göstərir ki, təkhecalı sözlərin formalaşması prosesi köksözlülük dövrünün məhsuludur. Sonrakı dövrlərdə yeni söz yaradıcılığı üçün daxili dəyişmələr, sözün əvvəlinə önşəkilçilərin, sonuna sonşəkilçilərin gəlməsi, daxildə isə fleksiya baş verməsi səciyyəvidir. Ona görə də köksözlülük mərhələsinin bitməsi təkhecalı köklərin yaranmasını istisna edir. Bu mənada təkhecalı kök sözlərdə dilin ən qədim sözyaratma prosesinin izləri yaşayır. Onların strukturca cüzi dəyişikliyə uğraması və mənaca sabit qalması isə dəyişikliyin bütün leksik potensialı əhatə edə bilmədiyini göstərir. Belə sözlərə birbaşa sözdüzəldici şəkilçilər əlavə olunur və onlar asanlıqla öz struktur tərkiblərinə bölünə bilirlər. Daha dəqiq desək, belə

sözlərin kökü öz müstəqilliyini qoruduğu kimi, şəkilçilər də öz funksionallığını nümayiş etdirə bilirlər. Bu mənada, bir sözə qoşulan şəkilçi başqa müvafiq sözlərə də qoşulub öz sözyaratma funksiyalarını yerinə yetirirlər. Məsələn, *dağ* sözündən *dağlı* sözü düzəldiyi kimi, - *lı* şəkilçisi *yağ* sözünə qoşulub *yağlı*, *duz* sözünə qoşulub *duzlu*, *daş* sözünə qoşulub *daşlı*, *dil* sözünə qoşulub *dilli* kimi sözlər əmələ gətirir. Belə şəkilçilər, həmçinin, iki və üçhecalı kök sözlərə də qoşula bilir: *ağac-ağacılı-ağacılıq*, *yarpaq-yarpaqlı-yarpaqsız*, *sarımsaq-sarımsaqılı-sarımsaqsız*, *qantarğa-qantarğalı-qantarğasız*.

Azərbaycan dilində öz mənə müstəqilliyini saxlayan *AB*, *BA* quruluşlu köklərə də sözdüzəldici şəkilçilər sərbəst qoşula bilir: *od-odlu-odsuz*, *əy-əyil-əydir*, *iş-işçi-işsiz*, *ev-evcik-evdar*, *ax-axın-axıt*, *üz-üzlü-üzsüz*, *en-eniş-endir*, *su-suvar-suçu*, *yu-yuyun-yudurt*, *yemək-yedirt* və s.

A tərkibli *o* sözünə də sözdüzəldici şəkilçi qoşula bilir. Bu zaman *o* sözü və şəkilçi arasına müvafiq forma tənzimedicisi samit də əlavə olunur: *o – onsuz*, *onluq* (onluq deyil).

Azərbaycan dilində aqlütinasiya sistemi zaman-zaman inkişaf edərək keyfiyyətə zənginləşmişdir. Belə ki, söz sonuna altıya qədər sözdüzəldici şəkilçi qoşulması imkanları baş vermişdir.

Beləliklə, köksözlü dillərdəki daxili dəyişmələr yolu ilə, analitik dillərdəki sözünü, daxili fleksiya və kök sonuna bir və ya iki sözdüzəldici şəkilçi artırılması yolu əsasında yaranan yeni sözdüzəltmə imkanları türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində silsilə şəkilçilər vasitəsi ilə təmin olunur.

Azərbaycan dilində söz sonuna silsilə şəkilçilərin əlavə olunmasına dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar.

a) söz sonuna bir şəkilçi qoşulması: *yağ-yağlı*, *duz-duzlu*, *çöl-çöllük*, *ot-otlu*. b) söz sonuna iki şəkilçi qoşulması:

qoyun-qoyunçu-qoyunçuluq, pambıq-pambıqçı-pambıqçılıq, yağ-yağlı-yağlılıq.

c) söz sonuna üç şəkilçi qoşulması: *yaz-yazı-yazıçı-yazıçılıq, keç-keçir-keçirici-keçiricilik.*

ç) söz sonun dörd şəkilçi qoşulması: *çək-çəkin-çəkindir-çəkindirici-çəkindiricilik, zərər-zərərsiz-zərərsizləş-zərərsizləşdir-zərərsizləşdirici.*

d) söz sonuna beş şəkilçi qoşulması: *yağ-yağsız-yağsızlaş-yağsızlan-yağsızlaşdırıcı-yağsızlaşdırıcılıq.*

e) söz sonuna altı şəkilçi qoşulması: *duy-duyğu-duygusuz-duygusulaş-duygusuzlaşdır-duygusuzlaşdırıcı-duyğusuzlaşdırıcılıq; uy-uyğun-uyğunsuz-uyğun-suzlaş-uyğunsuzlaşdırıcı-uyğunsuzlaşdırıcılıq.*

Doğrudur, söz sonuna beş və altı şəkilçi qoşulması imkanları olsa da belə quruluşlu sözlərdən istifadəyə meyl güclü deyildir. Ancaq mümkündür ki, informasiya imkanları artdıqca, çoxaldıqca, zənginləşdikcə sonuna beş və altı şəkilçi qoşula bilən mexanizm də işlək vəziyyətə düşsün.

Asemantik köklər

Asemantik köklər məna müstəqilliyini saxlamayan kök sözlərdən ibarətdir. Sözlərin məna müstəqilliyindən məhrum olması dilin daxilində sistem dəyişməsinin məhsuludur. Azərbaycan dili sözlərində köksözlülüyün və analitikliyin əlamətlərinin mövcudluğu, bütövlükdə türk dillərinin ən qədim dövrlərdə köksözlülüyə və analitizmə biganə olmadığını göstəricisidir. Türk dillərində aqlütinasıyanın inkişafı isə bu dillərdə köksözlülüyün və analitizmin təsirlərindən yan keçməmişdir. Köksözlülüyün ən əsas təsiri sözlərin həm semantik dəyişikliyə uğrayaraq sinkretik köklərin yaranmasında həm də köklərin daxili fonetik dəyişmələrə müvafiq olaraq eyni kökdən məna əlaqəsini saxlayan digər kök sözlərin yaranması prosesinin baş verməsində özünü göstərir. Analitizmin təsiri isə daha çox prefikslərin söz önünə gətirilməsi, daxili fleksiya və söz sonundakı iki ardıcıl şəkilçinin öz funksiyasını itirməsində

müşahidə edilir. Odur ki, mənasını itirmiş köklərin bərpasında kökdaxili dəyişmələrin istiqamətini müəyyənləşdirməklə analitik dillərə aid müvafiq nümunələrin qarşılaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qarşılaşdırma zamanı həm fonetik strukturun, həm də dillərarası motivasiyanın nəzərə alınmasına ehtiyac olduğu özünü göstərir. Beləliklə, asemantik kök sözlərin bərpası üçün aşağıdakı kimi üsullardan istifadə etmək məqsədəuyğun sayıla bilər:

a) *kök sözlərdə baş verən daxili dəyişmələrin müvafiq sözlərlə müqayisəsi ilə*. Daxili səs dəyişməsi ilə yaranan köklərin bir qismi mənə müstəqilliyini itirsə də bəzi müvafiq kök morfemlərdə mənə müstəqilliyi mühafizə olunur. Müqayisə yolu ilə itmiş mənanı və kökün yuva mənsubiyyətini bərpa etmək olur. Məsələn, *acıq, acıqlı, acımaq, acışmaq, acı* sözlərində *ac* kökü mənə müstəqilliyini saxlamır. Yəni *ac* kökünü onun iştirak etdiyi sözlərdən ayıraraq *ac* qalmaq ifadəsindəki *ac* kökü ilə müqayisə etmək olmaz. *Ac* morfemini onunla yaxın mənə əlaqəsi olan *öç* (qisas) kökü işləndiyi *öcəşmək* sözü ilə müqayisə edilə bilər.

Yaxud, *əyin, əylə, əyləş* kimi sözlərdə *əy* müstəqil mənə daşımır. Bu sözün ilkin mənasını *əyri, əyil* kimi sözlərdə mənə müstəqilliyini saxlayan *əy* kökü ilə müqayisə etmək olar.

Bunun kimi, *bilək* sözündə *bil* kökü bilmək mənasındakı sözlə müqayisə edilmir. Bu morfemi müstəqil mənasını saxlayan *bel* (arxa) sözü ilə müqayisə etmək olar. Eyni qayda üzrə, *qayıq, qaysaq, qayçı* sözlərindəki *qay* kökünü *a-ı* dəyişikliyi baş verməklə düzəlmiş *qıy* kökü ilə müqayisə etmək olar.

Yuxarı, yüksək sözlərinin kökü olan *yux-yük* morfemlərini müstəqil mənasını saxlayan *yük* sözü ilə müqayisə etmək olar. *Yük* kökünü, həmçinin *yüklə, yüklən, yüklət* kimi sözlərlə müqayisə etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, mənbələrdə də *yük* kökü ağırlıq mənasında

işlənmişdir: *Yüküş* qanlar töküb aləmdə çox xunabə yutdun, tut (Füzuli, I, 92,2). (Artıq qanlar töküb aləmdə çox qanlar uddun, onu bil). *Yük* sözünün ök (yuk) adekvatına rus dilindəki *vğök* (tay, yük) sözündə rast gəlmək olur.

*b) etimoloji yolla müəyyənləşdirməli olanlar. Kök morfemlərin bəzilərində, ümumiyyətlə, məna müstəqilliyini saxlayan variantlar mühafizə olunmur. Məsələn, ağac sözünün kökünü təşkil edən ağ kökünü müqayisə etmək üçün müvafiq variant mövcud deyil. Bu mənada ki, ağ sözü ağac anlayışı verən digər sözlərin tərkibində işlənir. Ona görə də bu cür sözlərdə kökü müəyyən etmək üçün türk dillərinin materiallarına və mənbələrə müraciət edib etimoloji təhlil aparmağa ehtiyac yaranır. Məsələn, ağac sözünün qədim mənbələrdə *yığaç* forması qeydə alınmışdır. (DTS, 265, MK, III 114).*

Qohum dillərdə *ağac* sözünün *yıvas* (kar), *yıvas* (kum.) variant vardır. Kök sonunda *q* (ğ) və *v* səslərinin keçidi istisna deyildir. Ona görə də *yıv-yığ* morfemlərini ancaq birini digərinin variantı kimi nəzərə almaq olar. *Yığ* (yıv) morfemini isə *a-ı* keçidinin mümkün olduğuna görə *yak* morfemi ilə müqayisə etmək mümkündür. Beləliklə, *yak* morfeminin *yakıt* (yanacaq) *yanmaq* (yandırmaq) mənaları bildirdiyini nəzərə almaqla *ağac* sözünün kökünün yanacaq vasitəsi olmaq mənası daşdığını müəyyən etmək olar. Rus dilində isə *ağac* mənası *derevo* sözü ilə ifadə edilir. Sözün kökü olan *der* morfemi həmçinin *ağac* mənası bildirən *trostğ* sözündəki *tor* morfeminin *tro* şəkilində fleksasiya olunmuş variantı ilə müqayisə edilə bilər. *Dir*, *tor* morfemləri isə Azərbaycan dilindəki *dirək* sözü ilə müqayisə etmək olar. Bu o deməkdir ki, *ağac* sözü türk dillərində *yanacaq* vasitəsi anlayışından, rus dilində isə *dirək*, *dirəncək* anlayışından törəmişdir.

İngilis dilində *ağac* sözü *tree* (tri) sözü ilə ifadə olunur ki, bu sözün kökü də *ter* morfeminin fleksiya uğramış variantıdır. *Ter* kökü həmçinin, yunan mənşəli, *yanmaq*

mənası verən *termit* sözünün tərkibində işlənir. Bu kökdən, həmçinin istiliklə bağlı *termik* (istilik) *termometr* (istilik ölçən) *termos* (istiliyi saxlayan) kimi sözlər düzəlmişdir. Yanacaq vasitəsi kimi işlədilən *torfun* kökü də *tor* elementindən ibarətdir.

Ağ morfemi, həmçinin, *ağlamaq* sözünün tərkibində işlədilir. Azərbaycan dilində *ağ* morfeminin ağlamaqla bağlı mənə yaxınlığı olan variant tapmaq mümkün deyildir. Qohum dillərdə *ağlamaq* sözünün kökü olan *ağ* morfeminin əvvəlində müvafiq samit səs işlənir: *yıla* (noq.), *jılay* (qaz.), *yıla* (kum.).

Mənbələrdə də ağlamaq sözünün kökünün əvvəlində *y* samiti işlənən variantı qeydə alınmışdır: *yığla* (MK, III 309, MK II, 232; DTC, 266).

Sözün *yığlamaq* variantı lokal nitqdə də işlədilir: O qız nə yaman *yığhyır* (Şəki) ADDL, 248.

Yığ morfeminin struktur cəhətdən *a-*ı dəyişikliyi üzrə *yağ* (yağmaq) kökündən yarandığını güman etmək olar. Bu kök morfem *yağış yağmaq, dolu yağmaq, daş yağmaq* kimi ifadələrdə də işlədilir. Beləliklə, *ağlamaq* sözünün kökünün *yağmaqla* bağlı olduğunu müəyyən etmək olar.

c) analitik elementlərin izlərinin ilə müəyyənləşdirilməsi yolu ilə.

Azərbaycan dili sözlərində analitizmin izləri analitik dillərə məxsus nümunələrin müqayisəsi ilə müəyyənləşdirilə bilər. Azərbaycan dilində analitizmin izləri başlıca olaraq, disillabizm (izomorfik) modellərin qalığında yaşamaqdadır. Odur ki, analitizmin izlərini araşdırarkən disillabik (izomorfik) modellərin quruluş və dəyişmə xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *eniş* sözü *yoxuş* sözünün əksidir. *Yoxuş* sözünün *yokkuş*, həmçinin, *yuxarı-yukkarı* kimi törəmələrində disillabizmin elementlərini müəyyən etmək asandır. *Eniş* sözündə isə bu izlər bir qədər gizli şəkildədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, *eniş* sözünün *yeniş* variantı da mövcuddur. Sözün disillabik

variantı isə *yoxuş-yokkuş* sözlərində olduğu kimi, *yenniş* şəklində bərpa oluna bilər. *Yeniş* sözünü rus dilindəki, *eniş* mənası verən *nizkiy*, *nizşiy* sözləri ilə müqayisə etdikdə aydın olur ki, *eniş* sözündəki *e* elementi prefiks səciyyəsidir. *Niş* morfemi isə qədim disillabik modeldə ikinci komponentdir.

Disillabik modellərdə müstəqil mənalı sözlərin yavaşmasını nəzərə aldıqda belə məlum olur ki, *yenniş* modelində *yenmək* düşmək, *niş* (niz) isə aşağı mənası bildirmişdir. Bütövlükdə isə *yeniş* sözü aşağı düşmək anlayışını özündə ümumiləşdirir. Sözün *niş* (niz) hissəsinin *nəz* adekvatı fars dilindəki *nəzdik* (yaxın), *nüz* adekvatı ərəb dilindəki *nüzul* (aşağı enmək) sözlərində işlədilir. İngilis dilində aşağı mənasında *down* sözü vardır. *Wn* səs birləşməsinə daxili potensial saitə görə bərpa etdikdə *wen* variantı alınar. Burada da *wen* (en) rekonstruksiya variantı aşağı mənasındakı *en* (yen) tərkibinin adekvatı kimi qəbul edilə bilər.

d) köklərin törəməsində motivasiya ilə müəyyənləşdirilməli olanlar.

Kök sözlərin mənacə bərpasında motivasiyanın mühüm rolu vardır. Motivasiya hər bir dildə insan və ətraf mühit münasibətlərinin xüsusi formasıdır. Motivasiya əsasında hər hansı bir sistemə daxil olan dildə özünəməxsus quruluşlu sözlər yaranır. Ancaq ən ümumi anlayışda bir oxşarlıq və yaxınlıq da müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *dəyirman* sözünün məna adekvatı rus dilindəki *melğniüa* sözüdür. Hər iki sözün kökü quruluşca fərqlənir. *Dəyirman* sözündə kök *dəy*, *melğniüa* sözündə isə kök *melğ* morfemidir. *Dəy* kökü mənacə müstəqil deyildir. Bu morfemi tərkibindəki saitə görə *ö-ə* keçidi üzrə formalaşdırdıqda *döy* kökü alınır. *Döymək* kökü taxılı döymək, düynü döymək, noxudu döymək kimi ifadələrdə əzmək, xırdalamaq mənası bildirir. Bu da dəyirmanın dəni döyüb, əzib üyüdüb xırdalatması, una döndərməsi funksiyasını ifadə edir. Rus dilindəki *melğniüa* sözünün

kökündə də əzmək, xırdalatmaq mənası bildirilir. *Melğ* (*molğ*) kökü əsasında düzələn aşağıdakı kimi sözlərdə bu mənanı görmək mümkündür: *melğcatğ* (xırdalatmaq), *melğcennıy* (xırdalaşmış), *melğçitğ* (xırdalatmaq, ovxalamaq), *razmelğçitğ* (xırdalanmaq), *razmol* (üyütmə, üyüdülmə), *razmolotitğ* (əzmək, üyütmək), *razmolotıy* (üyüdülmüş, narın döyülmüş), *razmolotğ* (üyütmək, əzib toz halına salmaq), *razmolğhix* (üyüdən, üyüdücü). Yaxud göyərçin sözünün mənası *göy quş* deməkdir. Rus dilində *göyərçin* sözünün adekvatı kimi *göy quş* mənası verən *qolubğ* sözü vardır. (*Göyərçin göy ərin –tanrının quşu*) sözü fars dilində eyni motivasiya əsasında formalaşmış *kəbutər* sözü ilə ifadə olunur. İngilis dilində isə göy quş (göyərçin) sözü blue bird şəklində ifadə olunur.

Belə nümunələrin sayını artırmaq da olar. Ancaq bu xüsusi bir sahədir ki, onun tədqiqinə zəruri bir ehtiyac vardır. Bu ehtiyac nədən ötrüdür?

Birincisi, asemantik morfemlərin öyrənilməsi və onların mənacə bərpa edilməsi dilimizin keçdiyi qədim və ilkin mərhələlərin tədqiqi və araşdırılması üçün əhəmiyyətliidir.

İkincisi, qədim köklərin öyrənilməsi xalqın təfəkkür prosesinin, onun sosial, siyasi- ictimai, məişət həyat tərzinin araşdırmaq öyrənilməsi baxımından maraqlıdır.

Üçüncüsü, dilimizin sözyaratma imkanlarının mərhələ-mərhələ öyrənilməsinə zəmin yaradılır.

Dördüncüsü, müasir dövrdə artan informasiyaları ifadə etmək üçün leksik bazanın gücləndirilməsinə və zənginləşdirilməsinə təminat yaranır.

Beşincisi, kök morfemlərin mənacə aydınlaşdırılması və bərpası müxtəlif sistemli dillərlə elektron tərcümənin mexanizminin yaradılması üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Heca və ritmik bölgü

Hecalar sözün tərkibinin ritmik bölgüsüdür. Söz tərkibində hecalar sait səslərə görə asan bölünür. Azərbaycan dilində sait səslər analitik dillərdəki saitlərdən kəmiyyətə çoxdur. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dilində sözün ritmiklik keyfiyyəti də analitik dillərdəkindən üstündür. Saitlərin çoxluğu ritmikliyin keyfiyyətini artırdığı kimi, ahəngdarlığa da təsir göstərir.

Azərbaycan dilində saitlərə görə heca bölgüsünü asanlıqla müəyyən etmək olur. Çünki Azərbaycan dilində söz əvvəlində samit birləşməsi yoxdur. Sözün sonunda isə müəyyən birhecalı sözlərin sonu yanaşı samitlə bitir. Sözün daxilində isə yanaşı samitlər ağırlıq törətmir. Baş verə biləcək ağırlaşma isə nitq vasitəsi ilə tənzim edilir. Alınma sözlərdə isə bəzən hətta üç samitin belə birlikdə işlənməsini müşahidə etmək olur. Bütün bunlara baxmayaraq sözün tərkibindəki sait səs hecanı ayırd etmək üçün meyar vəzifəsini yerinə yetirir. Dilimizə daxil olan alınma sözlər yazı qaydalarında özünəməxsus yer tutduğuna görə onlar da ümumilikdə Azərbaycan dilinin heca qaydası əsasında bölünür.

Azərbaycan dilində saitlərə görə heca bölgüsünü öyrənməyin əhəmiyyəti, əsas etibarını ilə, aşağıdakılardan ibarətdir:

a) sözün heca bölgüsü əsasında hecaların sətirdən – sətərə keçirilməsi üzrə orfoqrafiya qaydaları müəyyən edilir.

b) sözün heca bölgüsü öz sözlərimizlə yanaşı alınma sözlərə də tətbiq edilir. Bu zaman Azərbaycan dilinin heca bölgüsü prinsipləri əsas götürülür. Odur ki, sözün hecaya bölünməsi qaydası üzrə həm öz sözlərimiz üçün, həm də alınma sözlər üçün vahid qayda tətbiq edilir.

c) sözün saitlərə görə heca bölgüsü ritmiklik yaratdığı üçün musiqidə heca bölgüsü qaydasından ahəngdarlığı təmin edən bir vasitə kimi də istifadə edilir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində saitlərə görə bölgü üzrə hecaların aşağıdakı tiplərini müəyyənləşdirmək olur:

Fonetik tərkibə görə bölgü

Hecaların fonetik tərkibə görə 15-ə kimi növü vardır. Bunlardan 6-sı Azərbaycan dilinin öz sözlərinə, 9-u isə alınma sözlərə aiddir.

Alınma sözlərin kəmiyyətinin artıb-azalmasına görə 9 heca tipii kəmiyyətçə arta və ya azala da bilər.

Azərbaycan dilinin öz sözlərinə aid olanlar

A – o; a- (ta); a (na); a (ğır)

AB – ay, əy, ev, ov; ay-(rı), ar-(xa)

BA – su, nə, de,-ye, bu, yu; ya-(xın), ya-(lış), ta-(nış)

BAB-dad, daş, diş, daq, yağ, bax; yay (laq), qış (laq), qay-(çı)

ABB-alt, üst, art, ölç, arx, erk, ərp, ard; alt-(da), -üst-(də), arx-(da)

BABB-dörd, qorx, sərt, sürt, bərk, dürt, qurd, dinc; dörd(lük), sərt-(lik), bərk (lik).

Alınma sözlərə aid olanlar

ABBB – Omsk, Ole-andr.

BBA-bri-qadir, qra-fik, pro-fessor

BBBA-skle-ra, skle-roz

BBAB-plan-lı, trak-tor, Gürcü-stan

BABBB-Marks, Çarlz

BBABB-frank, spirt

BBBAB-skripka, şpris

BBBA BB- sprint

BBA BBB-spektr, Dnestr

Azərbaycan dilinə məxsus *ABB* və *BABB* tipli hecalar müstəqil söz şəklində işləndikdə və onlara samitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə heca tərkibi dəyişmir: *ölç-dük, art-dı, ört-dü, ölç-dü, üst-dən, alt-dan; sürt-dü, dart-dı, bərk-dən, qorx-du, qurd-dan, pört-dü, dart-dı* və s.

Bu tipli müstəqil söz şəkilindəki hecalara saitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə sözün heca tərkibində

dəyişmə əmələ gəlir. Yəni sözün kök hissəsinin son samiti özündən sonra gələn saitlə birlikdə bir heca təşkil edir: *ölç-öl-çür, art-ar-tır, üst-üs-tünə, ört-ör-tük, ard-ar-dına, alt-al-tında; sürt-sür-tünür, dart-dar-tı, bərk-bər-ki, qorx-qorxu, pört-pör-tür, dart-dar-tır.*

Bu nümunələrdə sait səslərin heca üçün aparıcılıq rolunu aydın müşahidə etmək olur. Alınma sözlərdə iki sait yanaşı işlənirsə, onlara hər biri bir hecaya düşür: *a-i-lə-li, a-i-diyət, ko-o-pe-rativ, zo-o-logiya, id-di-a, tə-bi-i, müd-də-a.*

Saitlərə görə bölünən hecalar yazılı dildə müvafiq qaydalarla nizamlanır. Həmin qaydalar hecaların yazılışında norma vəzifəsini yerinə yetirir. Bu qaydalar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Heca vahidliyi qaydası

Bu prinsipə görə sait əsasında formalaşan nitqdə fonetik dəyişikliyə uğramayan hecadar söz tərkibində eyni cür yazılır və sətirdən-sətrə də həmin tərkibdə keçirilir: *qara, sa-rı, daş-lıq, qay-maq, dər-man.*

2. Tək sait hecasına aid qayda

Tək sait hecası sözün əvvəlində və sonunda işləndikdə sətirdən-sətrə keçilmir: *A-rif, a-mil, e-lan, ə-la, ə-zəmət; təbi-i, sün-i, bədi-i, mətbə-ə, müddə-a,* bu hecalar sətirdən-sətrə belə keçirilir: *əzə-mət, tə-bii, bə-dii, mət-bəə.*

3. Sözün ortasında heca təşkil edən qoşa saitlərin keçirilmə qaydası

Sözün ortasındakı saitlər təkheca təşkil edirsə onları sətirdən-sətrə keçirmək olmaz: *zo-o-logiya, ko-o-pera-tiv, ma-a-rif, ta-a-rif.*

Bu sözlər sətirdən-sətrə aşağıdakı qaydada keçirilir: *koo-pe-rativ, zoo-lo-giya, maa-rif, taa-rif.*

4. Qoşa samitli sözlərdə hecaların keçirilmə qaydası.

Qoşa samitli sözlər hecalara necə bölünürsə sətirdən-sətrə də həmin qaydada keçirilir: *doq-quz, əl-li, sək-kiz, rəs-sam, səh-hət, xam-mal, toq-qa, hoq-qa, hik-kə, his-sə, şaq-qa, ad-dım, qul-luq, tel-li.*

5. *Əvvəllər heca bölgüsündə apostrofun iştirak etdiyi sözlərdə hecaların keçirilmə qaydası*

Bu tipli sözlərin keçirilməsində ənənəvi heca tələffüzü qaydası nəzərə alınır: *vüs-ət, hey-ət, ən-am, ən-ənə, nəş-ət, məs-ul, bə-zi, bə-zən, təl-ət, bey-ət, sür-ət, mə-lum, bə-zən, məs-ud, kən-an, sən-an.*

6. *Təkrarlanan mürəkkəb sözlərdə nitqi tənzimləyən a, ə saitlərinin keçirilmə qaydası*

Bu qəbildən olan sözlərin sətirdən-sətrə keçirilmə qaydası aşağıdakı kimidir: *tuta-tut, qaça-qaç, vurha-vur, kəsə-kəs.*

7. *–Stan şəkilçili sözlərin keçirilmə qaydası:*

Da-ğıstan, Dağıs-tan, Hin-distan, Hindis-tan, Monqo-lustan, Monqolus-tan.

8. *–Qram, - qrafıya şəkilçili sözlərdə hecaların keçirilməsi qaydası*

Dua-qram, pro-qram, steno-qram, tele-qram, bio-qrafıya, mono-qrafıya.

9. *Sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr sözlərində hecaların keçirilmə qaydası*

Bu sözlərdə sətirdən-sətrə keçirmə qaydası aşağıdakı kimidir: *sen-tyabr, ok-tyabr, no-yabr, de-kabr.*

10. *Mürəkkəb sözlərdə hecaların keçirilmə qaydası*

Mürəkkəb quruluşlu aşağıdakı kimi sözlərdə keçirmə qaydası belədir. *Dil-ucu, Kor-oğlu, Qır-at, Dür-at, kəklik-otu, Gül-ağa.*

11. *Ritmikliyə görə bölgü*

Azərbaycan dilində sözlərin ritmikliyi və ahəngdarlığı saitlərin uzanmasına görə baş verir. Saitlərlə birlikdə sonor samitlər də davamlı tələffüz edilir. Odur ki, saitlərin və sonor samitlərin qarşılıqlı şəkildə davamlı tələffüzü nitqdə musiqililik, ahəngdarlıq və ritmiklik yaradır. Bu xüsusiyyət, daha çox əruz vəznində yazılmış poetik nümunələrdə müşahidə edilir.

Na'lədən/dir ney kimi/ a/va/zeyi eşqim/ bülən/d

Na'lə tərkin/ qıl/mazam ney tək kəsil/səm/ bən/d-bən/d
Ləbin/ sirin/ gəlib kofta/rə mən/dən/, özgədən/, sorma
Bu pünhan/ nüktəni bir va/qifi/-əsra/r olan/dan/ sor
Məhəbbət ləzzətin/dən bixəbər/dir/ za'hidi/-qa/fil
Füzuli, eşq zövqün/, zövqi-eşqi/ var olan/dan/ sor
(Məhəmməd Füzuli)

Vurğu

Vurğu dildə ifadəliliyi tənzim edən fonosemantik bir hadisədir. Hər hansı dilin öyrənilməsində vurğunun yerinin mənimsənilməsi xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Əks təqdirdə, sözləri ixtiyari tələffüzlə ifadə etdikdə mənanın anlaşılməsi çətinliklə üzləşə bilər. Təsadüfi deyildir ki, dillərdə səlis, aydın, başa düşülən qaydada danışmaq üçün vurğunun yerli-yerində deyilməsi vacib şərt hesab olunur.

Vurğunun üç başlıca funksiyası vardır. Vurğu nitqdə məna fərqləndiriciliyinə və fonetik aktuallaşmaya, yazıda isə orfoepik tənzimləməyə xidmət edir.

1. Vurğunun mənə fərqləndirici funksiyası.

Vurğu (tonallıq) monosillabizm dövrünün ən mühüm əlamətlərindən biri kimi söz yaradıcılığı prosesində, xüsusilə, omonimləşmə bazasında sinkretik kök sözlərin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Türk dillərində köksözlülük mərhələsindən aqlütinativliyə keçid sürətlə baş verdiyi üçün vurğu (tonallıq) vasitəsi ilə söz yaratma prosesində sonralar ləngimə baş vermişdir. Lakin tarixdə baş verən hadisələrin izləri cəmiyyətdə bu və ya digər şəkildə yaşadığı kimi, dildə baş verən hadisələrin izləri də dilin özü vasitəsi ilə mühafizə olunur. Köksözlülük mexanizmini və ənənəsini yaşıdan indiki cənub-şərqi Asiya dillərində isə (Çin, Tibet və s.) vurğu və tonallıq xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Buludxan Xəlilov vurğunun (tonallığın) xarakteri ilə əlaqədar yazır ki, «Omonimləşmə türk dillərinin əski çağlarında daha güclü olmuş, yəni omonim sözlərin sayı üstünlük təşkil etmişdir. Omonimləşmə dildə ağırlıq yaratdığına görə getdikcə omonim sözlərin sayı azalmışdır. Odur ki, omonimləşmə fonosemantikanın əlaməti kimi saxlanılmışdır. Bir sözlə, omonimləşmə, omonim sözlər birhecalı dillərdə indi də mövcuddur. Azərbaycan dilində də vurğu və omonim sözlər fonosemantikanın ilk əlamətləri kimi indi də özünü göstərir».¹

Vurğu Azərbaycan dilində köksözlülük mərhələsindən sonrakı şəkildə dövründə də özünün sözyaratma funksiyasını saxlamışdır. Məsələn, vurma/ (isim), vu/rma (fel), qazma/ (isim), qa/zma (fel), süzmə/ (isim), sü/zmə (fel), qırma/ (isim), qı/rma (fel), gəli/n (isim), gə/lin (fel), yeyi/n (sifət), ye/yin (fel), gəlmə/ (isim), gə/lmə (fel).

¹ Bax: B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, 2007, s. 160.

Göründüyü kimi, addüzəltmədə vurğu sözün son hecasına, feldə isə ilk hecasına düşür.

Vurğuya məxsus fonosemantik əlamət fellərin özündə də mənaferqləndiriciliyə xidmət edir. Məsələn, əmr formasında fellər tonallığa (vurğuya) görə ikinci şəxsin təkinə və cəminə aid ola bilər: Görü'n (sən), görü'n (siz), sürü'n (sən), sürü'n (siz), yayı'n (sən), ya'yın (siz), dey'i'n (sən), de'yin (siz), se'vin (sən), se'vin (siz).

Tonallığa görə omonimlik və məna fərqlənməsi əlaməti vurğunun zəif tonallığının üstün olduğu digər nümunələrdə də müşahidə edilir. Bu mənada feldən –ım (-im, -um, -üm) və –ış (-iş, -uş, -üş) şəkilçiləri ilə düzələn isimlərlə əmr formasının birinci və ikinci şəxslərini bildirən omonim tipli sözləri müqayisə etmək olar:

Dözü'm (isim)- dözü'm (fel-mən), bölü'm (isim) – bölü'm (fel-mən), kəsi'm (isim) – kəsi'm (fel-mən), duru'm (isim) – duru'm (fel-mən), duyu'm (isim) – duyu'm (fel-mən), vuru's (isim) – vuru's (fel-sən), giri's (isim) – giri's (fel-sən), döy'üş (isim) – döy'üş (fel-sən), görü'ş (isim) – görü'ş (fel-sən).

Bu sözlərdə sanki vurğu sona düşür. Lakin isimlərdə son hecəda tonallıq zəif, fellərdə isə güclüdür. Fellərdə tonallıq qalxan tonla müşayiət edilir.

Vurğu və tonallıq lokal nitqdə də mənaferqləndiricilik funksiyasına xidmət göstərmək ənənələrini davam etdirir. Məsələn, Azərbaycan dilinin cənub-qərb ərazisindəki Qarabağ şivələrində felin əmr formasının ikinci şəxsinə vurğu son hecayə düşmək əvəzinə ilk hecayə düşür: oxu/-o/xu, daya'n-da'yan, görü'n-gö'rün, saxla'-sa'xla, danı's-da'nış, gözlə'-gö'zlə, bişi'r-bişir'.

İkinci şəxsin cəmində də vurğu əvvələ keçir: oxu-o/xuyun, saxla'-sa'xlayın, danı's-da'nışın, gözlə'-gö'zləyin.

Vurğunun belə dəyişməsi anomaliya kimi qəbul olunmamalıdır. Bu xüsusiyyət qədim mənaferqləndirici tonallığın lokal nitq arealında saxlanılan izlərinin

təcəssümüdür. Həmin arealda vurğunun əvvələ keçməsi işin icrasında təhrik çalarlığının gücləndirilməsi məqsədinə xidmət edir.

Azərbaycan dilinin Qərb nitq arealına daxil olan Gə-dəbəy, Tovuz, Qazax, Borçalı şivələrində də tonallığın başqa bir izi müşahidə edilir. Bu arealda bəzi sual əvəzliliklərinin vurğusu söz sonunda deyilməli olduğu halda, birinci hecaya keçir: hara'da-ha'rda, hansı'-ha'nsı, hanı'-ha'nı.

2. Fonetik aktuallaşma

Vurğunun tonallıqla ifadəsi sözdə emosionallığı artırır. Bu da ifadə təsiri güsləndirir. Beləliklə, vurğu tonallığı fonetik aktuallaşma yaradır. Fonetik aktuallaşma əvvəlki hecalara keçdikcə onun təsiri daha da artır.

Vurğunun birinci hecaya düşməsinə yer zərflərində də müşahidə etmək olar: *burada'-bu'rda, orada'-o'rda*.

Sonunda sual şəkilçisi işlədilən fellərin ifadəsində də, vurğu əvvələ keçir: *görürsənmi-görürsənmi, yazırsənmi-yazırsənmi, bilirsənmi-bilirsənmi, gəlirsənmi-gəlirsənmi*.

Vurğunun təsiri daha güclü olduğu arealda, hətta, həmin təsir altında vurğulu hecaya düşən sait səs uzanır. Bu uzanma nitqdə müvazinətin saxlanması üçün özündən sonra müvafiq bir samitlə tənzim olunur: *gəlirsənmi-gəlirsənmi-gələ'ysənmi, bilirsənmi-bilirsənmi-bilə'ysənmi*.

Sonunda sual şəkilçiləri iştirak edən ad nitq hissələrində də tonallığa görə vurğunun yeri dəyişilərək əvvələ keçir: *daşdırımı-daşdırımı, ağacdırımı-ağacdırımı, yaxşıdırımı-yaxşıdırımı, düzdürümü-düzdürümü, onundurmu-o'ndurmu, yüzdürümü-yüzdürümü, mənni'-mənni, sənmi'-sənmi, onların-onlarmı, yavaşmı'-yavaşmı, cəlddirimi-cəlddirimi*.

Bəzi sual əvəzliliklərinə *-dır* (-dir,-dür,-dur) xəbərlilik şəkilçisi əlavə edildikdə vurğu əvvələ keçir: *neçədir-neçədir, nədir-nədir, kimdir-ki'mdir*.

Vurğunun belə yerdəyişməsi dildə ta qədim dövrlərdə vurğu (tonallıq) vasitəsi ilə sözün məna aktuallaşmasının

izlərini mühafizə edən fonosemantik hadisə kimi nəzərə alınmalıdır.

Tonallığın izləri Azərbaycan dilinin Şəki şivələrində də saxlanılmaqdadır. Məsələn, «Bu məni başa düşmür» kimi cümlədə vurğu sonuncu sözün ilk hecasına düşdükdə məna aktuallığı məhz həmin sözün üzərinə keçir: «Bu məni başa dü'shmür' ». «Bu mən deyəni de'mir' ».

Ümumiyyətlə, tonallıq Azərbaycan dilində ən az öyrənilmiş sahədir. Odur ki, Azərbaycan dilində vurğu, tonallıq və fonosemantika məsələlərinin qarşılıqlı şəkildə təhlil edilib, araşdırılıb tədqiq olunmasına bir ehtiyac vardır.

3. Vurğunun orfoepik və orfoqrafik funksiyası

Vurğunun ümumdil normasına müvafiq olması anlayışların pərakəndəliyinin qarşısını almaq məqsədi güdür. Odur ki, Azərbaycan dilində vurğunun ən mühüm əlamətlərini nəzərə almaqla onun tələffüz qaydaları ümumiləşdirilir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, vurğunun düzgün ifadəsi öz sözlərimizdə anlaşımanı tənzim etdiyi kimi, alınma sözlərdə də onun tətbiqi mənaların anlaşıqlı olmasını tənzim edir.

Azərbaycan dilində aqlütinativliyin inkişafı ilə əlaqədar vurğunun söz sonuna doğru meyli güclənmişdir. Odur ki, Azərbaycan dilində vurğunun, əsas etibarlı ilə iki növü funksionallaşmışdır. Bunlardan birinin sərbəst vurğu, ikincisini isə sabit vurğu adlandırmaq olar.

Sərbəst vurğu

Sərbəst vurğu dillərdə qədim və ilkin tonallıq mərhələsini səciyyələndirir. Sərbəst vurğu sözün müxtəlif hecalarında ifadə edilərək fonosemantik funksiya daşıyır. Sərbəst vurğunun ən bariz nümunələrini analitik tipli dillərdə görmək olur. Məsələn, rus dilindəki – *za'mok* (qala)-*zamo'k* (qıfıl), *mu'ka* (əzab)-*muka'* (un), *mo'ö* (yuyuram)-*moö'* (mənim) kimi sözlərdə vurğunun fonosemantik funksiyası

müşahidə edilir. Azərbaycan dilində sərbəst vurğu sözün tonallığına görə mənaca dəyişməsinə aid nümunələrdə, müşahidə edilir: *gəlmə'-gəlmə*, *qırma'-qırma'*, *qalın'-qaldın*, *dürtmə'-dürtmə*, *gülmə'-gülmə* və s.

Sərbəst vurğu cümlənin məntiqi aktuallaşmasına təsir edən söz vurğusunda da (buna məntiqi vurğu da deyilir) müşahidə edilir.

Cümlədə məqsəd və münasibətdən asılı olaraq hər hansı bir üzv qüvvətli vurğu ilə digərindən fərqləndirilir. Bu zaman cümlə üzvləri dəyişmir, ancaq cümlədə vurğuya görə aktuallaşan üzvün vasitəsi ilə mənada dəyişmə baş verir:

1. *Mən kitab oxuyuram* – kitabı oxuyan *mənəm*.
2. *Mən kitab oxuyuram* – Mənim oxuduğum *kitabdır*.
3. *Mən kitab oxuyuram*- Mən kitabı *oxumaqla məşğulam*.

Sabit vurğu

Sabit vurbu türk dilləri, o cümlədən, Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir. Sabit vurğu aqlütinasiya mərhələsinin məhsuludur. Sabit vurğu, bir qayda olaraq, sözün sonuncu hecasına düşür. Yəni sözün tərkibində şəkilçinin kəmiyyəti artdıqca vurğu da sonuncu hecaya doğru hərəkət edir: *quru'-qurulu's*, *qurtu'l-qurtulu's*, *yaxı'n-yaxınlı'q-yaxınlıqda'-yaxınlıqdakı'-yaxınlıqdakı'n*.

Vurğu sabitliyi yazı qaydalarının da tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində müəyyən qrup şəkilçilər vardır ki, onların üzərinə vurğu keçmir. Yəni həmin şəkilçilər sözün informasiya funksiyasını öz üzərinə keçirə bilir. Odur ki, belə şəkilçilərdə vurğunun təsiri aparıcı rol oynamır. Vurğu belə hallarda sözün tələffüz şəraitinin sabitliyini qoruyur. Belə vurğu, bir qayda olaraq, sözün sonuna doğru olan mövqedə, vurğu qəbul etməyən şəkilçidən əvvəl işlənir.

Azərbaycan dilində vurğu qəbul etməyən şəkilçilər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) isimlərdə xəbərlilik şəkilçiləri: *-am* (-əm), *-yam* (yəm), *-san* (-sən), *-dır* (-dir,-dur,-dür); *-ıq* (ik,-uq-ük), *-yıq* (-yik, -yuq,-yük), *-sınız* (-siniz,-sunuz,-sünüz); *tələbəyəm*, *müəlliməm*, *tələbədən*, *müəllimsən*, *tələbədir*, *müəllimdir*, *tələbəyik*, *müəllimik*, *tələbəsiniz*, *müəllimsiniz*; *tələbədirlər*, *müəllimdirlər*.

2) fellərdə inkar şəkilçiləri: *-ma* (-mə)-*m*: *dımadım*, *dımadın*, *dımadı*; *dımadıq*, *dımadınız*, *dımadılar*, *gəlmirəm*, *gəlmirsən*, *gəlmür*, *gəlmir*; *dımrıq*, *gəlmirik*, *dımlar*, *gəlmirlər*.

3) fellərdə şəxs şəkilçiləri *-am* (-əm), *-yam* (-yəm), *-san* (-sən), *-dır* (-dir,-dur,-dür), *-ıq* (-ik, -uq-ük), *-yıq* (-yik, -yuq,-yük), *-sınız* (-siniz, -sunuz,-sünüz), *-dırlar* (-dirlər, -durlar, -dürlər), *-lər* (-lər); *alıram*, *gəlirəm*, *alırsan*, *gəlirsən*, *almalıyam*, *gəlməliyəm*, *almalısan*, *gəlməlisən*, *almalıdır*, *gəlməlidir*; *alırıq*, *gəlirik*, *alırırsınız*, *gəlirsiniz*, *alırlar*, *gəlirlər*; *almalıyıq*, *gəlməliyəyik*, *almalısınız*, *gəlməlisiniz*, *almalıdırlar*, *gəlməlidirlər*.

4) *idi* köməkçi felinin *-dı* (- di,-du, dü) variantı: *alırdı*, *gəlirdi*, *almışdı*, *gəlmışdi*, *alacdı*, *gələcəkdı*, *alardı*, *gələrdi*; *almalıydı*, *gəlməliydi*.

5) *imiş* köməkçi felinin *-muş* (-miş,-muş,-müş) variantı: *aldrmış*, *gələrmiş*, *alacdıqmış*, *gələcəkmiş*, *aldrmış*, *gələrmiş*.

6) *ikən* köməkçi felinin *-kən* variantı: *alırkən*, *gəlirkən*, *almışkən*, *gəlmışkən*, *aldrkən*, *gələrkən*.

7) *isə* köməkçi felinin *-sa* (-sə) variantı: *alırsa*, *gəlirsə*, *almışsa*, *gəlmışsə*, *alacdısa*, *gələcəksə*, *aldrsa*, *gələrsə*.

8) *ilə* qoşmasının *-la* (-lə) variantı: *atdımla*, *qardaşımla*, *qonşuqla*, *əlmlə*, *dilimlə*.

9) əmr formasının II şəxs cəm şəkilçisi: *dlin*, *gəlin*, *göryn*, *bilin*, *saxlayın*.

10) *-madan* (-mədən), *-mamış* (-məmiş) feli bağlama şəkilçiləri: *d'lmadan*, *gə'lmədən*, *d'lmamış*, *gə'lməmiş*.

11) *-araq* (-ərək) feli bağlama şəkilçisinin *-raq*, *-rək* forması: *ald'raq*, *gələ'rək*, *saxlayd'raq*, *bəsləyərək*.

12) *-arkan* (-ərkən) feli bağlama şəkilçilərinin *-kan*(-kən) forması: *ald'rkən*, *gələrkən*, *saxlayd'rkən*, *bəsləyərəkən*.

13) *-ınca* (-incə, -unca, -üncə) feli bağlama şəkilçisinin *-ca*(-cə) forması: *alınca*, *görüncə*, *saxlayınca*, *bəsləyincə*.

14) *-dıqca* (dikcə, - duqca, -dükcə) feli bağlama şəkilçisinin *-ca* (-cə) forması: *aldı'qca*, *gördü'kcə*, *saxladı'qca*, *bəslədi'kcə*.

15) *-ca* (-cə) ədatları: *mə'ncə*, *sə'ncə*, *biz'cə*, *siz'cə*.

16) *-mi* (-mi, -mu, -mü) sual şəkilçiləri: *alacaql'drmi*, *gələcəkl'drmi*, *saxlayacaql'drmi*, *bəsləyəcəkl'drmi*.

17) xüsusi tonallıqla məna aktuallaşdıqda aşağıdakı sözlərlə vurğu birinci hecaya düşə bilər: *d'ncəq* (anca'q), *dü'nən* (dünən'), *yə'lnız* (yalnız), *yə'nə* (yenə'), *sə'nki* (sanki'), *sə'bah* (saba'h).

18) xüsusi tonallıq tələbi ilə aşağıdakı ərəb-fars mənşəli sözlərdə vurğu əvvələ düşə bilər: *d'mma* (amma'), *bə'zən* (bəzən'), *bə'zi* (bəzi'), *dig'ər* (digər'), *la'kin* (laki'n), *fə'qət* (fəqət'), *hə'mişə* (həmişə).

Azərbaycan dilində rus və Avropa dillərindən daxil olan sözlərdə vurğunun yerinin sabitləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu dillərdən daxil olan sözlərdə vurğunun yeri sabit olmadığı üçün tələffüzdə, müəyyən hallarda vurğunun yeri ixtiyari olaraq dəyişdirilir. Bunun qarşısının alınması üçün vahid qaydalara riayət etmək vacibdir.

Rus və Avropa dillərindən alınan sözlərdə vurğunun qaydaya salınması üçün aşağıdakı əlamətlərə diqqət yetirmək vacibdir:

1) *rus və Avropa dillərinə məxsus sözlərdə sərbəst vurğu mənanın dəyişməsinə xidmət edir: akade'mik* – (Akademiya üzvü) *akademik* (arayış, saat, borc və s.)

Nekroloq (mətbuatda mərhum haqqında yazı, məlumat), *nekroloq* (məlumatı yazan), *klassik* (qədimə aid olan), *kləssik* (seçilmiş, möhtəşəm), *genetik* (mənşə) – *genetik* (bitkilərin mənşəyi ilə məşğul olan), *lirik* (ədəbi növ, janr), *lirik* (lirik janrda yazılmış poetik əsər), *satirik* (satira janrında yazılmış), *satirik* (satira yazan), *elektrik* (elektrikə aid olan), *elektrik* (elektr'in sahəsində mütəxəssis), *dialektik* (dialektikaya aid olan)-*dialektik* (dialektika sahəsində mütəxəssis).

2) *vurğusunun yerinin ixtiyari şəkildə dəyişdirilərək deyilən sözlər*

Azərbaycan dilinə rus və Avropa dillərindən daxil olmuş bir qism sözlər də vardır ki, onlarda vurğunun yeri ixtiyari şəkildə dəyişdirilir. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *kollé/c-kó/llec*, *kolonka-kolónka*, *lámpoçka-lampóçka*, *lámpa-lampá*, *enerji-enérgi*, *máyka-mayká*, *mámont-mamónt*, *márka-marká*, *múfta-muftá*, *nóрма-normá*, *órden-orden*, *pára-papá*, *párik-parík*, *páxxa-paxsá*, *dóllar-dollár*, *próloq-prolóq*, *rélyef-relyéf*, *réntgen-rentgén*, *síntez-sintéz*, *sóvka-sovká*, *soús-souls*, *ssenáři-ssenarí*, *férma-fermá*, *fókus-fokús*, *şápká-şapká*, *enérgi-enerjí*, *yármarka-yarmárka*, *káfedra-kafédra*, *fízika-fizíka*, *análoq-analóq*, *kímya-kimyá*, *adrenálin-adrenalín*, *albínos-albinós*, *allérgiya-allergíya*, *dispánsér-dispansér*, *eyfópiya-eyfopíya* və s.

Belə nümunələrin sayını artırmaq da olar. Şifahi nitqdə vurğu normasının nizama salınması üçün orfoqrafiya lüğətinə daxil olan bu tipli sözlərin vurğu işarəsi ilə göstərilməsi tamamilə məqsədəuyğun olardı. Yaxud Azərbaycan dilində alınma sözlərin tələffüzünə aid lüğətlər tərtib edilərkən vurğunun tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

3) *bəzi yer (şəhər, ölkə) adlarında vurğunun dəyişdirilməsi.*

Bir sıra onomastik vahidlərdə vurğu ya birinci, ya da ikinci hecanın üzərinə düşür. Ona görə də tələffüzdə bəzən onların yerli-yerində deyilməməsi müşahidə edilir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

a) *vurğusu birinci hecaya düşənlər: A'siya, A'frika, V'olqa, A'mserdam, Po'lşa, Ki'yev, Ta'llin, Dül'bin, Ro'ma, Ru'siya, Tür'kiyə, L'ondon, Si'dney, La'tviya, Me'ksika və s.*

b) *vurğusu ikinci hecaya düşənlər: Alma'niya, İngi'ltərə, Avro'pa, Ame'rika, İta'liya, İspa'niya, Çika'qo, Avstra'liya, Aca'riya, Alya'ska, Anqo'la, Ando'rra, Braziliya, Caka'rtə, Cenevrə, Kolu'mbiya, Otta'va və s.*

s) *vurğusu son hecaya düşənlər: Pakista'n, Fələsti'n, Paraqvə'y, Pekin, Uruqvə'y, Sayqon, İstanbu'l, Tailə'nd, Taymır, Daşkə'nd, Seneqal, Somali', İzmir, İrtiş, Vatikə'n, Butə'n, Brazzavil və s.*

Orfoqrafiya lüğətlərində və ya coğrafi adlar lüğətlərində belə adların vurğu normasına müvafiq tələffüzünü təmin etmək məqsədi ilə vurğunun yerinin göstərilməsi məqsədəuyğundur.

Məntiqi vurğu.

Məntiqi vurğuda cümlə daxilindəki bir söz aktuallaşır. Aktuallaşan cümlə üzvü informasiyasının bazasını(nüvəsini) təşkil edir. Məntiqi vurğu ilə cümlənin bir üzvünün aktuallaşması əslində, sintaktik aktuallaşmaya aid bir məsələdir. Ancaq cümlədə hər hansı bir üzvün aktuallaşaraq məna yükünü(informasiyanı) öz üzərinə götürməsində intonasiya (tonallıq) əsasdır. Tonallığın səslənmə səse görə fərqləndirmə keyfiyyəti məntiqi vurğunu fonetik proseslə bağlıdır. Məntiqi vurğuda cümlədəki üzvlər öz yerini dəyişmir. Ancaq məntiqi vurğu ilə mənanın hansı üzvə aid olduğu təyin edilir:

1. Mən indi kəndə gedirəm.(Yəni mən gedirəm)
2. Mən indi şəhərə gedirəm.(Yəni indi gedirəm)

3. Mən indi şəhərə gedirəm (Yəni şəhərə gedirəm)
4. Mən indi şəhərə gedirəm (Yəni getməyi icra edirəm).

İxtisarlar

ADDL-Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.

KDQ-Kitabi Dədə Qorqud. Bakı, 1962, 1978, 1999.

MK-Mahmud Kaşqari, «Divani-lüğəti-it türk».

DTC-Drevnetörkskiy slovarğ, Leninqrاد, 1969

Azərb- Azərbaycan dili.

Alt-Altay dili.

Başq – başqırd dili.

Çuv – çuvaş dili

Xak-xakas dili

Kar – karaim dili.

Kum – kumık dili.

Qaq-qaqauz dili.

Q.balk.-qaraçay-balxar dili.

Q.qalq-qaraqalpaq dili.

Qaz.-qazax dili.

Qırğ.-qırğız dili.

Noq.-noqay dili.

Özb.-özbək dili.

Tat.-tatar dili.

Tuv.-tuva dili.

Tür.-türk dili.

Türkm.-türkmən dili.

Uyğ.-uyğur dili.

Yaq.-yaqut dili.

Mündəricat

Fonetika haqqında ümumi məlumat.....	3
Fonem və onun funksionallığı.....	3
Fonetikanın növləri.....	20
Fonetikanın əhəmiyyəti.....	25
Fonetik vahidlər.....	36
Fonemlərin sistemi və strukturu.....	38
Sait fonemlər.....	40
Saitlərin dixotomiyası.....	47
Saitlərin təkamülü.....	48
Saitlərdə uzanma.....	50
Qoşa və yanaşı saitlər.....	55
Saitlərə aid keçidlər.....	57
Sait keçidlərində universalıya.....	70
Saitlərin fonomorfologiyası.....	71
Saitlərin fonetik tarazlığı (ardıcılığı).....	85
Samit fonemlər.....	94
Samit səslərin ierarxiyası.....	98
Samitlərin təkamülü.....	103
Samitlərə aid keçidlər.....	137
Səs keçidlərinin prinsipləri.....	138
Üfüqi keçidlər.....	142
Sərbəst keçidlər.....	150
Samitlərin keçidlərində universalıya.....	151
Samitlərin fonomorfologiyası.....	152
Fonetik hadisələr.....	174
Assimilyasiya.....	174
Dissimilyasiya.....	179
Geminat.....	180
Samitlərin fonetik tarazlığı.....	184
Alliterasiya.....	200
Assonans.....	206
Yerdəyişmə.....	209
Səsartımı.....	212
Fonetik söz yaradıcılığı.....	221
Müxtəlif sistemli dillərdə kök sözlərin müştərəkliyi.....	254
Kök sözlərin quruluşu.....	281

Semantik köklər.....	294
Asemantik köklər.....	297
Heca və ritmik bölgü.....	302
Vurğu.....	306
Vurğunun mənaferqləndirici funksiyası.....	307
Fonetik aktuallaşma.....	309
Vurğunun orfoepik və orfoqrafik funksiyası.....	310
İxtisarlər.....	316

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Yığılmağa verilmiş **25.08.2012**
Çapa imzalanmış **24.09.2012**
Şərti çap vərəqi **20**. Sifariş №**489**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **500**

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

